

Et integrativt bæredygtighedsparadigme

En undersøgelse af hvordan økologisk rationalitet, økonomi og demokrati kan integreres i en bæredygtigt omstilling

Af Liv la Cour Belling
Institut for Statskundskab, Københavns Universitet

Vejleder: Theresa Scavenius
Afleveret: 2. September 2013
Antal ord: 27.414

Forkortelser

CIDEA: Citizen Driven Environmental Action
CM: Climate Marketisation (theory)
DN: Danmarks Naturfredningsforening
EEA: European Environmental Agency
EM: Ecological Modernisation (theory)
GNH: Gross National Happiness (index)
HPI: Happy Planet Index
IEA: International Energy Agency
IPCC: Intergovernmental Panel on Climate Change
ISEW: Index of Sustainable Economic Welfare
LAMP: Living Asset Management Performance (index)
MLP: Multi-level perspectives on socio-technical transitions (theory)
MPI: Multidimensional Poverty Index
NASA: National Aeronautics and Space Administration
NEF: New Economics Foundation
NIMBY: 'Not In My Backyard' (koncept)
OPP: Offentlig Privat Partnerskab
UNDP: United Nations Development Programme
UNEP: United Nations Environmental Programme
WHO: World Health Organisation
WWF: World Wildlife Fund

Oversigt over figurer og bilag

Figurer

Side 15	Figur 1: Kvadrantmodellen
Side 24	Figur 2: Abduktion
Side 34	Figur 3: Brundtlandrapportens bæredygtige treklang
Side 35	Figur 4: De fire overordnede bæredygtighedspositioner
Side 42	Figur 5: Integrativ bæredygtighed
Side 44	Figur 6: En integrativ bæredygtig treklang
Side 48	Figur 7: Økonomiens indlejring i det økologiske og sociale system
Side 54	Figur 8: Afsættet for et bæredygtigt øko-øko system
Side 66	Figur 9: Afsættet for bæredygtig adfærd og trivsel
Side 76	Figur 10: Afsættet for et bæredygtigt demokrati

Bilag

Bilag 1: **Interviewguide**

Bilag 2: **Transskriberede interviews**

INDHOLDSFØRTEGELSE

ABSTRACT	6
KAPITEL 1. INDLEDNING: ÉN FORBUNDET KRISE OG DENS UDFORDRINGER	7
1.1 FRA EN KLIMAKRISE	7
1.2 ...TIL EN SYSTEMKRISE UDEN RESPONS.....	9
1.3 BEHOV FOR PARADIGMESKIFT	11
1.4 PROBLEMFØRMLERING OG STRUKTUR	13
KAPITEL 2: EN FORNYET METATEORETISK RAMME	14
2.1 ET INTEGRATIVT FRAMEWORK	14
2.2 MULTIPLE BESKRIVELSESNIVEAUER	17
2.3 MLP: HVORDAN PARADIGMESKIFT FINDER STED	18
2.4 DELKONKLUSION	22
KAPITEL 3: METODE OG EMPIRI	23
3.1 EN ABDUKTIV ANALYSERAMME.....	23
3.2 UDVÆLGELSE AF EMPIRI.....	24
3.3 PIONERENDE KOMMUNER	26
3.4 STRATEGISKE ILDSJÆLE.....	29
3.5 INTERVIEW: SAMTALEN SOM ERKENDELSE.....	30
3.6 UDFØRELSE AF INTERVIEWS.....	31
3.7 DELKONKLUSION	32
KAPITEL 4: KRITIK AF DE EKSISTERENDE BÆREDYGTIGHEDSDISKURSER	33
4.1 BRUNDTLANDSK BÆREDYGTIGHED	33
4.2 BÆREDYGTIGE KONFLIKTLINJER.....	35
4.3 DELKONKLUSION	39
KAPITEL 5: BEHOV FOR GENTÆNKNING: EN ANALYTISK OPERATIONALISERING AF ET INTEGRATIVT BÆREDYGTIGHEDSBEGREB	40
5.1 UDVIKLINGEN AF EN INTEGRATIV BÆREDYGTIGHEDSMODEL	41
5.2 ØKOLOGISK RATIONALITET, DEMOKRATI OG ØKONOMI.....	45
5.3 DELKONKLUSION	49
KAPITEL 6: ET INTEGRATIVT BÆREDYGTIGHEDSPARADIGME	50
6.1 ET HOLISTISK UDGANGSPUNKT	51
6.2 ET BÆREDYGTIGT ØKO-ØKO SYSTEM	54
6.2.1 <i>En afkoblingsdiagnose: det økonomiske systems ubæredygtighed</i>	55
6.2.2 <i>Økologisk økonomi og ressourcebevidsthed</i>	56
6.2.3 <i>Økonomisk profit eller livsprofit</i>	58
6.2.4 <i>Bæredygtige partnerskaber</i>	61
6.2.5 <i>Et spørgsmål om etik</i>	62
6.2.6 <i>Afrunding</i>	64
6.3 BÆREDYGTIG ADFÆRD OG TRIVSEL.....	66
6.3.1 <i>Vækst og trivsel: ikke forbundne størrelser</i>	67
6.3.2 <i>Systemets kolonisering af livsverden</i>	70

6.3.3 Økologisk rationalitet og kollektivt ansvar.....	71
6.3.4 Afrunding.....	73
6.4 BÆREDYGTIGT DEMOKRATI.....	75
6.4.1 Processuel retfærdighed og et bæredygtigt demokratis udfordringer.....	77
6.4.2 Genskabelse af den demokratiske beslutningsproces: og hvordan inklusion og bemyndigelse kan modvirke deadlocks.....	79
6.4.3 Glokalitet og social bæredygtighed: og hvordan NIMBY og nærsynethed kan modvirkes.....	84
6.4.4 Nye roller. Og om at turde give slip.....	86
6.4.5 Afrunding.....	91
6.5 DELKONKLUSION OG KRITIK.....	92
KAPITEL 7. KONKLUSION: ÉN FORBUNDET KRISE OG DENS POTENTIALER.....	95
7.1 RESPONS PÅ SYSTEMKRISEN.....	95
7.2 ET MULIGT PARADIGMESKIFT.....	97
LITTERATURLISTE.....	99
BILAG 1: INTERVIEWGUIDE.....	108
INTERVIEWGUIDE FOR DE TRE CASES' STRATEGISKE ILDSJÆLE.....	108
INTERVIEWGUIDE TIL EKSPERTINTERVIEW MED STEEN HILDEBRANDT.....	109
BILAG 2: TRANSSKRIBEREDE INTERVIEWS.....	110
PETER RATHJE, DIREKTØR I SØNDERBORGS PROJECTZERO.....	110
AASE NYGAARD, BORGMESTER SØNDERBORG KOMMUNE.....	117
SØREN HERMANSEN, DIREKTØR FOR SAMSØ ENERGIKADEMI.....	120
STEEN CHRISTIANSEN, BORGMESTER ALBERTSLUND KOMMUNE.....	125
POVL MARKUSSEN, CHEF FOR AGENDACENTER ALBERTSLUND.....	129
STEEN HILDEBRANDT, PROFESSOR VED HANDELSHØJSKOLEN I AARHUS.....	134

Abstract

The master thesis engages in the debate about climate change, wondering why there is not a greater alliance between the natural sciences' consensus and the social sciences' responses. The dominant climate policy is state- or market based and has not proven adaptable because it does not address the interlocking connection between climate change and other global crises. To avoid the serious consequences climate scientists estimate, we consequently need to understand the condition as a systemic crisis caused by unsustainable development. Based on that I deem it necessary to rethink the dominant discourses about sustainability, which have 'forgotten' the holistic principles defined by the Brundtland report (1987). The first analytical step is thus to establish a framework that can entail the complexity for which I use an integrative approach with a broad interdisciplinary frame. This meta-theoretical shift enables me to rethink the report's 'sustainable triad' between nature, economics and the social as well as their interconnected goals: 'viable', 'bearable' and 'equitable/social justice', and transform them into three objectives for a holistic sustainable paradigm shift: *a sustainable eco-eco system, sustainable behaviour and well-being, and a sustainable democracy.*

With inspiration from system transformation theory (MLP) I thus set out to explore how these objectives in practice are realised in three Danish municipalities; Samsø, Sønderborg and Albertslund, and how they also develop through global transformations challenging the dominant discourse. The aim is to analyse how transitions work in interaction between micro-, meso- and macro-level actors, and how the empirical experiments through an abductive method can contribute to academia. My main focus is how a deliberative process can function in a paradigm shift and thus 'fills out' the democratic deficit in climate policy. This is explored through renewed citizen-participation in the municipalities, which also changes the role of leaders and hence the balance between top-down and bottom-up.

The conclusion is that the empirical examples combining all three objectives form a possible sustainable transition. That is not to say we are facing a paradigm shift tomorrow, but what is happening in practice does imply that the unsustainable policies the world has followed for too long are changing. We are still at an experimental level, but due to the complexity of the systemic crisis, experimental and innovative processes might characterize the 'new normal'.

Kapitel 1. Indledning: Én forbundet krise og dens udfordringer

“For most of the last century, economic growth was fuelled by what seemed to be a certain truth: the abundance of natural resources...Those days are gone...Climate change is also showing us that the old model is more than obsolete. It has rendered it extremely dangerous...We need a revolution...It is easy to mouth the words “sustainable development”, but to make it happen, we have to be prepared to make major changes — in our lifestyles, our economic models, our social organization and our political life.”

(Ki-Moon, 2011)

Ordene fra FN's generalsekretær, Ban Ki-Moon, udtrykker sammenhængen mellem den nuværende finansielle krise og den eskalerende klima- og miljøkrise. Ki-Moon bruger ordet *revolution* om det nødvendige skift af 'den gamle model'. Jeg vil kalde det et bæredygtigt paradigmeskift. Men hvad betyder bæredygtighed? hvordan kan vi *make it happen?* og hvilke konsekvenser har det for den demokratiske beslutningsproces at skulle håndtere så komplekse kriser? Disse undringsspørgsmål er omdrejningspunktet for nærværende speciale.

1.1 Fra en klimakrise...

I 2012 publicerede Verdensbanken en rapport der indledte med ordene:

“Vi er på kurs mod en fire grader varmere verden præget af ekstreme hedebølger, skrumpende globale fødevarerlagre, tab af økosystemer og biologisk mangfoldighed samt livstruende stigning af verdens have... når den globale opvarmning nærmer sig og overskrider to grader, stiger risikoen for at krydse tærsklen til ikke-lineære tippingpoints i det globale system med abrupte virkninger af klimaændringer og klimatiske højtemperaturforhold uden fortilfælde...”

(Verdensbanken, 2012. Oversat af Nielsen, 2012b).

Fra en position på den nordlige halvkugle hvor tilværelsen, trods reformer og besparelser, konkurser og redningspakker, ikke synes eksistenstruet, og hvor stigende temperaturer i

teorien nok ville være velkomne, kan alvoren af de overhængende kriser måske virke u håndgribelig eller overdreven. Men Verdensbankens dystre forudsigelser bunder i en efterhånden flerårig naturvidenskabelig konsensus om de menneskeskabte klimaforandringer¹. Dertil bliver scenarierne for omfanget, intensiteten og tempoet til stadighed mere alarmerende (IPCC, 2007; Hansen et al 2012; Verdensbanken, 2012; EEA, 2012; IEA, 2013; WWF, 2012).

Ifølge en ny rapport fra den britiske tænketank, *Carbon Tracker*, har nationale regeringer og de globale finansmarkeder desuden investeret i klimaskadelige brændstoffer som olie, kul og gas, for hvad der svarer til fem gange den CO₂-mængde naturvidenskaben siger der må udledes inden 2050 - hvis der altså fortsat skal være håb om at undgå farlige klimaforandringer. Det mulige håb betyder konkret at 60-80 procent af de *kendte* fossile energireserver skal forblive urørt (Carbon Tracker, 2013:4).

Fra et naturvidenskabeligt perspektiv er det derfor sandsynligvis ikke et spørgsmål om *peak oil*, dvs. hvornår kloden løber tør for olie, men om *peak carbon*, dvs. hvornår biosfæren ikke kan rumme mere forurening, hvis den fortsat skal kunne understøtte tålelige liv. Det er ikke svært at forestille sig de fatale økonomiske (recessions-) rystelser der vil gå gennem systemet, hvis disse klimavidenskabelige beregninger finder sted uden seriøse forberedelser. Men verden styres stadig - globalt og nationalt - af en markedskapitalistisk politik, hvor mantraet hos liberale såvel som socialdemokrater er øget vækst. Spørgsmålet er om det fysisk er muligt ret lang tid endnu?

Da rapporten og ikke mindst argumenterne om *Grænser for vækst* blev publiceret af Romklubben² i 1972 var det et uønsket og stærkt modsagt budskab. Det er stadig uønsket (Røpke,

¹ Der er selvfølgelig skeptikere, som fx Bjørn Lomborg, men flere studier dokumenterer udbredt konsensus. Fx en undersøgelse af over 13.000 peer reviewed artikler (sammenlagt over 33.000 forfattere) hvor kun 24 udtrykte skepsis vedr. de menneskeskabte klimaforandringer (Powell, 2011), hvilket er blevet bekræftet af et nyligt publiceret studie af 29.000 forskeres resultater, der konkluderer at kun 0,7 procent er skeptiske (Cook et al, 2013).

² Baseret på en videnskabelig analyse fra en forskergruppe ved Massachusetts Institute of Technology (MIT) ledet af Dr. Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jørgen Randers og William W. Behrens III.

i Nielsen, 2012c), men efterhånden svært at modsige at der ikke er (en vis grad af) grænser.³ For det er netop overskridelsen af grænser som kort fortalt er årsagen til de menneskeskabte klimaforandringer. Menneskeheden bruger planetens ressourcer med en hastighed det ville kræve 1,5 planet at understøtte på bæredygtig vis og konsekvensen er derfor bl.a. at der udledes mere CO₂ end hvad biosfæren kan optage (Global Footprint Network, 2013a).

1.2 ...til en systemkrise uden respons

Klimapolitik foregår primært på det globale eller regionale plan, enten via samarbejde (eller mangel på samme) mellem stater eller på markedets betingelser, fx gennem CO₂-kvoter som i EU. Men begge niveauer synes hverken leveringsdygtige eller omstillingsparate. Staterne kan ikke blive enige om en forpligtende aftale og "the marketization of climate governance" (Bulkeley & Newell, 2010:31) er også problematisk fordi krisens kompleksitet overstiger markedets rammer⁴.

Når klimakrise har kunnet komme så vidt at vi sandsynligvis har overskredet mulighederne for at stabilisere niveauet til den 2°C's varmestigning man besluttede ved COP15 i 2009 og bevæger os mod en 4°C's temperaturstigning med de deraf omfattende konsekvenser, er det fordi krisen ikke bare er økologisk. Den er også økonomisk og politisk, med en grundlæggende ubæredygtig udvikling (overforbrug) som årsag og en nærmest handlingslammet klimapolitisk strategi som konsekvens.

Sagt med andre ord står vi over for én forbundet krise; en systemkrise. *Mandag Morgen* benævner den globale krisetilstand "de syv forbundne megakriser", hvilket dækker: Finanskrisen, Klimakrisen, Fødevarekrisen, Sundhedskrisen, Fattigdomskrisen, Ressourcekrisen samt Sikkerhedskrisen og argumenterer for at én krise ikke kan løses isoleret, men kræver "sammenhængende svar på de øvrige megakriser" (*Mandag Morgen*, 2013: 60). 'Diagnosticeringen' synes på en gang ny i den offentlige såvel som akademiske debat der behandler klima- og miljøkrisen enten isoleret (naturvidenskabeligt) eller ensidigt

³ Adskillige undersøgelser har efterprøvet Romklubbens beregninger og sammenlignet dem med den efterfølgende globale udvikling hvilket har kunnet bekræfte deres resultater. Se fx Sverdrup, Ragnarsdóttir & Koca, 2011 og Turner, 2008.

⁴ Det nuværende finansielle system kan også ses som en del af selve problemet når dets succes eller vækst er bundet op på investeringer i fossile brændstoffer som klimatisk set ikke bør udvindes.

økonomisk (Stehr & von Storch, 2009:56, Hilde, 2012:893), og på samme tid reflekterer den en gammel indsigt.

Fokus for Brundtlandrapporten (1987)⁵ der satte bæredygtighed på den global-politiske dagsorden var nemlig de "interlocking crises" mellem bl.a. miljø, fattigdom, energi og befolkningstilvækst (Brundtland et al, 1987: 4-5). Det dannede grundlag for at kommissionen definerede bæredygtighed som et resultat af en ligeværdig treklang mellem natur, økonomi og det sociale (ibid. 29-34). Ud fra et brundtlandsk bæredygtighedsbegreb kan vi således ikke skabe miljømæssig bæredygtighed uden at integrere de to andre dimensioner (sociale og økonomi). Det betyder også at vi ikke kan løse klima-, miljø- og ressourcekrisen uden at gøre det i samspil med de andre kriser.

Denne helhedstankegang er inspirationen til at jeg i specialet vil bruge den brundtlandske treklang som en art idealtipe for bæredygtighedsbegrebet. Og det valg har konsekvenser. For hvis vi accepterer den holistiske præmis, fordrer det at samfundsvidenskaben i langt højere grad engageres i bæredygtighedsdebatten. Den *naturvidenskabelige* erkendelse af sammenhængen mellem den økologiske og økonomiske krise er ikke ensbetydende med at der kun er én *samfundsvidenskabelig* løsning.

Den dominerende bæredygtighedsdiskurs er 'grøn vækst' (Dryzek & Stevenson, 2011:1868, Stehr & von Storch, 2009:56) der betyder at den økonomiske dimension overskygger det sociale og det miljømæssige. Samtidig er en *eco-authoritarian* diskurs taget til i styrke blandt klimaforskere som resultat af at den klimapolitiske strategi har fejlet; at hverken markedet eller verdens stater har været i stand til at forvalte klodens ressourcer bæredygtigt.

Klimaforskerne fremfører på denne baggrund nødvendigheden af en autoritativ styreform fordi situationen er så alvorlig at vi befinder os i en undtagelsestilstand hvor menneskeheden vil have større gavn af effektive bæredygtige beslutninger end af demokratiske værdier (fx Plumwood, 1996; Sherman & Smith, 2007; Lovelock 2010; Beeson 2010).

⁵ Rapporten *Our Common Future: from One Earth to One World* blev udformet af FN's 'Verdenskommission for miljø og udvikling' (nedsat i 1983) og ledet af den daværende norske statsminister Gro Harlem Brundtland. Brundtlandrapporten, som den hurtigt blev døbt, var fundamentet for det første internationale klimatopmøde i Rio i 1992 og det senere Agenda 21-program for bæredygtig udvikling (UNEP, 2013).

Vi står således i dag over for det interessante dilemma at der er udbredt naturvidenskabelig enighed om alvoren af den økologiske krise (klima-, miljø- og ressourcekrisen), men stor politisk-økonomisk uenighed om konsekvenserne samt hvilken strategi der er den rette. Den manglende rettidige politiske handling og de deraf *eco-authoritarian* argumenter vidner således om at systemkrisen også indebærer en demokratisk krise. For når selv udviklede demokratiske stater ikke responderer på klimavidenskabens opråb om politisk forandring (bl.a. IPCC, 2007; Hansen et al 2012; Verdensbanken, 2012; IEA 2013), kan man med rette spørge om demokratiet er den bedst egnede styreform til at håndtere de hyperkomplekse udfordringer menneskeheden har bragt sig selv i?⁶

1.3 Behov for paradigmeskift

På baggrund af ovenstående refleksioner over den globale ubæredygtige tilstand er mit argument at der er behov for et paradigmeskift, dels i den videnskabelige tilgang med større grad af helhedsforståelse, dels i det empiriske fokus i retning af det lokale. Fordi "policy of climate protection...is predominantly onesided. It is not the appropriate way to deal with the problem." (Stehr & von Storch, 2009:57).

Formålet med specialet er således at undersøge en holistisk tilgang til at løse de forbundne kriser. Første skridt er at skabe et fornyet fundament for vidensdannelse der gør op med disciplinære grænser hvilket kan ske ud fra en integrativ tilgang (udddybes i kapitel 2). Det begrundes med at en undersøgelse af den komplekse virkelighed systemkrisen betegner, fordrer en teoretisk ramme der søger at rumme frem for at reducere kompleksiteten.

Andet skridt er at belyse *hvordan* et helhedsorienteret bæredygtighedsbegreb i praksis fungerer hvilket primært sker i en analyse af tre danske kommuner, der er pionerer inden for bæredygtig omstilling: Samsø, Sønderborg og Albertslund (udddybes i kapitel 3). Motivationen for at udforske det lokale er at det i høj grad har været negligeret, vurderet som at have fine,

⁶ Ikke-demokratiske stater har heller ikke iværksat en bæredygtig omstilling, men ud fra en konstatering af at det internationale samfund, trods Kina mfl.'s udvikling, primært styres af vestlige demokratier såvel som at disse stater har ansvaret for størstedelen af den globale økonomiske udvikling og deraf CO²-udledning, fokuserer jeg på disse stater og deres demokratiske styreform.

men ikke afgørende effekter (Bulkeley, 2013b)⁷. Men med afsæt i en helhedsorienteret tilgang er både det globale, nationale og lokale nødvendigt.

Det betyder at undersøgelsen dels er et forsøg på at bidrage til den akademiske diskussion om bæredygtighed som bærer præg af en ensidig tilgang, og dels er en analyse af hvordan en helhedsorienteret bæredygtig omstilling i praksis kan udfoldes.⁸ Fordi "By focusing on the effects or goals of political action rather than its conditions, the contentious issue of climate change is reduced from a sociopolitical to a technical issue" (Stehr, 2013:58). Hensigten er således at få klimadebatten til også at dreje sig om de sociopolitiske forhold der opretholder, men som også kan løse, krisen hvilket også begrunder fokus på selve omstillingsprocessen og de deraf demokratiske udfordringer.

Specialets analytiske fokus har således et normativt afsæt. Jeg vil påstå at *al* vidensdannelse har en indlejret normativitet, da selve valget af et bestemt fokus og metodologi prioriterer nogle vinkler frem for andre. Ikke desto mindre er der forskel på om forskning søger at være deskriptiv eller normativ, og her placeres specialet tættest på sidstnævnte kategori fordi jeg har en antagelse om at den bæredygtige krise menneskeheden står over for, ikke alene kan løses af stater og markedet, men også må have en demokratisk lokal forankring. De tre danske cases er i forlængelse heraf eksempler på en helhedsorienteret bæredygtighed der ikke kun handler om klima, men også om økonomi, ressourcer, mennesker, fællesskab og demokrati.

⁷ Specialets fokus følger således den spirende forskning om bæredygtig udvikling i lokalsamfund og i samspil mellem det offentlige og civilsamfundet (Bulkeley, 2013a: 7).

⁸ I Danmark blev FN's *Agenda 21* ligesom i mange andre lande omsat til en *Lokal Agenda 21*. *Lokal Agenda 21* er interessant fordi programmet har en holistisk og demokratisk optik, konkretiseret ud fra 5 søjler: 1) helhedssyn og tværsektoriel tænkning, 2) aktiv borgerinddragelse, 3) kredsløbstankegang, 4) inddragelse af globale hensyn og 5) styrkelse af langsigtede perspektiver. *Lokal Agenda 21* blev i 2000 indskrevet i planloven således at kommunerne blev forpligtet til at inkorporerer strategien (Miljøstyrelsen, 2002). Ordlyden af *Lokal Agenda 21* udtrykker således meget præcist den lokale helhedstankegang der mangler i den nuværende bæredygtighedsdebat. Ikke desto mindre er det meget få steder at programmet er realiseret, bl.a. fordi regeringsskiftet i 2001 betød at bæredygtighedsområdet blev kraftigt nedprioriteret således at programmet blev mindre forpligtende (BU, 2013). Selvom en 'holistisk demokratisk' strategi derfor ikke som er direkte nyt, kalder den mislykkedes realisering på en gentænkning af hvordan bæredygtighed kan omsættes i praksis.

1.4 Problemformulering og struktur

På baggrund af ovenstående refleksioner er hensigten med specialet at udforske et helhedsorienteret bæredygtighedsparadigme som qua sit ikke kun naturvidenskabelige, men også økonomiske, politiske og sociale fokus, indebærer demokratiske udfordringer.

Problemformuleringen er følgelig: *Hvordan kan man udvikle den naturvidenskabelige klimakonsensus til et samfundsvidenskabeligt bæredygtighedsparadigme der i praksis kan udfolde Brundtlandrapportens bæredygtige treklang mellem natur, økonomi og det sociale?*

Problemstillingens spørgsmål danner strukturen for specialet således at jeg først vil undersøge selve bæredygtighedsbegrebet og dernæst hvordan det kan realiseres. Efter at have introduceret den fornyede metateoretiske ramme i kapitel 2 og metoden og empirien i kapitel 3, vil jeg i kapitel 4 præsentere Brundtlandrapportens bæredygtighedsbegreb samt undersøge konfliktlinjerne mellem de forskellige bæredygtighedsdiskurser. På baggrund af en kritik deraf vil jeg i kapitel 5 skabe en model for at udfolde Brundtlandrapportens forening af økologisk, økonomisk og social bæredygtighed.

På denne baggrund bevæger specialet sig i kapitel 6 over i analysen som undersøger mulige realiseringer af paradigmet med det mere specifikke undersøgelsesspørgsmål: *Hvordan realiseres et holistisk bæredygtighedsparadigme i praksis i Albertslund, Sønderborg og på Samsø, og tegner dette, i samspil med internationale initiativer såvel som videnskabelige udviklinger, konturerne af et paradigmeskift?*

Med denne struktur vil jeg således forsøge at besvare problemstillingen og undersøge et integrativt paradigmeskift med afsæt i Brundtlandrapportens bæredygtige treklang, men i en fornyet metateoretisk ramme der åbner for nye forståelseshorisonter og deraf målsætninger for bæredygtighed.

Kapitel 2: En fornyet metateoretisk ramme

Forsøget på at bidrage til at gøre bæredygtighedsdebatten mindre ensidig indebærer en ny metodologisk tilgang til selve begrebet bæredygtighed. En integrativ analyseramme er et bud på en videnskabsteoretisk nytænkning der gennem tværfaglighed søger at skabe et fundament for mere holistisk vidensdannelse. Frameworket indeholder dog ikke bud på hvilke forandringsdynamikker der driver værket hvilket er årsagen til, at jeg supplerer den integrative model med systemtransformationsteori, også kaldet multi-level perspectives on socio-technical transitions (MLP). MLP angiver nemlig et begrebsmæssigt fundament for at undersøge *hvordan* et samfundsmæssigt paradigmeskift kan finde sted. Jeg vil nu udforske de præmisser som denne kombinerede metateoretiske ramme bygger på.

2.1 Et integrativt framework

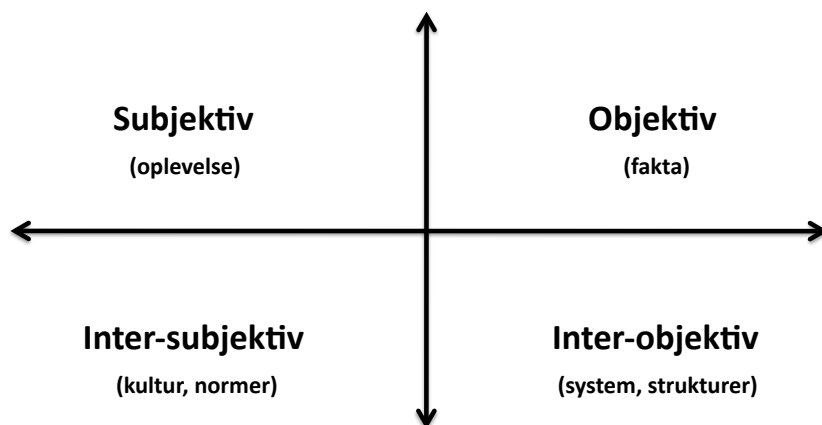
Begrebet integrativ er sammensat af det latinske *integrare* der betyder at genoplive eller forny, og af *integer*, som er en betegnelse for helhed (Den Store Danske, 2013). En integrativ forståelse handler derfor grundlæggende om at skabe eller genetablere helhed(en), og derfor anvender jeg begrebet integrativ som fundament og betegnelse for et helhedsorienteret bæredygtighedsparadigme. Den integrative tilgang trækker på traditioner inden for både vestlig og østlig filosofi og er udviklet af Ken Wilber⁹. Tilgangen betragtes som et holistisk videnskabeligt meta-paradigme og er således ikke en teori, men et framework der integrerer allerede eksisterende forskellige videnskaber (Esbjörn-Hargens & Zimmerman, 2009a: 5).

Dette sker med afsæt i en kvadrantmodel der identificerer fire irreducible realitetsdomæner: objektiv, subjektiv, inter-objektiv og inter-subjektiv, der opfattes som fundamentet for alle former for erkendelse af virkeligheden (illustreret i figur 1). For videnskaben betyder det, at man ud fra kvadrantmodellen kan anlægge videnskabelige synsvinkler, og deraf metodologier, på ethvert fænomen man måtte søge at udforske (Tønnesvang et al, 2009: 2).

⁹ Ken Wilber er leder af The Integral Institute i Boulder, Colorado. Tilgangen er (endnu) ikke så udbredt, men i 2006 blev det peer-reviewed tidsskrift, *Journal of Integral Theory and Practice*, etableret, og integrative studier findes inden for adskillige videnskabelige discipliner, særligt inden for psykologi, men fx også økologi som har været inspirationen til dette speciale (Esbjörn-Hargens S. & Zimmerman, 2009a + b). Instituttet har desuden et tæt samarbejde, herunder et integrativt studieprogram, med John F. Kennedy Universitet, Californien.

De fire felter er derved blot forskellige perspektiver på helheden. Når jeg taler om den integrative model er det således nedenstående kvadrantmodel.

Figur 1: Kvadrantmodellen

Integrativ vidensdannelse kan være snæver i den forstand at den tager afsæt i en bestemt kvadrant, fx måling af specifikke økologiske ændringer som følge af klimaforandringer (objektiv), men med vished om at det kun er en vinkel af helheden. En bred integrativ vidensdannelse betyder derimod at forskning og indsigt direkte skabes i relation til de andre kvadranter viden. Søger man en bred vidensdannelse er det essentielle at afdække "relationer mellem kompleksitetsniveauer *såvel* indenfor de enkelte kvadranter *som* mellem disse." (ibid. 3).

I forhold til specialets problemstilling betyder det at bæredygtighed grundlæggende kan undersøges ud fra fire divergente, men forbundne horisonter, og det er netop forbundenheden der er i fokus. Det tværfaglige udgangspunkt har til hensigt at søge en holistisk videnskabelig optik der kan bygge bro mellem naturvidenskaben og samfundsvidenskaben således, at klimavidenskabens konsensus om udfordringerne kan få et samfundsvidenskabeligt respons, der kan skabe de nødvendige løsninger.

Det grundlæggende argument for bred vidensdannelse hviler på den antagelse at "the mind is not a mirror that reflects a pregiven reality" (Esbjörn-Hargens & Zimmerman, 2009a:8) og

derfor er tværfaglighed essentiel. Det betyder man arbejder ud fra en 'integral metodologisk pluralisme' som betyder at der inden for de enkelte kvadranter eksisterer mangfoldige tilgange til vidensdannelse og metodologi (ibid. 243-7). Integrativ forståelse forbinder således forskellige vidensdiscipliner på trods af – eller rettere på grund af - deres divergente epistemologiske afsæt fordi hvert perspektiv bidrager til en mere nuanceret helhedsforståelse. Det betyder også at en integrativ tilgang sætter sig ud over den typisk isolerede forskning hvor hver disciplin opererer inden for sit eget videnskabsteoretiske paradigme, og hvor samtænkning og samarbejde derfor udfordres af forskellige grundantagelser om viden¹⁰.

At arbejde med bred vidensdannelse er således ikke ensbetydende med at én metode skal rumme det hele. Men pointen er, at metodisk reduktion ikke må forveksles med eller legitimere ontologisk reduktion. Ontologisk reduktion kompleksitetsreducerer den virkelighed man arbejder i og med og afskærer derved forskeren mulighed for at begribe og danne begreber om helheden. Som Einstein har udtrykt det lærer relativitet os forbindelsen mellem de forskellige beskrivelser af én og samme virkelighed (Hartnack, 2002). I en integrativ kontekst kan det forstås således, at den pluralistiske metodologi blot er forskellige vinkler på den samme virkelighed. Ontologien er derfor gennemgående holistisk, men kombineret med det den integrative model kalder 'paradigmatisk non-reduktionisme', dvs. hvor ingen metodologiske tilgange ekskluderes, men hvor man søger at rumme kompleksiteten via metodisk reduktion (Tønnesvang et al, 2009: 4).

Man kan forstå de videnskabsteoretiske aspekter af integrativ vidensdannelse i bred forstand i relation til hermeneutikkens helhedshorisont som begrebsliggjort med den hermeneutiske cirkel, indikerer de elementernes forbundenhed og den nødvendige vekslen mellem synsvinkler (svarende til kompleksitetsniveauer og kvadranter) for at opnå størst mulig indsigt i helheden (Berg-Sørensen, 2010:151). En integrativ tilgang til viden er ydermere

¹⁰ Ud fra en mere klassisk opdelt videnskabelig tradition kunne man forestille sig at den tværfaglige interaktion ikke opfattes som videnskabelig mulig eller korrekt med argumentet om at divergerende epistemologiske videnskaber ikke kan samtænkes. Det har dog ikke været muligt for mig at finde publicerede videnskabelige argumenter imod den integrative model generelt set - ud over at den vil indlemme for meget (De Quincey, 2001). Ellers er kritikken primært fokuseret omkring Wilbers (transpersonelle) psykologiske teorier. Men frem for at være fri for kritik er det nok nærmere udtryk for at den integrative model som nævnt endnu ikke er udbredt inden for så mange andre discipliner (se evt. Visser, 2013 for en liste over kritiske artikler).

optaget af hvordan udvikling – eller afvikling – i en kvadrant påvirker tilstande og processer i de andre kvadranter (Tønnesvang et al, 2009:4) og er således i tråd med de empirisk-baserede betragtninger af hvordan de forskellige 'megakriser' er interdependente. Modellen mangler dog beskrivelser af *hvordan* udvikling eller afvikling finder sted, og som nævnt supplerer jeg derfor modellen med MLP's forklaring af forandring (udddybes i afsnit 2.3).

2.2 Multiple beskrivelsesniveauer

På baggrund af ovenstående medfører en integrativ model at metodologien ikke er reduceret til én tradition, men giver plads til divergente positioner der kan belyse forskellige aspekter af den samme helhed. Sættes dette i relation til Michael Hviid Jacobsens formidling af at samfundsvidenskaben bygger på fire grundlæggende forskellige metodologiske perspektiver: metodologisk kollektivism, metodologisk individualisme, metodologisk relationisme og metodologisk situationisme (Jacobsen, 2011:350), tydeliggøres det hvordan en integrativ tilgang bryder med det vante.

Mens den kollektivistiske tilgang tager udgangspunkt i makroniveauet til at forklare mikroniveauet (fx strukturalisme, funktionalisme og marxistiske teorier), er den individualistiske antagelse at mikroniveauet bestemmer makroniveauet (fx neoklassisk økonomi, rational-choice teori og behaviorisme). Som alternativ til de to klassiske positioner påpeger metodologisk relationisme at det er relationer mellem mennesker der både skaber mikro- og makroniveauet, dvs. beskrivelsesniveauet tager afsæt i mesoniveauet (fx store dele af sociologisk forskning og aktør-netværk teori), mens metodologisk situationisme henlægger forklaringsfaktorer til den specifikke kontekst der former både mikro- og makroniveauet (fx mikrosociologi).

De fire positioner er traditionelt set i opposition til hinanden ikke kun pga. deres forskellige beskrivelsesniveauer, men fordi der bag niveauerne eksisterer grundlæggende forskellige 'sandhedsopfattelser' om verden (ibid. 349). Lidt forsimplet sagt er spørgsmålet hvad der er den uafhængige variabel og derved udgangspunkt for ikke kun at *beskrive*, men også *forstå* fænomener.

Med en integrativ videnskabsteoretisk ramme anerkendes alle beskrivelsesniveauer med argumentet om at det kun *metodisk* giver mening at skelne. Selvom videnskabelige retninger tager afsæt i forskellige forklaringsniveauer, er der således en antagelse om at makro, meso og mikro-niveau er interdependente. Det betyder med andre ord at selvom man vælger at *beskrive* et fænomen fra et bestemt niveau, kræver *forståelsen* en helhedshorisont. Det er måske ikke en direkte teoretisk nytænkning, men dog en analytisk fornyelse inden for det (samfunds)videnskabelige bæredygtighedsfelt.

Bæredygtighedsdebattens fokus på stater og markedet (makro) er fx en vigtig, men utilstrækkelig undersøgelse som i negligeringen af den demokratiske proces (meso) og den enkelte borger (mikro) kan siges at begrænse sig til højresiden i kvadrantmodellen. En integrativ tilgang søger derimod at samtænke alle niveauer således at venstresidens subjektive og inter-subjektive forhold også kommer i spil fordi disse forhold også påvirker strukturerne, hvilket medfører at en integrativ analyseramme bryder med den etablerede metodologiske distinktion af påvirkningsforholdet mellem mikro-, meso- og makroniveau.

Med en hermeneutisk betegnelse kan man sige, at de forskellige kvadrantfelter eller valget om at tage afsæt i makro, meso eller mikro repræsenterer 'kategorier' af forforståelser som alle forskere (og mennesker) har, og som er ens horisont for at forstå verden (Gadamer, 1975: 245). Men som Gadamer understreger, handler forståelse om 'sammensmeltning af horisonter' (ibid. 272-3), hvilket i en integrativ optik kan oversættes til en forening af de forskellige felters indsigter og derved en 'genskabelse af helheden'. Det er netop opfattelsen af, at foreningen af makro, meso og mikro bidrager til en fordybet forståelse, som knytter den integrative analyseramme til MLP's teori om system transformation, fordi helhedstænkning er fundamentet for et paradigmeskift.

2.3 MLP: Hvordan paradigmeskift finder sted

Begrebet paradigmeskift blev oprindeligt introduceret af Thomas Kuhn (1962) og betegner hvordan videnskabelige revolutioner er struktureret. Kuhns definition er naturvidenskabeligt funderet, men begrebet paradigmeskift er i dag vidt udbredt også i human- og samfundsvidenskaberne. Jeg bruger derfor paradigmeskift som betegnelse for en

grundlæggende samfundsforandring, som MLP-teorien giver en begrebsmæssig og analytisk forståelse for.

Ifølge MLP er en paradigmeskift en innovativ proces der finder sted i samspillet mellem "micro-level processes of constructing new technologies, with a view on emerging macro- and meso-level patterns of culture, organisations, markets, regulations and infrastructures" (Smith et al, 2010: 436). Dvs. at MLP kobler de forskellige beskrivelsesniveauer og kombinerer de ofte opdeltede struktur- og aktørniveauer. Derved forklarer MLP transformationsprocesser (eller mangel på samme) som en vekselvirkning mellem mikro, meso og makro-dynamikker. MLP opererer dertil med forandring på tre niveauer, hhv. *niche*, *regime* og *landskab* (Geels & Schot, 2007, Smith et al, 2010).

Opdeling mellem hhv. niche, regime og landskab, og mikro-, meso-, makroniveauet, fremstår dog for mig uklar og besværliggør derfor en stringent analyse af 'hvad der er hvad'. Gennem min arbejdsproces synes en klargørende skelnen dog at være fremkommet, og jeg vil derfor arbejde med følgende operationalisering: Mens mikro, meso og makro terminologien synes at fokusere på forskellige *vertikale aktørniveauer*, kan niche, regime og landskabs-opdelingen betegne *horisontale strukturniveauer*, eller 'rum' hvori forandringsprocesser finder sted. Dvs. at mikro, meso og makro-aktører kan agere inden for både niche- og regimeniveauet. Med landskabsniveauet forholder det sig anderledes, hvilket jeg uddyber på næste side.

Regimeniveauet repræsenterer de dominerende og ofte institutionaliserede diskurser og normer om specifikke emner. Definitionen af 'regime' i international politik indfanger dette karaktertræk: "social institutions that consists of agreed upon principles, norms, rules, decision-making procedures, and programs that govern the interactions of actors in specific issue areas" (Bulkeley & Newell, 2010:5). Som citatet understreger, eksisterer regimer nemlig inden for *specifikke* emner, som fx bæredygtighed der domineres af en grøn vækst-diskurs. Da dominansen er knyttet til magtstrukturer og man lidt forenklet kan sige at 'magten' sjældent initierer forandring der kunne underminere denne, er omstillingsevnen på regimeniveauet udpræget sti-afhængig og inkrementel (Geels & Schot, 2007; Smith et al, 2010). Et paradigmeskift omfatter derimod en *generel* forandring, hvilket sker i samspil med, eller nærmere pres fra, niche- og landskabsniveauet.

Landskabsniveauet defineres som grundlæggende strukturelle forhold som fx klimaforandringer, demografiske udviklinger og finanskrisen. Mens regimeniveauet defineres som "sociological structurations" skal landskabsmekanismer forstås som at "provide deep-structural 'gradients of force' that make some actions easier than others" (Geels & Schot, 2007:403). Det betyder at klimatiske forandringer som naturkatastrofer fx kan være *landskabschok*, der muliggør en transition af det nuværende regime hen imod et bæredygtighedsparadigme. Forandringer på landskabsniveauet kan derved forstås som 'windows of opportunities' der kan skabe åbninger for at nicheniveauets alternative løsninger kan få gennembrud i regimet (ibid. 406).

Nicheniveauet betegner nemlig rum og relationer hvori der skabes "path-breaking, radical alternatives" som sår de første transformationsfrø (Smith et al, 2010:440). Inden for denne forståelse betragtes forskning ofte som eksempel på niche-udvikling og er bestemt ét relevant rum. Lige så udbredt er dog "real world experiments with socially and ecologically benign socio-technical practices" (ibid.), hvilket bæredygtig lokal-udvikling er et godt eksempel på og derfor årsag til, at jeg vil gå i dybden med de tre pionerende kommuner: Samsø, Sønderborg og Albertslund. Nichesucces er dog på sigt betinget af evnen til at skabe eller sprede indsigter til brede cirkler for at mobilisere magtfulde aktører på regimeniveauet (ibid.).

Nicheeksperimenter kan derfor forstås som prototyper for transformationsprocesser der skaber de nødvendige 'laboratorier' for innovation, men som kun kan skabe paradigmatisk transformation i samspil med regimet.

Specialets argument om at en bæredygtig omstilling vil profitere af et sporskifte i retning af en lokal proces, giver dermed også mening ind i en MLP-logik om hvordan (eller hvor) forandring finder sted. Paradigmeskift sker som nævnt også via *landskabschok*, men der skal være 'noget' som kan implementeres hvis et vindue åbnes (Geels & Schot, 2007: 406), og det er derfor nicheniveauets 'real world experiments' som er analysens fokus. Desuden dækker *landskabschok* over vidtrækkende forandringsmekanismer der kan være svære at indfange analytisk. Ud fra en MLP-optik kan man således konkludere at et samfundsmæssigt paradigmeskift kan finde sted, når der skabes "inter-linkages and interactions between multiple developments on the three levels" (Smith et al, 2010: 441).

Knyttes MLP til kvadrantmodellen kan vi sige at mens landskabschok sker inden for de objektive forhold og inter-objektive strukturer, findes der niches og regimer inden for alle fire felter. Således spiller naturvidenskabelige niches der udvikler grøn teknologi og måling af økologisk fodaftryk sammen med sociale prototyper for bæredygtige minisamfund som fx Samsø, Sønderborg og Albertslund. Ligeså dominerer et vækstorienteret markedskapitalistisk regime det politiske niveau på samme tid som at internationale organisationer forsøger at skabe forpligtende aftaler om CO₂-reduktion. Niches og regimer samarbejder og modarbejder på den måde hinanden inden for forskellige domæner, og forandring bliver mulig når disse mangfoldige bevægelser (engang i mellem) mødes. I forlængelse heraf vil jeg målrette analysen på *overgangene* mellem de forskellige realitetsdomæner, hvilket uddybes i kapitel 5.

Samspillet veksler desuden mellem koordinerede planlagte indsatser og spontant emergerende dynamikker (Geels & Schot, 2007: 401), og en forandringsproces kan derfor ikke bare planlægges, men må også være åben for kaoskræfter. Planlægning kan dog lykkes når strategiske aktører påvirker processen. For mens landskabsstrukturerne faciliterer 'møder' (windows of opportunities) og nicherne skaber både tekniske og sociale løsningsmuligheder, er forandring også betinget af det Geels og Schot kalder "purposeful actors" som *etisk* forholder sig til de interagerende relationer, og derved kan initiere og lede en transitionsproces (ibid. 402).

På dette punkt fremstår MLP dog farvet af antagelsen om at transformation definitivt er positivt og at *purposeful actors* derfor er etiske. Scenariet hvor strategiske aktører *afløder* frem for leder en transformation synes, hvert fald i forhold til bæredygtighedsdebatten, nemlig hyppigere. Her tænkes fx på olie- eller kulindustriens lobbyarbejde for at hindre eller forsinke omstillingen til vedvarende energi. Ikke desto mindre skaber MLP's kombinerede struktur- og aktørniveau afsæt for at inkludere *purposeful actors* - eller strategiske ildsjæle som jeg vil kalde dem (se kapitel 3), hvilket er et centralt parameter i analysen af omstillingen på Samsø, i Sønderborg og Albertslund.

2.4 Delkonklusion

Mens MLP er et teoretisk afsæt for at undersøge hvordan et paradigmeskift kan finde sted ud fra multilevel interaktioner, forklarer den integrative tilgang hvorfor en helhedstankegang til vidensdannelse er nødvendig. Ved at gentænke det metateoretiske fundament ud fra en integrativ analyseramme åbner jeg for tværfaglige forståelseshorisonter der kan bidrage til at samfundsvidenskaben kan gå i dialog med naturvidenskaben om de nødvendige løsninger for en bæredygtig omstilling. Formålet med den metateoretiske ramme er således at skabe et fundament for at analysen kan udforske en holistisk tilgang til bæredygtighed der indebærer at bæredygtighed er mere end klima og miljø, og at vi derfor kun kan løse klima- og miljøkrisen, hvis vi gør det i samspil med de økonomiske, politiske og sociale processer.

Kapitel 3: Metode og empiri

Specialets fokus på forandringsprocesser medfører en kvalitativ metodisk undersøgelse fordi kvalitativ metode har til hensigt at indfange mening, der ikke nødvendigvis lader sig måle eller talfæste. I stedet er formålet at finde sammenhæng og helhed med sigte på at formidle forståelse. Fokus på den *meningsskabende* undersøgelse der *fortolker* betydningen af *fænomener*, frem for *meningstydende* og *forklarende* undersøgelser af en *population*, som er fokus i kvantitativ metode (Dalland, 2004:72), er meningsfuld når jeg ønsker at udforske et fænomen som en bæredygtig omstillingsproces. Fokus på sammenhæng og helhed sikrer samtidig overensstemmelse mellem metoden og specialets integrative ramme.

3.1 En abduktiv analyseramme

Kvalitativ metode er i udgangspunktet induktiv og tager afsæt i empirien med henblik på at udvikle teori hvilket betyder at det er en eksplorativ tilgang, der søger sammenhænge og mønstre ud fra empirien, fx interviews. Deduktion arbejder modsat ud fra en teori som man opstiller hypoteser på baggrund af, for dernæst at undersøge gyldigheden empirisk, dvs. man søger at teste teorien (Andersen et al, 2010: 73). Med en integrativ analyseramme der stræber efter at skabe helhed samt MLP's argument om at niche-forandringer både er videnskabelige (teoretiske) og praktiske (empiriske) innovative udviklinger, vil jeg forsøge at forene det induktive og deduktive via en tredje vej: nemlig en abduktiv metodisk tilgang

Abduktion kan forklares ud fra en hermeneutisk optik hvor man fortolker i cirkler (den hermeneutiske cirkel). Det betyder at der er et dialektisk forhold mellem helhed og del, hvor ingen af de to giver mening uden den anden, hvilket også er i tråd med specialets integrative helhedstankegang. Heraf følger en vekselvirkning mellem teori og empiri, og således en kombination af elementer fra den induktive og den deduktive analysestrategi (Bruhn Jensen, 2002: 264; Launsø & Rieper, 2005:163). Det betyder at jeg vil arbejde med en teoretisk, eller mere præcist metateoretisk, forankring (deduktive), men derudfra gå eksplorativt (induktivt) til værks via en åbenhed over for hvordan empirien kan vise sammenhænge og skabe forståelser, som jeg ikke har kunnet deducere mig frem til (se figur 2).

Figur 2: Abduktion

Metoden placerer sig således imellem deduktion og induktion hvilket understøttes af at anvendelsen af interviews skal supplere den teoretiske analyse og diskussion, frem for at teste den, mens den metateoretiske analyseramme skal danne grundlag for at forstå bæredygtighed i praksis, dvs. empirien. Den abduktive tilgang omsættes typisk i forsøget på at opstille idealtyper der fortolker det undersøgte fænomen, men uden at sigte mod opstillingen af nye generelle teorier (Olsen & Pedersen, 1999:150). Med en abduktiv metode undersøger jeg således problemstillingen ved at indkredse et idealtypisk bæredygtighedsparadigme. Det indebærer et samspil mellem det teoretiske fundament og de empiriske eksempler der skal konkretisere fænomenet, men uden hensigt om en generaliserbar hypotese der kan forklare hvad der 'sker' i Albertslund, Sønderborg og på Samsø og overføre det til andre cases. Formålet er derimod at opstille målsætninger for hvad et bæredygtigt paradigme kunne indebære, hvilket som nævnt sker med afsæt i den integrative kvadrantmodel.

3.2 Udvalgelse af empiri

Den teoretiske analyse og diskussion suppleres derfor med empiri om bæredygtig udvikling i Albertslund, Sønderborg og Samsø, som er udvalgt via en positiv caseudvalgelse, dvs. hvor det ønskede outcome optræder. Jeg definerede i første omgang udvælgelseskriteriet som at kommunen *aktivt og selvstændigt*, dvs. ikke i kraft af et nationalt lovforslag, skal have iværksat

en bæredygtig omstilling, hvilket jeg operationaliserede som en 'klimakommune'. En klimakommune er desuden betegnelsen for en frivillig aftale med Danmarks Naturfredningsforening (DN) der forpligter kommuner til årligt at nedbringe deres CO²-udslip med minimum to procent og hvor DN bistår kommunen med lokale klimainitiativer (DN, 2012). I min research fandt jeg imidlertid ud af, at 73 ud af Danmarks 98 kommuner i dag er klimakommuner, og da to procents reduktion desuden ikke dækker over en helhedsorienteret omstilling, var en yderligere afgrænsning nødvendig.

Det andet udvælgelseskriterium blev derpå en 'bæredygtighedskommune', hvilket jeg operationaliserer som at kommunen har en *ambitiøs og helhedsorienteret* bæredygtig omstillingsplan der går ud over det sædvanlige, og som derfor kunne være et eksempel på nicheforandringer. Det betyder for det første, at strategierne skal have ambitiøse målsætninger om CO₂-reduktion. Og for det andet at den bæredygtige indsats ikke kun skal være energibesparende, hvilket ifølge en CIDEA-undersøgelse (Citizen Driven Environmental Action) er hovedformålet for 90 procent af kommunerne (Hoff og Ellesgaard: 2012:1), men dække en samlet palet af initiativer, fx kollektiv transport, vedvarende energi, bæredygtig livsstil og bæredygtig virksomhed. På denne baggrund kan man sige at mens en klimakommune til en vis grad søger at *tilpasse* sig klimakrisen ved at reducere CO₂-udslippet, er en bæredygtighedskommune karakteriseret ved en indsats der stræber efter at *omstille* kommunen i bredere forstand.

At omstille er relateret til selve omstillingsprocessen herunder hvilke aktører der inddrages og hvordan. 'Helhedsorienteret' er derfor et krav til både *output* og *input*, til *visionen* og til *strategien*, af kommunens bæredygtighedsstrategi. Et af hovedkriterierne for en helhedsorienteret plan er følgelig at borgerinddragelse står centralt i strategien, og det gør det kun i ca. halvdelen af landets klimakommuner. 52 procent af de adspurgte kommuner (i alt 72) oplever at borgerinddragelse er nyttigt og hjælper til at fremme CO₂-reduktionen, mens 45 procent er uenige i dette udsagn (ibid. 11).

Ifølge Hoff og Ellesgaard kommer skepsissen fra knap halvdelen af kommunerne bl.a. til udtryk i kommunernes kommunikationsredskaber, der i de fleste tilfælde er meget traditionelle, fx kun information via websider (ibid.), og således synes der grundlæggende at

mangle en aktivt inkluderende tilgang til borgerne. Derimod har både Albertslund og Sønderborg¹¹ valgt den mest positive svarmulighed til spørgsmålet om hvorvidt borgerinddragelse har bidraget positivt til kommunens CO₂-reduktion. Begge kommuner gør desuden brug af 8 ud af spørgeskemaets 11 mulige redskaber til borgerinddragelse, herunder samarbejde med lokale foreninger, uddannelsesprogrammer for skoler og formidling via lokale medier (hhv. tv og radio). Svarerne illustrer således en aktivt inkluderende og udbytterig indsats¹².

Mens afgrænsningen af klimakommuner kunne ske kvantitativt ved at frasortere de 15 kommuner der ikke har en plan, er udvælgelsen af de tre bæredygtighedskommuner derimod sket kvalitativt. Udover information fra CIDEA, har min research bl.a. inkluderet viden fra danske medier (infomedia), miljø- og klimaministeriets hjemmesider, diverse miljø- og klimafora, herunder Danmarks Naturfredningsforening, og 'bæredygtighedskommunernes' egne hjemmesider. Albertslund, Sønderborg og Samsø er ikke de eneste kommuner med en *ambitiøs og helhedsorienteret* bæredygtighedsstrategi, men de er nogle af pionererne¹³.

3.3 Pionerende kommuner

Allerede i 1997 blev Samsø af daværende miljøminister, Svend Auken, udnævnt til vedvarende energi ø og var efter 10 år totalt selvforsynende med vedvarende energi på el-området og 70 procent på deres varmeforbrug (Samsø Energiakademi, 2013a). I dag arbejder øen videre på også at blive 100 procent fossilfri samt at skabe 'Samsø 2.0' hvor

¹¹ Ifølge CIDEA spørgeskemaet har Samsø svaret "ikke aktuelt – ingen borgerinddragelse", hvilket jeg finder højest besynderligt på baggrund af den viden jeg ellers har erhvervet om Samsø, fx fra *Samsø 2.0*. (Samsø Energiakademi, 2012a), Energiakademiets vedtægter (Samsø Energiakademi, 2011c) – samt det efterfølgende interview med direktør Søren Hermansen. Da Samsø i spørgsmålet om hvem der har ansvaret for klimaplanen har svaret 'Samsø Energiakademi' har jeg dog en antagelse om, at den embedsperson der har svaret på spørgeskemaet derudfra har tænkt at det ikke vedkommer kommunen. Det er blot en formodning, men trods uoverensstemmelse mellem CIDEA-data og al anden information har jeg valgt at fastholde Samsø som case da jeg anser øen som en af pionererne inden for bæredygtig omstilling i Danmark, hvilket også bekræftes af deres resultater som jeg præsenterer i afsnit 3.3.

¹² Data over de enkelte kommuner fik jeg venligst adgang til af Jens Hoff, da de ikke var tilgængelige i rapporten.

¹³ De fem andre byer der ligesom Albertslund er med i netværket 'Green Cities', kunne også være relevante cases. Dette tæller Købehavn, Ballerup, Allerød, Kolding og Herning. Desuden er Ålborg og Aabenraa observatørkommuner, men med Albertslunds udbredte borgerinddragelsespolitik fandt jeg den kommune særlig interessant. Der er givet vis andre kommuner der også fokuserer på det nære demokrati, fx Ry, men undersøgelsen fordrer et fravalg. Desuden er det vigtigt at understrege, at udvælgelsesmetoden, herunder fravalg af andre relevante kommuner, ikke har betydning for specialets formål med analysen fordi hensigten som nævnt ikke er at lave klassiske caseundersøgelser, men i stedet udforske *mulige* realiseringer af et bæredygtigt paradigme.

bæredygtighed, eller 'fælledskab' som det ofte betegnes på Samsø¹⁴ er rammen for og essensen i det lokale 'energidemokrati' (Hermansen, 2013). Samsøs indsats for at omstille til et bæredygtigt samfund er desuden anerkendt både nationalt og internationalt, hvilket bl.a. eksemplificeres af adskillige priser for øens resultater, fx Miljø- og Energiprisen 2004, Vindmølleprisen 2004, Eurosolarprisen 2002, CSR Climate Partnership prisen i 2011 samt EU's ManageEnergy pris i 2012 (Samsø Energiakademi, 2011a+b; 2012b).

I Albertslund lavede man det første grønne regnskab for byens belastning af miljøet i 1992, som blev fulgt op af en *Lokal Agenda 21* miljøplan i 1995¹⁵. Albertslund er med i det danske netværk 'Green Cities' der består af seks danske kommuner som "arbejder for et miljømæssigt bæredygtigt samfund. Vi vil derfor gøre en ekstraordinær indsats for miljøet gennem et forpligtende samarbejde og politisk lederskab" (Green Cities, 2012), dvs. Albertslund deler visionen om en ekstraordinær, eller pionerende indsats. Dette ses også i de opnåede resultater. I 2011 udnævnte Nordisk Ministerråd Albertslund til 'nordisk energikommune' for deres energirenoveringsprojekter (DN, 2011). Albertslund arbejder desuden på at inkorporerer bæredygtighed i hele kommunens virke, hvilket understøttes af en 100 procent EU-miljøcertificering (Albertslund, 2012).

I Sønderborg er visionen om bæredygtighed noget yngre end i de to andre kommuner, men ikke desto mindre har man et af landets mest ambitiøse CO²-neutralitetsstrategier hvad angår tempo; nemlig opnåelse i 2029 (den nationale vision er 2050). Ligesom i Albertslund og på Samsø er strategiens afsæt at en ambitiøs bæredygtighedsomstilling kræver samspil imellem kommune, virksomheder og borgere. Den bæredygtige omstilling baserer sig således på at forankre lokale projekter som ZEROfamilie, ZERObolig, ZERObutik og ZEROcompany. Sønderborg har ligeledes vundet internationale priser for deres resultater, fx Sustainable Energy Europe i 2010, og kom sidste år med i Clintons 'Climate Positive Development Program' og er således også anerkendt som et pionerende projekt (ProjectZero, 2013a+c+d+e; Southern Denmark, 2010).

¹⁴ Fælledskab er sammensat af det gamle ord 'fælled' som betegner et fælles græsnings- eller dyrkningsareal og ordet 'fællesskab'.

¹⁵ Albertslund er således et af de få eksempler på en virkelig succesfuld *Lokal Agenda 21* plan.

Der kan være mange forklaringer på hvorfor disse tre kommuner gør noget ekstraordinært – og også at de gør det forskelligt. Dog er der nogle klare lighedstræk, som fx visionære ledere, et aktivt civilsamfund og stærke netværk. En mulig medvirkende faktor er desuden det organisatoriske. Data fra CIDEA-projektet viser at i kommuner hvor ansvaret er placeret hos en ledende embedsmand/kvinde eller i en bestemt organisatorisk enhed har 82 procent en klimahandlingsplan. Dette gælder kun ca. 50 procent af de kommuner, hvor ansvaret er fordelt mellem flere enheder (Hoff & Ellesgaard, 2012:).

Det er derfor også interessant at forvaltningen af de bæredygtige omstillinger i alle tre kommuner enten helt, som på Samsø, eller delvist som i Sønderborg og Albertslund, varetages af et offentligt-privat partnerskab (OPP), hhv. Samsø Energiakademi, ProjectZero og Agendacenter Albertslund. I alle tre cases er kommunen partner i OPP'en, men har altså overgivet dele af det organisatoriske såvel som strategiske ansvar, hvilket måske kan forklare den brede forankring projekterne har. For som jeg vil belyse i analysen synes handlerummet at række ud over traditionel kommunal politik.

Med hensyn til selve empiriindhentningen overvejede jeg at udføre fokusgruppeinterview med borgere fra de tre kommuner for at undersøge hvordan omstillingsprocessen opleves. Men selv om dette ud fra en integrativ analyseramme ville være interessant idet empirien ville kunne belyse bæredygtighed ud fra den subjektive erfaring (øverste venstre kvadrantfelt), sætter specialet grænser for empiriindsamlingens omfang.

I relation til problemformuleringens fokus vægter jeg således det politisk og strategiske niveau fordi dette giver større indsigt i hvordan *hele* processen forvaltes, samt hvilke principper der guider processen. På denne baggrund har jeg interviewet lederne for den bæredygtige omstilling i de tre kommuner, personer jeg betegner som 'strategiske ildsjæle', fordi de besidder strategisk vigtige positioner *og* brænder for den bæredygtige omstilling. De strategiske ildsjæle kan i MLP-sprog således også ses som mulige 'purposeful actors' der initierer forandring.

3.4 Strategiske ildsjæle

Interviews med strategiske ildsjæle svarer i fagtermer til en *strategisk udvælgelse* (Thagaard, 2004:55) således at de identificerede personer har strategisk vigtige egenskaber i forhold til problemstillingen. Det inkluderer interviews med Albertslund og Sønderborgs borgmestre, hhv. Steen Christiansen og Aase Nygaard, som øverste politiske aktører. Derudover har jeg interviewet lederne af kommunernes OPP, hhv. centerleder for Agendacenter Albertslund, Povl Markussen, og direktør i Sønderborgs ProjectZero, Peter Rathje. Da Samsø er en lille kommune med blot 4000 indbyggere og Samsø Energiakademi fuldt ud forvalter den bæredygtige omstilling - inklusiv den demokratiske beslutningsproces på området - har jeg vurderet at interview med akademiets direktør, Søren Hermansen, var tilstrækkeligt¹⁶. Det begrundes med princippet om et mætningspunkt for antallet af nødvendige interviewpersoner i forhold til problemstillingen (ibid. 58).

De etablerede teorier om bæredygtig omstilling komplementeres desuden med et interview af professor ved Handelshøjskolen, Aarhus, Steen Hildebrandt. Hildebrandt er cand.merc., professor og forfatter til bl.a. *Bæredygtig ledelse. Ledelse med hjertet*, 2010 (sammen med Michael Stubberup) og kan derved bidrage til udforskningen af koblingen mellem de økonomiske og politiske perspektiver såvel som den ledelsesmæssige dimension, som jeg opfatter som et essentielt (internt) supplement til det mere 'eksterne' fokus på governance.

Argumenterne for at interviewe Hildebrandt er at emnets kompleksitet inviterer til interviewets muligheder for fordybelse og afklaring af undren der måtte opstå under min research. Med inspiration fra MLP er 'strategiske ildsjæle' i den akademiske verden desuden vigtige for nicheniveauets udvikling, såvel som at det i forlængelse af specialets videnskabsteoretiske position er nærliggende at jeg som 'forsker' aktivt undersøger problemfeltet i dialog med relevante videnspersoner¹⁷. I kvalitativ forskning er spørgsmålet nemlig ikke *hvorvidt* forskeren påvirker processen, men *hvordan* (Malterud, 2001), og ved at gå i dialog kan jeg åbent fremlægge mine forforståelser og skabe transparens.

¹⁶ Hermansen har desuden udgivet bogen *Fælledskab: fællesskab + fælled* sammen med Tor Nørretranders (2011) såvel som modtaget 'Sven Auken prisen' for sit personlige engagement for klimaet (Knudsen, 2011)

¹⁷ Som inspiration i den indledende fase interviewede jeg også lektor ved Aalborg Universitet, John Holten-Andersen, og siger tak for en berigende samtale (da interviewet ikke anvendes fremgår det ikke som kilde).

3.5 Interview: samtalen som erkendelse

Metodisk suppleres teorierne og den øvrige litteratur, rapporter, undersøgelser, avisartikler og interviewet med Hildebrandt således med empiri og viden indhentet via interviews med strategiske ildsjæle i Albertslund, Sønderborg og Samsø. I tråd med det abduktive analysedesign er hensigten at udforske bæredygtighedsbegrebet i en vekselvirkning mellem 'etableret viden' (videnskabelige udgivelser) og 'emergerende viden' (interview). Det giver mulighed for at udforske de komplekse problemstillinger og nuancere de eksisterende teorier om bæredygtighed.

Steiner Kvale forklarer interviewets 'vidensform' ud fra fire aspekter er hhv. et postmoderne, et hermeneutisk, et fænomenologisk og et dialektisk (Kvale, 1997:50-65). Det *postmoderne* fokuserer på relationer i det kvalitative interview, herunder at viden ikke er et spejl af naturen, men begribes og begrebsliggøres (diskurser) i den sociale. Det *hermeneutiske* element indebærer at den viden et interview genererer kræver en meningsfortolkning, hvor interviewet opfattes som en 'tekst' der både skabes og fortolkes mens den finder sted. *Fænomenologi* er læren om det der umiddelbart viser sig, og en fænomenologisk optik i interviews henviser således til at det kvalitative interview er en forskningsmetode der så direkte som muligt belyser menneskers forståelse af et eller flere fænomener, fx bæredygtighed. Endelig er det *dialektiske* aspekt med til at sikre et kritisk fokus på eventuelle modsigelser mellem interviewpersonens udsagn og den sociale verden fordi interviewerens i sin vekslen mellem teori og empiri skaber et analytisk overblik, der på samme tid muliggør distance og indlevelse (Olsen, 2002: 20-1).

De fire aspekter konkretiserer at viden eksisterer "i relationen mellem person og verden"¹⁸ (Kvale, 1997:54) hvilket resonerer med den integrative optik om sammenhængen mellem del og helhed, samt forskerens 'relation' til vidensdannelsen qua ens valg om hvilken metodologi man tager afsæt i. At forstå samtalen som erkendelse skaber dermed overensstemmelse mellem den abduktive metode og speciallets videnskabsteoretiske ramme.

¹⁸ Fordi samtalen forstås som en grundlæggende erkendelsesform er der desuden også en epistemologisk sammenhæng mellem metoden og det valgte deliberative demokratiteori (se kapitel 5), hvis essens er bygget op omkring begreber som, og realiseringen af, samtale, oplysning og erkendelse (Baber & Bartlett, 2005:6-7).

3.6 Udførelse af interviews

Interviewene er udført som semistrukturerede for at sikre at bestemte temaer dækkes samtidig med at der er mulighed for at gå i dybden med interessante udsagn og uforudsete idéer der måtte opstå i interviewet (Thagaard, 2004:88), hvilket også relaterer sig til den hermeneutiske antagelse om at forståelse kræver åbenhed (Gadamer, 1975: 238). Den semistrukturerede interviewform passer derfor til den abduktive analysestrategis vekslen mellem teori og empiri fordi interviewet i sin åbenhed inviterer empirien, samtidig med at de strukturerende temaer i guiden sikrer forankring i det teoretiske fundament.

Et andet væsentligt aspekt for udførelsen af interviewene er sproget. Sproget og den specifikke spørgsmålsformulering kan i en hermeneutisk optik åbne eller sætte grænser og angive en retning. I interviewguiden har jeg derfor været bevidst om spørgsmålenes form og formulering og anvendt en kombination af åbne, uddybende, opfølgende og fortolkende spørgsmål (Kvale og Brinkman, 2009:155-9).

For interviewet med Hildebrandt gjaldt det at spørgsmålene kredsede omkring en nuancering af bæredygtighedsbegrebet med det formål at åbne op for en tværfaglig og holistisk forståelse der kan skabe kohærens mellem de naturvidenskabelige og de samfundsvidenskabelige dimensioner. Spørgsmålene til de strategiske ildsjæle i Albertslund, Sønderborg og på Samsø drejede sig derimod om *hvordan* den respektive case konkret omstiller til bæredygtighed, herunder graden og formen for borgerinddragelse, samt hvilke værdier og redskaber der guider processen. De større bæredygtighedsvisioner blev også berørt.

Interviewguiden samt alle transskriberede interviews er vedlagt som bilag 1 og 2¹⁹. Det sikrer specialets reliabilitet fordi andre studier kan se den metodiske fremgangsmåde såvel som at man vil kunne 'gentage' empiri-indhentningen ved brug af guiden (ibid. 352), selvom man vel og mærke aldrig kan få de samme interviews da det er en levende og kun semistruktureret samtale.

¹⁹ I de transskriberede interviews, bilag 2, er de anvendte citater markeret med fed så det er let at finde dem.

Gennemførelsen af interviews foregik i marts, april og maj 2013, og før alle interviewene fik interviewpersonerne tilsendt en kort præsentation af specialets problemformulering og indledende refleksioner. Med afsæt i Kvale og Brinkmanns kvalitetskriterier vurderer jeg at interviewene lever op til de metodiske krav. De interviewede personers svar kan generelt betragtes som spontane, righoldige, specifikke og relevante. Svarene fylder markant mere end spørgsmålene, hvilket viser at informanterne havde mulighed for at udtrykke sig selvstændigt og dybdegående, og ikke mindst afspejler svarernes længde at emnet opfattes som relevant. Som interviewer søgte jeg ligeledes at følge op på og afklare "relevante aspekter af svarerne" og derigennem fortolke interviewet undervejs, være velinformeret, kritisk og erindrende, hvilket jeg bl.a. sikrede via grundig forberedelse og nærvær i samtalen, og ikke mindst at have en åben, lyttende og venlig attitude i samtalen (ibid. 186-9).

Som en afsluttende pointe finder jeg det relevant at nævne at mine egne forforståelser i forhold til specialets tema kan påvirke interviewene. Dette begrundes med den hermeneutiske erkendelse af, at jeg trods pålidelighed og ordentlighed i metoden, ikke kan afklæde mig mine forforståelser (Gadamer, 1975: 238) – som for nærværende tema handler om, at jeg opfatter en bæredygtig omstilling som imperativ og at den også må forankres demokratisk. Men ved åbent at fremlægge dette kan jeg styrke specialets transparens og undgå at der bliver en (ubevidst) analytisk bias.

3.7 Delkonklusion

Man kan således sige at specialet arbejder med en metodisk hybrid (abduktion), hvilket er meningsfuldt i en kvalitativ undersøgelse hvor videnskab, også i tråd med den videnskabsteoretiske ramme, ikke er et spørgsmål om objektivitet, men derimod om hvordan vi som mennesker forstår og fortolker omverden samt de parametre hvorudfra vi vurderer forskning. Opsummeret anvender jeg en abduktiv metodisk tilgang med et dialektisk forhold mellem teori og empiri således at de semistrukturerende interview kan vekselvirke med den metateoretiske analyseramme som blev præsenteret i kapitel 2. Fordi abduktion ligesom den integrative approach søger at forene del og helhed, sikrer jeg samklang mellem specialets videnskabsteoretiske præmisser og den praktiske metode.

Kapitel 4: Kritik af de eksisterende bæredygtighedsdiskurser

Jeg vil nu udforske selve bæredygtighedsbegrebet ved at analysere de overordnede konfliktlinjer imellem forskellige retninger i den akademiske debat. Hensigten er at belyse hvilke mangler eller blinde punkter der er i debatten og derved skabe et afsæt for i kapitel 5 at undersøge hvordan man kan skabe en model for en mere helhedsorienteret operationalisering af bæredygtighedsbegrebet, som de forbundne kriser synes at kalde på.

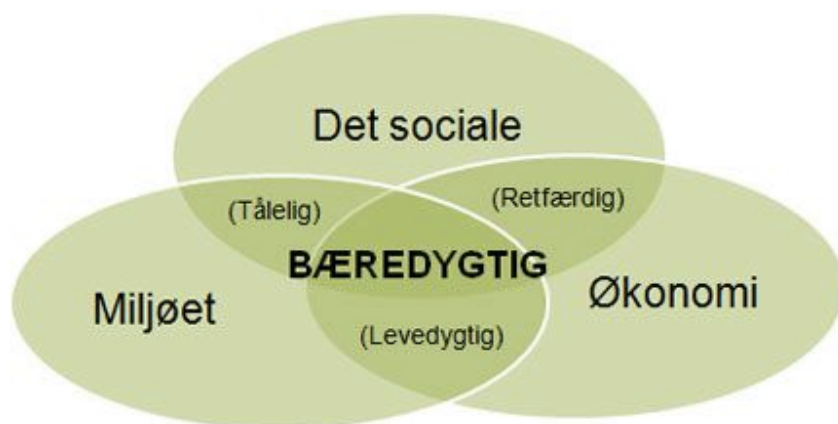
4.1 Brundtlandsk bæredygtighed

Med Brundtlandrapporten (1987) satte FN som nævnt bæredygtighed på den global-politiske dagsorden, og kommissionens bæredygtighedsdefinition er siden blevet udgangspunkt for debatten. Hovedprincippet om at udvikling skal "meets the needs of the present generations without compromising the ability of future generations to meet their own needs."

(Brundtland et al, 1987:43) er dog på samme tid præcist og abstrakt. Det rummer rapportens essens om at vi på tværs af generationer er fælles om en klode med begrænsede ressourcer, og at vi derfor er forpligtede til ikke at overudnytte disse. Samtidig er definitionen åben for mangfoldige fortolkninger af hvad 'nuværende behov' dækker samt hvad fremtidige generationers 'evner' og 'behov' indebærer.

Som nævnt i indledningen er et af de vigtigste elementer i rapporten dog at udvikling må ske således at bæredygtighed både har en miljømæssig, økonomisk og social dimension. Denne treklang, som er illustreret i figur tre, viser at bæredygtighed ikke kun handler om klima og miljø, men er et ideal for hele samfundet.

Figur 3: Brundtlandrapportens bæredygtige treklang²⁰

Ifølge kommissionen dækker de tre dimensioner grundlæggende over temaerne fattigdom (sociale), vækst (økonomi) og overlevelse (natur) (ibid. 29-34). Det er særligt det sociale aspekt jeg anser for mangelfuldt idet vækst- og overlevelsesebatten synes at indfange de udfordringer, som eksisterer i relationen mellem det økonomiske og økologiske system²¹.

Kommissionens anbefalinger for kollektiv handling i forhold til det sociale er institutionel og juridisk forandring (ibid. 308), og sammenholdes dette med et generelt fokus på det nationale, regionale og globale niveau (ibid. 314-6) tydeliggøres manglen. For mens det nationale, regionale og globale er meningsfuld på det miljømæssige og økonomiske plan²², er det utilstrækkeligt med hensyn til social bæredygtighed som er bundet til den lokale kontekst og samfund. Anbefalingerne er uden tvivl væsentlige indsatsområder, men reflekterer en makro-politisk bias som overser nødvendigheden af en mere *lokalt* forankret *proces*. I forlængelse heraf mangler begrebet et processuelt aspekt som tager højde for hvordan den sociale dimension kan udfoldes.

Selvom Brundtlandrapporten således indebærer en holistisk tilgang til bæredygtighed med et omfattende spektrum af praktiske forandringsparametre, savnes et lokalt såvel som processuelt fokus. Og selvom Brundtlandrapportens treklang formelt er internationalt

²⁰ Figuren er den simpleste udgave jeg har kunnet finde og er fra Green Building Council Denmark (GBC, 2013)

²¹ Se fx rapportens side 4-5 om det interdependent 'øko-øko forhold' (Brundtland et al, 1987)

²² Omend miljømæssig bæredygtighed også er lokalt betinget, hvilket jeg vil diskutere i afsnit 6.2.2

anerkendt som den grundlæggende bæredygtighedsdefinition, er principperne ikke blevet et samlet styringsprincip for den globale udvikling.

Der er en tendens til netop *ikke* at inkludere alle tre dimensioner, men i stedet definere og tale om bæredygtighed ud fra kun et eller to aspekter, oftest miljø og/eller økonomi. Denne observation findes hos selv *Dansk Arkitektur Center* der konkluderer at “praktisk talt er bæredygtighedskonceptet aktivt re-designet til specifikke formål i en given tid og kontekst” (DAC, 2012). Eksempler herpå er bæredygtigt byggeri, bæredygtigt landbrug, grøn transport eller grøn vækst etc. Man kan synes at udbredelsen af bæredygtighedsprincippet umiddelbart ikke kan være andet end positiv. Men hvis det sker uden en hvis grad af overensstemmelse og helhed, risikerer det at underminere frem for at styrke visionen for en bæredygtig omstilling.

4.2 Bæredygtige konfliktlinjer

Den fragmentariske tilgang afspejles også i den akademiske debat hvilket jeg kritisk vil belyse. Der er flere måder at inddele feltet af bæredygtighedsdiskurser på, men jeg anvender Dryzek og Stevensons (2011) kategorisering fordi de opererer med en politisk-økonomisk akse, som jeg anser for en central operationalisering når bæredygtighed diskuteres i en samfundsvidenskabelig sammenhæng. Den politiske akse er konservativ eller progressiv mens den økonomiske opdeles mellem en reformistisk og en radikal retning. Med de to akser antager Dryzek og Stevenson at fælles for diskurserne er at løsningen på klima- og miljøkrisen både har et politisk og et økonomisk sigte, men at forskellene er knyttet forandringsgraden.

Figur 4: De fire overordnede bæredygtighedspositioner

Politiske orientering	Økonomiske orientering	
	Reformistisk	Radikal
Konservativ	Mainstream bæredygtighed	Grænser for vækst
Progressiv	Udvidet bæredygtighed	Grøn radikalisme

(Dryzek & Stevenson, 2011)

Den mest fremtrædende bæredygtighedstilgang, *mainstream bæredygtighed*, fremstår i både den akademiske og offentlige debat ofte som diskursen om 'grøn vækst'. Tilgangen indebærer grundlæggende at det miljømæssige og økonomiske sættes i et positivt forhold, dvs. at økonomisk vækst og bæredygtighed ikke opfattes som dikotomiske begreber (Dryzek & Stevenson, 2011:1868-9).

Mainstream bæredygtighed indeholder to lidt forskellige retninger hhv. Climate Marketisation (CM) og Ecological Modernisation (EM). Mens førstnævnte mener at "all aspects of global climate governance can effectively be brought under the logic of the market" vurderer EM at statslig regulering, herunder internationale aftaler, til en hvis grad vil være fordelagtigt, men at det dog kan ske inden for det eksisterende politiske systems rammer, hvilket begrundes hvorfor positionen defineres som konservativ (ibid.).

Ovenstående betyder at der inden for positionen findes en mindre variation i vurderingen af styringsforholdet mellem stat og marked, men at fællesnævneren er at markedsmidler kan sikre den nødvendige håndtering af klima- og miljøkrisen. Positionen repræsenterer dermed det nuværende neoliberale regime hvor markedskapitalismes principper både har økonomisk og politisk sigte.²³ Når mainstreampositionen taler om omstilling (Mol et al., 2009; Dryzek & Stevenson, 2011), kan det derfor næppe være lig den MLP-optik som blev præsenteret i kapitel 2, fordi MLP fokuserer på at forandring netop er betinget af en ændring af det eksisterende regimes styringsmekanismer og løsningslogikker. Som den *mindst* forandringsorienterede position synes mainstreamdiskursens strategi for klimakrisen derfor ikke at kunne tilvejebringe et paradigmeskift.

På den økonomiske akse gælder dette også den position der kaldes *udvidet bæredygtighed* fordi markedets principper og funktioner opfattes som imperative for at løse klima- og miljøkrisen. Dog bryder positionen med den politiske akse inden for det eksisterende regime fordi krisen vurderes kun at kunne løses, hvis der sker en vis omfordeling af magten mellem de industrialiserede stater og udviklingslandene (Dryzek & Stevenson, 2011:1869). Også

²³ For på trods af opstigende asiatiske stormagter med varierende styringsprincipper, må det neoliberale regime stadig siges at dominere det internationale system, primært i kraft af USA's unipolære status.

denne position dækker over to variationer som Dryzek og Stevenson benævner hhv. *equitable modernisation* og *natural integrity*.

Mens *equitable modernisation* kobler bæredygtighed til fattigdomsbekæmpelse og menneskerettigheder og derved har et udviklingsprincip der er bundet til en socialpolitisk dimension, fokuserer *natural integrity* på udviklingen af en 'grøn kapitalisme'. Ud over at *natural integrity* (navnet taget i betragtning) måske prioriterer naturbeskyttelse højere, er positionen svær at skelne fra mainstreamdiskursen om grøn vækst. Dog er et progressivt (jf. figurens ordvalg) løsningskridt ifølge både *equitable modernisation* og *natural integrity* at beslutninger i højere grad bør tages af 'nære' autoriteter, der har større forståelse for den sociale og økologiske lokale kontekst (ibid.). Dvs. at positionen ligesom mainstream bæredygtighed har en markedskapitalistisk tilgang, men ikke en neoliberal politisk orientering fordi alternative politiske styrings-former og logikker vurderes som nødvendige for at løse krisen.

På den politiske dimension overlapper udvidet bæredygtighed derfor med *grøn radikalisme* der anser civilsamfundet, herunder borgere og ngo'er, som de afgørende aktører. Vurderingen er at den økologiske krise grundlæggende er konsekvensen af et ulige system. Diskursen indebærer flere mindre strømninger, herunder *eco feminism* og *radical decentralization*, der på forskellig vis advokerer for fundamental transformation af samfundet - et opgør med kapitalistiske såvel som patriarkalske og centralistiske strukturer, hvorfor staten og markedets rolle radikalt minimeres.

Ud fra Dryzek og Stevensons operationalisering er grøn radikalisme derved den *mest* forandringsorienterede da diskursen både er politisk progressiv og økonomisk radikal, dvs. at en løsning af krisen kræver omfordeling af politisk magt såvel som omstilling af det økonomiske system (ibid.). Positionen kunne derved betegne et paradigmeskift i ordets bogstavelige forstand. Men med inspiration fra MLP-teorien er et paradigmeskift ikke blot et spørgsmål om graden af radikalitet, men om at innovative socio-teknologiske alternativer på nicheniveau formår at blive transformeret til nye diskurser på regimeniveau, dvs. interagere med regimet. Med denne forståelse opstår transformation nærmere som en syntese mellem det eksisterende og det nye, frem for en ren antitese til det nuværende.

Opgøret med det kapitalistiske system er også en af grundpillerne hos den sidste position, *grænser for vækst*, der har sit navn efter Romklubben rapport. Det er ikke desto mindre væsentligt at understrege at diskursen ikke er identisk med hverken rapporten eller dens forfattere fordi positionen er politisk konservativ og som nævnt i indledningen har udviklet sig i en autoritær retning. Det gælder ikke Romklubben som, advokerer for en progressiv strategi trods beskyldninger om det modsatte (Meadows et al., 2004: xvii, 265-284). Dryzek & Stevenson har ikke øje for denne væsensforskel hvilket har konsekvenser for deres kategorisering af bæredygtighedspositionerne som inviterer til at associere Romklubben med den autoritative diskurs, hvilket er upræcist.

Det som positionen har til fælles med *Romklubben*, er dog vurderingen af, at den økonomiske vækst pga. planetære grænser ikke kan fortsætte, og derfor kræver en radikal økonomisk ændring – vel at mærke udført af autoriteter. For selvom positionen også fremhæver 'bevidste individer' som vigtige aktører i ændringen af vækst- og forbrugssamfundet, overses eller nedprioriteres værdien af det sociale, herunder det demokratiske fællesskab. I stedet antages det at eksisterende politiske autoriteter og klimaeksperter kan forvalte processen (Dryzek & Stevenson, 2011: 1869), og derved er diskursen politisk set konservativ, men økonomisk set radikal.

På baggrund af ovenstående diskussion har jeg søgt at belyse påstanden om, at en af de største ufordringer for at løse klima- og miljøkrisen, er manglen på et håndgribeligt og helhedsorienteret bæredygtighedsparadigme (Hilde, 2012:893). Fordi frem for at udgøre en konstruktiv mangfoldighed hvor pluralistiske forståelser kunne supplere hinanden inden for forskellige indsatsområder (fra det globale system til de nære lokaliteter), synes bæredygtighedsfeltet at udvande begrebet og derved principperne for bæredygtighed.

I henhold til de grundlæggende aspekter i Brundtlandrapporten er det fx misvisende overhovedet at kalde mainstream diskursen for bæredygtig da positionen repræsenterer en økonomisk og politisk *business-as-usual* indstilling, der derfor ikke indebærer et skift fra den udvikling naturvidenskaben dokumenterer som ubæredygtig. Og mens mainstream diskursen har et stort set ensidigt markedskapitalistisk fokus, formår de tre øvrige tilgange ej heller at integrere alle tre brundtlandske dimensioner ligeværdigt.

Den ene gren af udvidet bæredygtighed synes identisk med mainstreampositionens grønne vækstdiskurs, mens den andens fokus på fattigdomsbekæmpelse primært fremstår som en socialpolitisk overbygning og derfor stadig mangler at ligestille det miljømæssige. Grænser for vækst tenderer som nævnt mod en autoritativ ideologi der negligerer det sociale, mens den grønne radikalismes kritik af det kapitalistiske og centralistiske system medfører en urealistisk afvisning af den globale økonomi såvel som statens rolle. For den systemkrise grøn radikalisme taler om eksemplificerer vel netop behovet for en multilevel indsats, hvor stat, marked og civilsamfund må arbejde sammen? Det er hvert fald specialets antagelse og også i tråd med MLP-teoriens forståelse af hvordan forandring muliggøres; nemlig i kraft af samspil mellem niveauer.

4.3 Delkonklusion

På trods af helhedstænkning har Brundtlandrapportens principper for udvikling således ikke været i stand til at omsætte ideerne i praksis og frembringe det pres på regimet som er nødvendigt for et paradigmeskift. Det er dog ikke blot pga. manglende begrebsmæssig klarhed at verden fortsat udvikles i en ubæredygtig retning. Den markedskapitalistiske samfundsmodel, der danner grundlag for mainstream bæredygtighedsdiskursen, har kunnet bevare sin dominans fordi den har tilvejebragt øget velstand for store dele af verdens befolkning. Det har derved ikke været let at stille spørgsmålstegn ved hvilken pris kloden (og fremtidige generationer) betaler for velstanden²⁴.

Udviklingen betyder at den brundtlandske bæredygtige treklang der ligestiller natur, økonomi og det sociale er gået tabt fordi de forskellige positioner, og særligt den dominerende diskurs, medtager en eller højst to af de tre dimensioner. Henter vi inspiration fra MLP er en relevant forklaring, at det netop er i magtens logik at være omstillingsmodvillig fordi forandring ofte medfører mindre dominans, hvorfor transformationer også er knyttet til niche-pres eller landskabschok. Hvis den dominerende mainstream bæredygtighedsdiskurs skal udfordres og erstattes i udviklingen af en mere helhedsorienteret forståelse kræver det i MLP-sprog således "path-breaking, radical alternatives" (Smith et al, 2010:440), hvilket indfanger det jeg operationaliserer som integrativ bæredygtighed.

²⁴ Såvel som den sociale ulighed der også ses i selv de mest velstående samfund, som fx USA.

Kapitel 5: Behov for gentænkning: en analytisk operationalisering af et integrativt bæredygtighedsbegreb

Når forandringsmodstanden er stærk, kan et paradigmeskift dog trods 'pathbreaking-udviklinger' tage årtier - eller århundrede. Historiske eksempler bevidner dette, fra Galilei til Darwins videnskabelige landvindinger, som det har taget generationer at oversætte til et socialt (accepteret) paradigme; i et af de mest udviklede industrielle lande, USA, er det fx kun stadig halvdelen af befolkningen der 'tror' på Darwins evolutionslære (Kjensli, 2009). Dette er et eksempel på at samfundets respons på videnskabelige erkendelser ofte er langsommelig.

Da den 'objektive sandhed' sjældent er en realitet fordi selv naturvidenskab er underlagt bestemte antagelser og måleinstrumenters begrænsninger - således kan lys fx afhængig af metoden både kan manifestere sig som partikler og som bølger - er undringen over det forsinkede politiske respons ikke af princip værdiladet. Det er en konstatering af at erkendelser der fundamentalt rykker ved vores forståelse af verden, tager tid at inkorporere. Dette perspektiv ses også hos Meadows et al der anser bæredygtighedsudfordringen som værende i et limbo mellem "erodable limits, incessant pursuit of growth, and delays in society's responses to approaching limits" (Meadows et al., 2004:xviii), dvs. i en ubæredygtig spænding mellem fysiske *grænser*, økonomisk *vækst* og forsinket socialt *respons*.

Ud fra en tværfaglig optik må videnskabens opgave således være at forbinde naturvidenskabelige opdagelser til en samfundsmæssig kontekst og derved oversætte indsigter fra ét realitetsdomæne til et andet for at skabe en mere holistisk forståelse af en given udfordring. Men dette er svært så længe man tænker inden for det nuværende regimes logikker hvor de "normative underpinnings", som eksisterer inden for alle regimer (bevidst eller ubevidst), betinger bestemte tanke- og deraf handlemønstre (Pelling et al., 2012:2). Med de berømte ord om at vi ikke kan løse vores problemer med den "type of thinking" som har skabt problemerne udtrykker Einstein (1946) præcist ideen om, at løsningen på et problem kræver et skift i tankeniveauet - eller et metateoretisk analyseskift.

Med inspiration fra Einsteins ord har specialet et normativt afsæt der bygger på antagelsen om, at *hvis* naturvidenskabens viden og konsensus om den økologiske krise skal kunne

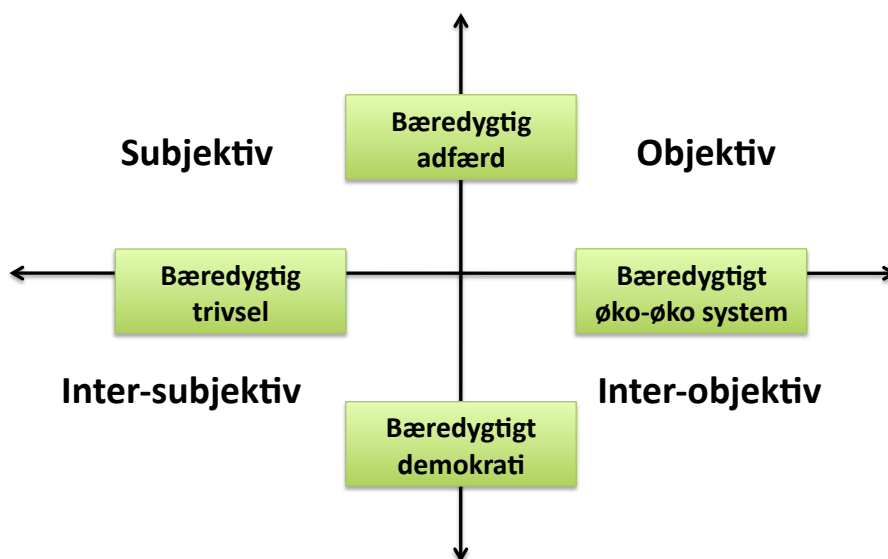
transformeres til politisk handling, kræver det et samfundsvidenskabeligt paradigmeskift der gør op med eksisterende styringslogikker for udvikling. Det fordrer at vi skaber et nyt metodisk framework for forståelse fordi "the framework we use today may have been appropriate in earlier times, but it is no longer in touch with the complex challenges and demands of our time" (Scharmer & Kaufer, 2013:13).

5.1 Udviklingen af en integrativ bæredygtighedsmodel

Mit argument er at vi ved at gentænke det brundtlandske bæredygtighedsprincip ud fra en integrativ optik kan etablere et framework, der kan rumme kompleksiteten. En integrativ tilgang er et metateoretisk analyseskift der som tidligere nævnt fokuserer på tværfaglighed og helhed. Ved at anvende den integrative kvadrantmodel, som kort præsenteret i kapitel 2, kan vi integrere den bæredygtige treklang i en tværfaglig ramme, og derved operationalisere målsætninger for et bæredygtigt paradigme der komplementerer Brundtlandrapportens såkaldte makro-bias.

En helhedsforståelse handler som nævnt om at skabe viden om et givent fænomen inden for og imellem alle fire realitetsdomæner; objektiv, inter-objektiv, subjektiv og inter-subjektiv. Modellen gør derved op med den faglige silostruktur som megen videnskab bygger på, og med princippet om bred vidensdannelse vil jeg udforske bæredygtighedsbegrebet ved at tage direkte afsæt i *mødet* mellem de forskellige realitetsdomæner hvilket er illustreret i figur 5.

Figur 5: Integrativ bæredygtighed

For det første skaber mødet mellem de naturvidenskabelige indsigter (objektiv) og det økonomiske og politisk-institutionelle system (inter-objektiv) mulighed for at forstå bæredygtighed som et 'bæredygtigt øko-øko system'. Dvs. som en målsætning om at skabe en bedre balance mellem det økonomiske og økologiske (øko-øko) system, hvilket betegner det Brundtlandrapporten kalder *levedygtighed*. Helt konkret handler det om ikke at overudnytte naturens ressourcer således at også fremtidige generationer har en levedygtig klode hvilket derfor synes at kalde på en omstilling af det markeds kapitalistiske system, hvor de fælles goder er en eksternalitet frem for en værdi.

I en integrativ optik er der for det andet en målsætning om at skabe større forbindelse mellem samfundets normer, diskurser, fællesskab og identitet (inter-subjektive dimensioner) og det økonomiske og politisk-institutionelle system (inter-objektive). Ud fra en normativ position vil jeg argumentere for at dette kan ske via en mere deliberativ demokratisk proces. Argumentet baserer sig på hensigten om at konkretisere eller uddybe Brundtlandrapportens *retfærdigheds* aspekt hvis målsætning om global lighed er relativt abstrakt²⁵.

Mit argument er desuden at det ikke blot handler om resultatet (fx økonomisk lighed), men også om processen, dvs. en demokratisk funderet retfærdighed. Med inspiration fra kvadrantmodellen kan vi således påpege at retfærdighed kan 'opstå' i mødet mellem de inter-

²⁵ Man kunne dog fx konkret udregne hvor meget hvert menneske har ret til, men det synes politisk urealistisk.

objektive og inter-subjektive strukturer fordi det er disse felter, som både definerer *hvad* retfærdighed er og forvalter eller håndhæver den. Det betyder at det kommer til at handle om en processuel retfærdighed hvilket dækker over at borgerne i højere grad inddrages i den demokratiske beslutningsproces og derved har indflydelse på og ansvar for det vedtagne output. Målsætningen kan på denne baggrund formuleres som et 'bæredygtigt demokrati'.

For det tredje kan en sammenkobling mellem de inter-subjektive værdier og de subjektive elementer (mentale såvel som følelsesmæssige erfaringer) konceptualisere bæredygtighed som et spørgsmål om trivsel. Forsimplet sagt kan det skabe større trivsel når der er overensstemmelse mellem individets oplevelser af det bæredygtige og fællesskabets normer og værdier derom. Kombinerer vi det med individets målbare adfærdsmønstre som bæredygtighed også er betinget af, muliggøres en konkretisering af det Brundtlandrapporten kalder *tålelig*. Tålelig er forholdet mellem det sociale og naturen og med målsætningen om 'bæredygtig trivsel og adfærd' kan vi forstå det således, at bæredygtighed handler om at skabe tålelige liv (trivsel) i forhold til brugen af ressourcer (adfærd). For mig at se kan bæredygtig adfærd og trivsel derfor ikke adskilles, og jeg vil undersøge dette mikroniveau ved at se på hvordan samfundets rationalitetsprincip fastsætter rammer for, hvordan mennesker handler og søger mening.

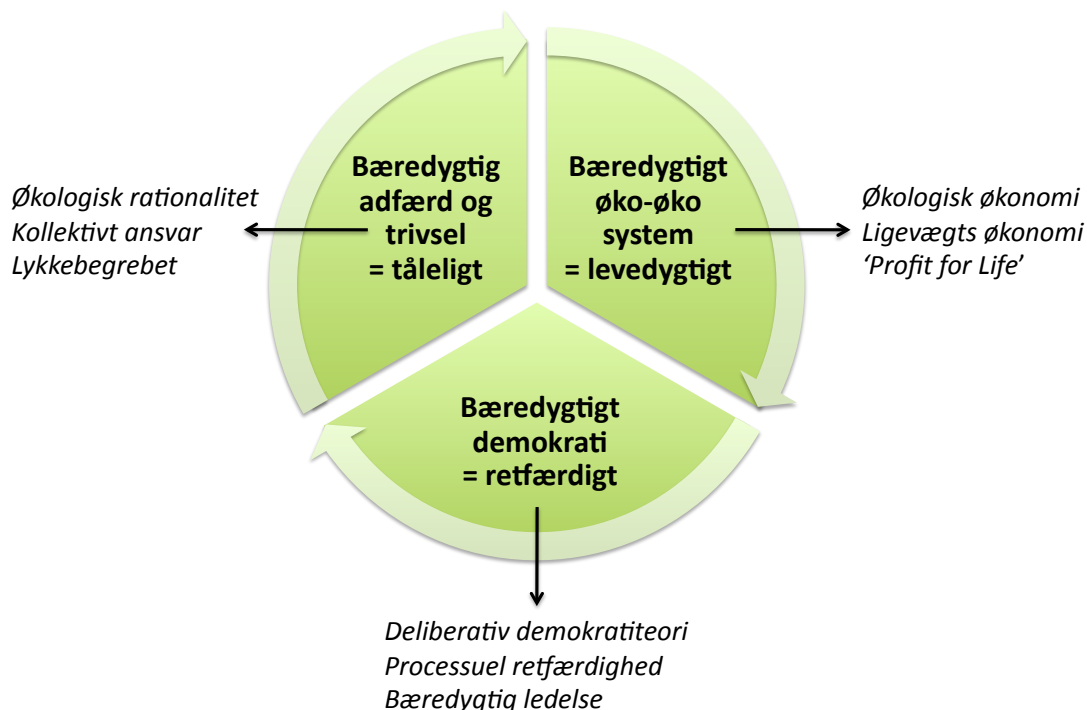
Fokus på overgangene, frem for selve felterne, fremstår mere virkelighedsnært. Det økonomisk og politisk-institutionelle system fungerer fx ikke isoleret fra samfundets normer og værdier og hvis vi skal forstå hvordan et bæredygtigt paradigme ville kunne fungere i praksis, er det derfor hensigtsmæssigt at arbejde med målsætninger, der indfanger interaktionen mellem de forskellige domæner. Det er netop denne sammenhæng som de eksisterende bæredygtighedsdiskurser synes at mangle.

At gentænke Brundtlandrapportens principper ud fra en integrativ model skaber således en metateoretisk ramme hvor et bæredygtigt øko-øko system skal sikre levedygtigheden; bæredygtig adfærd og trivsel det tålelige; og et bæredygtigt demokrati en form for retfærdighed. Men mens denne ramme er afgørende, er den ikke tilstrækkelig til at undersøge målsætningerne i praksis, og jeg supplerer derfor med teoretiske 'nicheudviklinger' som analytiske redskaber. Med teoretiske nicheudviklinger mener jeg samfundsvidenskabelige

teorier der ikke dominerer den akademiske bæredygtighedsdebat, men som jeg netop anser for, at kunne bidrage med en fordybet og nuanceret forståelse af hvad de tre målsætninger indebærer.

Jeg vil i forlængelse heraf undersøge et bæredygtigt øko-øko system ud fra teorier om økologisk økonomi og ligevægtsøkonomi (Røpke, 2013; Daly, 1991; Daly & Farley, 2004), men også i form af bæredygtighedsteorier om virksomhedsdrift (Bragdon, 2006; Scharmer & Kaufer, 2013; Hildebrandt 2013). Målsætningen om et bæredygtigt demokrati vil blive undersøgt via teorier om deliberativt demokrati og processuel retfærdighed (Baber & Bartlet, 2005; Caney, 2013; Hansen, 2010) og jeg vil også hente inspiration fra diskursen om bæredygtig ledelse (Hildebrandt & Stubberup, 2010). Dette overlapper med teorier om økologisk rationalitet og deraf kollektiv handling (Ostrom, 2010; Dryzek & Stevenson, 2011) som jeg vil bruge til at belyse målsætningen om bæredygtig adfærd og trivsel. Foreningen af de brundtlandske principper, kvadrantmodellen og de teoretiske analyseredskaber betyder således at figur 5 kan sammenkoges til figur 6, hvilken jeg nu vil give en analytisk introduktion til.

Figur 6: En integrativ bæredygtig treklang

5.2 Økologisk rationalitet, demokrati og økonomi

Argumentet for en global løsning formuleres ofte med afsæt i nødvendigheden af kollektiv handling, men selvom det globale niveau utvivlsomt er essentielt, kan det kollektive have mange former. Ifølge Elinor Ostrom nødvendiggør kompleksiteten og den lokale mangfoldighed i klimaudfordringerne at beslutnings- og styringsniveauet bliver mere polycentrisk (Ostrom, 2010:550).

I forlængelse af det polycentriske argument kritiserer Ostrom den konventionelle teori om kollektiv handling der forudsiger at ingen frivilligt vil tage ansvar for en bæredygtig omstilling medmindre det medfører større individuel profit end den indsats der kræves (ibid. 551). Ideen om at fællesskabet ikke frivilligt kan forvalte fælles ressourcer (fælleden) fordi alle vil handle uafhængigt og i egeninteresse betegnes også som 'tragedy of the commons', men denne slutning er kun logisk inden for et bestemt liberalistisk rationalitetsregime; et regime der ikke repræsenterer en objektiv sandhed, men en inter-subjektiv konstrueret diskurs.

Et afgørende element i den bæredygtige transformationsproces er derfor at kommunikere et alternativt rationalitetsbegreb hvilket jeg vil kalde en økologisk rationalitet. Et sådan alternativ er ifølge Ostrom faktisk nærmere den erfarede virkeligheds oplevelse af at mennesket er "boundedly rational" og "vary in their other-regarding preferences and norms" (ibid.). Det kan derfor være i ens egeninteresse at tage ansvar for helheden fordi mennesket ikke kun handler ud fra en instrumental nyttemaksimerende rationalitet, men også er drevet af etik, værdier og tillid (ibid.). I forlængelse heraf kan vi koble økologisk rationalitet til en deliberativ demokratiform fordi det er i den deliberative proces at nogle, frem for andre, normer får prægning og derved opfattes som rationelle (Dryzek & Stevenson, 2011:1866, Baber & Bartlet, 2005:13). Hvis en økologisk rationalitet skal kunne presse regimet til forandring kræver det derfor at den aktivt delibereres.

Deliberativ demokratiteori er som alle andre demokratiretninger sammensat af mangfoldige bidrag. Ifølge Baber og Bartlet er der dog tre signifikante hovedstrømninger: en 'theory of justice' baseret på John Rawls' filosofi, en 'critical theory' repræsenteret af Jürgen Habermas, og en 'liberal constitutionalism' der fokuserer på den institutionelle beskyttelse af individets rettigheder (Baber & Bartlet, 2005:6-7).

Fælles for den deliberative demokratiteori er dog at demokratisk deltagelse ikke kan reduceres til valgdeltagelse og deraf repræsentativ magtoverdragelse, og at politik ikke blot er en afvejning af individuelle rettigheder og præferencer. I stedet handler demokrati om i fælles deliberativ debat at skabe de bedste løsninger (Baber & Bartlett, 2005; Dryzek & List, 2003; og Neef, 2009; Hansen, 2010). Dette begrundes med at en løsning ikke nødvendigvis er den bedste blot fordi den har et repræsentativt flertal bag sig, fordi beslutningen oftest er et kompromis, og et kompromis er den løsning "alle kan leve med, men ingen er tilfreds med" (Hansen, 2010:97). Hensigten er i forlængelse heraf at flytte fokus til den demokratiske debat (frem for afstemning).

Rawls' etiske principper vil være en klangbund i analysens diskussion af gentænkningen af det brundtlandske retfærdighedsbegreb som en proces, og derved et "fair system of cooperation over time, from generation to generation" (Rawls, 1993: 15). Med disse ord rammer Rawls nemlig kernen i Brundtlandrapportens definition af at bæredygtig udvikling er inter-generational. Dog er Rawls' løsning på forvaltningen af de fælles goder at processen må varetages af staten (Rawls, 1999: 236). En sådan slutning vil jeg ikke lave, men i stedet åbent udforske hvordan processer på lokalt niveau i *samspil* mellem det offentlige (kommunen) og civilsamfundet arbejder med en ide om demokratisk deliberation – måske som forbillede, måske som supplement til det nationale niveaus liberale repræsentative form.

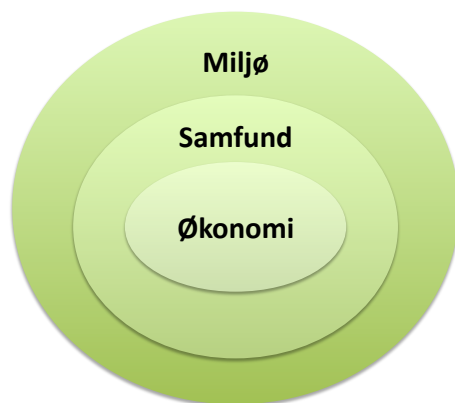
Diskussionen af retfærdighedsaspektet vil på denne baggrund mere specifikt tage udgangspunkt i professor Simon Caney's (2013) udlægning af substantiel og processuel retfærdighed i forhold til bæredygtig kollektiv handling. Med fokus på det processuelle får jeg desuden skabt forbindelse til den anden af de klassiske inspirationskilder; Habermas. Specialet knyttes til Habermas med fokus på det deliberative element i den politiske beslutningsproces, herunder forholdet mellem input og output, legitimitet samt hvordan normer og diskurser skabes. Ligesom afsættet i Rawls' etik fører til den analytiske anvendelse af Caney, vil inspirationen fra Habermas i praksis primært findes i analyseredskaber fra teoretikere der allerede har koblet bæredygtighed og deliberativt demokrati (Baber & Bartlett, 2005; Dryzek & List, 2003; og Neef, 2009).

Selvom Habermas kommer fra en anden videnskabsteoretisk skole end Gadamer, kan man med fordel også anskue den habermasianske deliberative proces som en horisontsammensmeltning. Ikke fordi mennesker får eller skal have den samme holdning, men fordi man gennem deliberativ dialog danner grundlag for at sætte sig i de andres sted, aktivere fælles, fx bæredygtige, værdier og derved skabe en bredere horisont for kollektiv handling. Hovedargumentet er på denne baggrund at en bæredygtig transformation kan profitere af en deliberativ demokratiform og vice versa (Dryzek, 2000). Dette argument har medført dannelsen af et nyt begreb for den økologisk og demokratisk bevidste borger, *ecological citizenship*, hvis rationalitet er knyttet til nødvendigheden af kollektiv handling, herunder fokus på pligter frem for rettigheder og at en bæredygtig natur har positiv kulturel værdi (Crane et al, 2008; Kennedy, 2011; Jagers, 2009).

Den kritiske teori fra Habermas er desuden afsæt for analysen fordi en gentænkning af bæredygtighedsbegrebet udfordrer det eksisterende ubæredygtige regime (som allerede vist med kritikken i kapitel fire, men som også vil finde sted i kapitel seks). Kritisk teori tilbyder en forståelsesramme hvorfra det forsøges at "confront(s) existing power relationships in a reflektive way that promotes reexamination of the industrial and commercial processes of social reproduction" (Baber & Bartlett, 2005:81). Denne reflektive optik harmonerer derfor med det hermeneutiske formål om at gentænke det etablerede gennem synsvinkel- og niveauskift.

I forhold til bæredygtighed finder en kritisk gentænkning af markedskapitalismen sted inden for økologisk økonomi som betegner et vidensfelt der forstår økonomiske processer som også altid værende biofysiske processer. Dvs. samtidig med at økonomien udgøres af priser og lønninger kræver det også materialer og ressourcer. På denne baggrund er disciplinen ifølge Daly og Farley en trans-disciplinær videnskab (Daly & Farley, 2004:xxiii) hvilket resonerer med den integrative analyserammes helhedsoptik. Den holistiske tilgang betyder med andre ord at økonomien er en "metabolisk organisme indlejret i naturen", hvilket gør op med mainstream økonomiens opfattelse af at natur og miljø er eksternaliteter (Røpke, 2013). Ifølge økologisk økonomi er økonomien ligeledes integreret i et socialt, kulturelt og politisk samfund, som vist i figur 7.

Figur 7: Økonomiens indlejring i det økologiske og sociale system

I økologisk økonomi forstås økonomien altså som en del af et sammenhængende system, men selvom økonomiens rammer derfor både inkluderer materielle og immaterielle dimensioner, er videnskaben ifølge Røpke betinget af at kunne 'måle i natur' for at konkretisere kompleksiteten. Det sker fx gennem økologiske fodaftryk²⁶ eller 'the weight of nations' (Røpke, 2013). Gennem et Happy Planet Indeks (HPI) vil jeg i analysen koble det økologiske fodaftryk til diskussionen om bæredygtig trivsel for at belyse de forbundne baner mellem økonomien, naturen og det sociale da jeg anser det som imperativt for at kunne danne et samfundsvidenskabeligt bæredygtigt paradigme.

Et forsøg på at oversætte denne økologisk-økonomiske videnskab til en samfundsmæssig model er professor Herman Dalys ligevægtsøkonomi der frem for at handle om vækst fokuserer på ligevægt. En ligevægtsøkonomi baserer sig på to grundlæggende præmisser; at økonomien er underlagt det økologiske system, og at økonomi bør bestræbe sig på at finde sit optimum frem for maksimum, dvs. ligevægt frem for vækst (Daly, 1991). Jeg vil bruge dette som afsæt for at diskutere de præmisser vores vækst- og udviklingsprincip bygger på hvilket også sker i samspil med ideen om flere bundlinjer for virksomhedsdrift (Bragdon, 2006; Scharmer & Kaufer, 2013; Hildebrandt 2013).

²⁶ Det økologiske fodaftryk måler hvor mange af jordens ressourcer en gennemsnitsindbygger bruger for at opretholde sin livsstil, hvilket opgøres i de hektar land som er nødvendigt for at naturen skal kunne forny de forbrugte ressourcer (NEF, 2012: 8).

5.3 Delkonklusion

Med antagelsen om, at hvis de kriser som har forårsaget klimaforandringerne skal løses, kræver det en gentænkning af bæredygtighedsbegrebet har jeg skabt en holistisk analyseramme som synliggør de interdependente dynamikker mellem det økonomiske, økologiske og sociale system. Konklusionen er at jeg med kombinationen af Brundtlandrapportens bæredygtige treklange og den integrative models tværfaglige indsigter, kan opstille målsætninger for de nødvendige komponenter i et bæredygtigt paradigmeskift.

Med inspiration fra MLP-teorien kan de tre målsætninger; et bæredygtigt øko-øko system, bæredygtig adfærd og trivsel samt et bæredygtigt demokrati, forstås som nicheeksperimenter på både mikro-, meso- og makroplan der i samspil udvikler alternative socio-teknologiske løsninger. En integrativ tilgang bidrager derved med den helhedstankegang som synes glemt i de eksisterende bæredygtighedsdiskurser der primært har fokus på det økonomiske som tema og stat eller marked som aktører, frem for samspillet med civilsamfundet og de sociale og miljømæssige dimensioner. Den praktiske udfordring er følgelig at finde sprækker i regimet hvor eksperimenterne kan slå rødder, hvilket er omdrejningspunktet for næste kapitel.

Kapitel 6: Et integrativt bæredygtighedsparadigme

På baggrund af udviklingen af den integrative bæredygtighedsmodel i forrige kapitel er fokus for nærværende analyse at undersøge hvordan de tre bæredygtighedsmålsætninger i praksis kan fungere; hvordan de gennem nicheeksperimenter spirer samt interagerer med regimet for at kunne danne et bæredygtigt paradigme.

I et komplekst system er det essentielt at overveje hvordan statskundskaben, som er specialets faglige fundament, bedst muligt kan bidrage til helheden af et samfundsvidenskabeligt paradigme. Det betyder at jeg forholdsvist vil vægte det politiske, dvs. et bæredygtigt demokrati. Valget begrundes med at en dybdegående analyse af både sammenhængen mellem trivsel og adfærd og mellem økologien og økonomien kalder på hhv. psykologiske samt økonomiske og naturvidenskabelige analyser med større faglig indsigt end hvad jeg kan mønstre.

Men som jeg har søgt at eksplicitere, er tværfaglighed og helhed kernen i en integrativ analyse og jeg anser det derfor for relevant i et statskundskabsspeciale også at undersøge de to andre målsætninger. Desuden overlapper de tre målsætninger, hvorfor analysen samtidig bidrager til at vise hvordan og hvorfor helhedstænkning er væsentligt. Fordi den systemkrise vi står over for stadig primært opfattes naturvidenskabeligt, qua fokus på krisens klimatiske konsekvenser, og forvaltes økonomisk i relation til grønvækst-strategien, er det overordnede formål med analysen at undersøge hvordan en mere holistisk samfundsvidenskabelig tilgang kan bidrage til dels at forstå og dels at skabe løsninger på krisen.

Jeg vil efterstræbe en balance mellem dybdegående detaljer og stringent overblik som med afsæt i den abduktive metode vil ske via en vekselvirkning mellem teori og empiri. Hensigten er at de forskellige former for viden: fra den akademiske debat, over internationale tendenser til den praktiske virkelighed i Albertslund, Sønderborg og Samsø, kan understøtte og supplere hinanden og derved forhåbentligt give et nuanceret og samtidig konkret billede af kompleksiteten. Strukturen vil følge de tre bæredygtighedsmålsætninger således at hver målsætning, dog som nævnt med forskellig vægtning, bliver genstand for en analytisk undersøgelse ved hjælp af de 'oversættelsesteorier' jeg har knyttet målsætningerne til (jf.

figur 6 i forrige kapitel). Inden jeg går i dybden med de tre målsætninger, vil jeg dog analysere hvordan de tre cases i praksis arbejder med at konkretisere den holistiske ramme, som kendetegner dem alle. Jeg vil med andre ord se på hvordan en holistisk forståelse af bæredygtighed kommer til udtryk i den måde hvorpå de tre kommuner overordnet organiserer og forvalter den bæredygtige omstilling.

6.1 Et holistisk udgangspunkt

Ifølge borgmester i Albertslund, Steen Christiansen, er bæredygtighedsprincippet ”gået fra mere hardcore miljø-bæredygtighed...til at bæredygtighed er en integreret del af vores hverdagsliv, vores arbejdsliv og vores fritidsliv, vores sociale liv. Så det handler både om miljø, økonomi og vores sociale liv” (Christiansen, 2013). Udviklingen af selve forståelse af at bæredygtighed er mere end miljø afspejler derved præcist den holistiske treklang som er formuleret i Brundtlandrapporten.

Integrationen i arbejdslivet afspejles i forvaltningen hvor man har søgt at ”knytte organisationen sammen og skabe en mere helhedsorienteret forvaltning fordi bæredygtighed er et princip eller standard som alle skal arbejde med” (ibid.). Den administrative omorganisering hvor man har slået de forskellige ’miljøledelsessystemer’, som hver enkel forvaltning arbejdede med, sammen til én, er sket i forlængelse af at kommunen er blevet 100 procent miljøcertificeret af EMAS (Eco-Management and Audit Scheme), der er EU’s miljøledelsesordning.

Samtidig udfoldes bæredygtighed i fritidslivet igennem borgerinddragelse. *Agendacenter Albertslund*²⁷ er grundlagt med det formål at den grønne omstilling skal ske bottom-up og agendacenteret er derigennem engageret i grønne projekter med ca. 70 procent af boligområderne (Markussen, 2013). Som supplement har Albertslund Kommune en aktiv borgerinddragelsespolitik i relation til selve beslutningsprocessen, hvilket sker via såkaldte brugergrupper²⁸ (Christiansen, 2013). MLP-teorien giver os begreb til at analysere hvordan

²⁷ Som derved er et af de få succesfulde *Lokal Agenda 21* programmer.

²⁸ Uddybes senere.

processen i Albertslund derved forsøger at bygge bro mellem niche og regime ved at inkorporere den holistiske bæredygtighedsforståelse i selve den kommunale forvaltning.

På Samsø har man arbejdet med visionen om at blive 100 procent selvforsynende med vedvarende energi på el- og varmeområdet siden 1997 og har udvidet dette med også at ville være 100 procent fossilfri. Ifølge direktør for Samsø Energiakademi, Søren Hermansen, er den moderne bæredygtighedsforståelse netop ”meget diffus og bliver brugt i alle mulige sammenhænge”, hvorfor det på Samsø har været essentielt at konkretisere forståelsen. Man har derfor ”fokuseret på vedvarende energi og selvforsyning fordi det var det mest ærlige og direkte, men det der skulle komme ud af det, er bæredygtighed, en samfundsmæssig bæredygtighed” (Hermansen, 2013). Koblingen mellem selvforsynende energi og samfundsmæssig bæredygtighed sker når man ifølge Hermansen formår at skabe et rum hvor mennesker aktivt kan være med i processen og således ”overføre den tekniske-økonomiske bæredygtighedsværdi til en social værdi” (ibid.).

Kernen i Samsøs bæredygtige omstilling er derfor fællesskabet, eller som tidligere nævnt fælledskabet, hvor øboerne er sammen om både at træffe og udføre beslutningerne igennem det de kalder ’energidemokrati’. Med inspiration fra deliberativ demokratiteori kan vi derfor forstå de bæredygtige omstillingsprocesser i både Albertslund og på Samsø som deltagelsesorienteret og med fokus på vigtigheden ikke blot af bæredygtige output, men også af input.

Sønderborg er i relation til den demokratiske deliberative *beslutningsproces* den case hvor borgerne mindst involveres, hvilket jeg vil uddybe i afsnit 6.4. Ikke desto mindre er den sociale dimension af bæredygtighedsforståelsen i Sønderborg yderst synlig og borgerne inddrages på mange andre niveauer – ”fra børnehaver til ph.d.” - som borgmester Aase Nygaard (2013) formulerer det. Og det skal forstås helt konkret med projekter som ZEROfamilie, ZERObolig, grønne børnehaver og bæredygtighed på skoleskemaet²⁹.

²⁹ I de grønne børnehaver kan fokus fx være ressourcebevidsthed som man forsøger at skabe vha. vandmålere, køkkenhaver og el-barometre og ved ungdomskonferencen ’Bright Green Youth’ mødes kommunens teenagere med unge fra andre dele af verden for at forstå og skabe bæredygtige løsninger (Rathje, 2013; Nygaard, 2013).

En af grundpillerne er således at forankre den bæredygtige omstilling hos kommunens borgere såvel som i samspil med erhvervslivet fordi den "holistiske tilgang som præger ProjectZero" søger at favne alle relevante aktører (Rathje, 2013). Det gør man dels ud fra en etisk overbevisning om at alle har et medansvar, og dels fordi det giver mulighed for partnerskaber der på tværs af sektorer kan skabe de bedste løsninger. Ud fra en integrativ analyseramme er strategien med at involvere multiple aktører desuden nødvendig for på den lange bane at sikre at både økonomien, det sociale og det miljømæssige balanceres. Med vores begrebsapparat fra MLP er samspillet ligeledes en betingelse for at forandring kan finde sted, fordi et tilstrækkeligt stærkt pres på det etablerede regime kræver flere indgangsvinkler.

Alle tre bæredygtighedskommuner har således et holistisk udgangspunkt, der forsøger at forbinde den brundtlandske treklang, og dette gælder både visionen og processen. De tre cases er derfor ikke repræsentative fordi de bryder med den dominerende bæredygtighedsposition der som nævnt styres af diskurserne om Ecological Modernisation (EM) og Climate Marketisation (CM). Som jeg vil belyse er Samsø, Sønderborg og Albertslund derimod eksempler på empiriske konkretiseringer der ligger et sted imellem udvidet bæredygtighed og grøn radikalisme. Hvordan, hvorfor samt hvilke ligheder og forskelle der er på de tre, vil være analysens genstandsfelt.

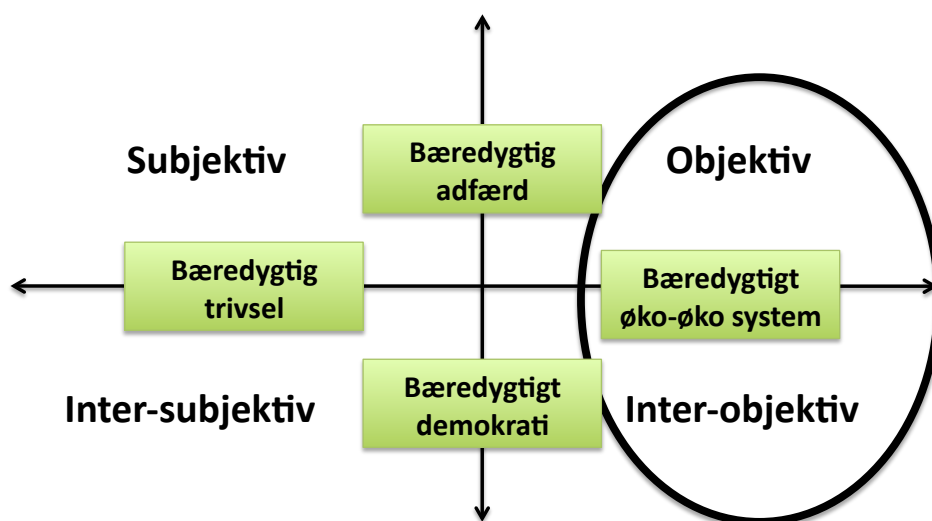
Det jeg nu vil undersøge er således hvordan de tre kommuner i praksis arbejder med den holistiske tilgang. Det vil som nævnt udforskes i relation til teoretiske debatter og andre såkaldte bæredygtige nicheforandringer for at veksle mellem teori og empiri og for at konkretisere hvilke forandringsdynamikker, der søger at sætte pres på det nuværende regime. Det første parameter jeg vil arbejde med er den økologisk-økonomiske bæredygtighed, hvilket i brundtlandsk forstand skal sikre et levedygtigt system.

6.2 Et bæredygtigt øko-øko system

Et bæredygtigt øko-øko system handler om balance mellem økonomien og naturen således at samfundets behov for udvikling ikke overudnytter naturens ressourcer og forbruger energi der skader den økologiske balance. Dette aspekt synes måske i første omgang primært at fordrer forandring på makro (eller mundo) niveau fordi det kræver en omstilling af det globale produktions- og forbrugssystem. Men målsætningen om et bæredygtigt øko-øko system kan også overføres til det lokale, til meso-niveauet, hvor det i forhold til en kommune fx både er relevant for den 'ydre' relation til erhvervslivet og staten og for det 'indre' forhold til kommunens borgere. Afsnittet vil derfor vekselvirke mellem de helt 'store linjer' og de 'små streger' i det samlede billede.

Teoretisk opererer analysen af et bæredygtigt øko-øko system primært inden for den integrative analyserammes objektive og inter-objektive felter, som vist i figur 8, men overlap til de andre felter er uundgåelig. Analysen fokuserer på hvordan målsætningen, dvs. den økologisk-økonomiske balance, kan skabes ud fra forståelser hentet fra bl.a. økologisk økonomi, erfaringerne fra de tre danske cases samt globale nicheeksperimenter med bæredygtig virksomhedsdrift.

Figur 8: Afsættet for et bæredygtigt øko-øko system

Det styrende princip for analysen er således at undersøge hvordan konturerne af et bæredygtigt øko-øko system bliver tegnet, både af teoretikere og praktikere samt lokalt og globalt på det vi i MLP-sprog definerer som nicheniveau, og derigennem undersøge hvilke komponenter et mere omfattende paradigmeskift kan trække på. Men for at skabe et argument for hvorfor et bæredygtigt øko-øko system er nødvendigt, er et konstruktivt afsæt at begynde med en kort analyse af det eksisterende systems ubæredygtighed.

6.2.1 En afkoblingsdiagnose: det økonomiske systems ubæredygtighed

Hvis man anskuer verden fra en integrativ forståelseshorisont er årsagen til det globale økonomiske systems ubæredygtighed; at det er afkoblet fra det økologiske system. Der er helt konkret en afkobling mellem den finansielle og den 'virkelige' økonomi, såvel som mellem imperativet om ubegrænset vækst og planetens begrænsede ressourcer (Scharmer & Kaufer, 2013:5-6). Førstnævnte afkobling opstår fordi værdien af de internationale finansielle spekulationer er langt højere end værdien af den faktiske internationale handel. I 2010 gjaldt det således at værdien af spekulative transaktioner var 1,5 milliard (1500 billioner) US dollars, mens handlen kun udgjorde 20 billioner US dollars (ibid.), dvs. 7500 procent gange større.

Disse kolossale uoverensstemmelser baserer sig således på en art kunstig værdi som skaber et dybt usikkert system, hvis konsekvenser finanskrisen sandsynligvis kun har givet en smagsprøve på. For når dette system møder den anden afkobling mellem imperativet om grænseløs vækst og de faktiske planetære grænser, vil vi som nævnt i indledningen stå i en situation, hvor de spekulationer som er gjort i olie, kul og gas ikke kan omsættes til reel værdi. Det begrundes med at 60-80 procent af de kendte fossile energireserver skal forblive urørte hvis vi vil udgå omfattende klimaforandringer. Det er derfor ubæredygtigt forstået som ulevedygtigt, både for klodens såvel som samfundets udvikling der jo i høj grad opretholdes af økonomien.

Afkoblingerne er en del af det kapitalistiske system hvor ideen om det frie marked som værdibestemmende funktion har til formål at skabe profit og vækst. Ideen om vækst er dog ikke blot økonomisk, men ifølge professor i historie, Jacobus Pisani, også en samfundsmæssig diskurs hvor "Western modernity and the belief in progress are almost synonymous" (Pisani,

2006:84). Pisanis analyse indkredser den udvikling hvor markedskapitalismen i høj grad kobles til en neoliberal politisk ideologi, dvs. hvor markedskapitalismens instrumentelle rationalitetslogik overføres til det politisk-institutionelle niveau, hvilket dominerer det ideologiske afsæt for verdens demokratier (Hansen, 2010:51).³⁰

Hensigten med et bæredygtigt øko-øko system er på denne baggrund et opgør med selve styringsprincippet for eller diskursen om *udvikling*; at afkoble vores udviklingsforståelse fra vækstprincippet. Det er også grunden til at jeg ud fra en integrativ analyseramme placerer et bæredygtigt øko-øko system i mødet mellem de politisk-økonomiske strukturer og de naturvidenskabelige indsigter, fordi det fordrer en ændring af både den materielle produktion og brugen af ressourcer samt af de økonomiske strukturer.

6.2.2 Økologisk økonomi og ressourcebevidsthed

Fra en videnskabelig position sker integrationen af økologi og økonomi som nævnt inden for økologisk økonomi hvor økonomien opfattes som bestående af både finansielle og biofysiske processer, og hvor fælles goder som luft og vand derfor ikke er eksternaliteter. For en praktisk realisering deraf har Daly fx udviklet et Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW) hvor han som minusser i et regnskab inkluderer de BNP-tiltag, så som ødelæggelse af naturen, der er skadelige for samfundet, for at knytte de naturvidenskabelige målinger til samfundsvidenskabelige systemer.

Noget lignende sker faktisk i Albertslund hvor man har et årligt grønt regnskab. Formålet er at måle hvordan kommunen påvirker miljøet og naturen. Målingen gælder både offentlige institutioner, private boliger og virksomheder og inkluderer det samlede CO₂-udslip samt den specifikke mængde affald, brug af vand, el, og indkøb, fx af økologiske fødevarer (Grønt

³⁰ En direkte modbølge til markedskapitalismen er en socialistisk planøkonomi, men med Sovjetunionens fald fandt den neoliberale markedskapitalistiske ideologi en global arena således at det ikke blot er et styringsprincip for vestlige demokratier, men for det internationale system (Hansen, 2010:51). En kritik af det markedskapitalistiske vækstregime er dog ikke et socialistisk projekt. Sovjetunionens udnyttelse af naturressourcer er ligeledes kritiseret for at have haft fatale miljømæssige konsekvenser og var, om end fra et radikalt anderledes perspektiv, også baseret på ideen om materiel udvikling (Bowers, 1993). Den praktiske realisering af både markedskapitalisme og økonomisk socialisme har således vist sig ubæredygtig og derfor søger jeg en diskussion fra et helt tredje perspektiv. Jeg er dog åben over for at de politiske ideologier i deres teoretiske form muligvis godt kan have mere bæredygtige principper for udvikling, men en analyse deraf ligger ud over specialets fokus.

Regnskab, 2013). Albertslunds grønne regnskab og ISEW er derved oversættelser af naturvidenskabelig viden til konkrete samfundsmæssige målemetoder som vi med inspiration fra MLP kan forklare som nicheeksperimenter der skaber socio-teknologiske alternativer til den ensidige markedskapitalistiske udviklingsdiskurs.

At måle i natur er desuden udtryk for en ressourcebevidsthed der ikke kun er koblet til økonomisk udvikling, men også til hvad vi kunne kalde en stedbunden bæredygtighed. I Samsøs vision om at blive 100 procent selvforsynende med vedvarende energi skal man lægge vægt på ordet selvforsynende fordi "ubalancen opstår i virkeligheden når du importerer for mange hjælpestoffer til at holde bæredygtigheden i gang" (Hermansen, 2013). Det betyder med andre ord at et område teknisk set godt kan være CO₂-neutralt, men hvis det sker vha. importeret vedvarende energi eller ressourcer dertil som fx indkøb af biomasse, er det ifølge Hermansen ikke bæredygtigt (ibid.).

I praksis betyder denne tankegang at Samsø kortlagde hvilke lokale ressourcer der var til stede, før de lavede en selvforsynende vedvarende energiplan. Problemet i mange klimaprojekter er nemlig at processen ofte er omvendt, og at visionen om energireduktion derved skabes isoleret fra den lokale bæredygtighed (ibid.). Det er globalt set heller ikke særlig grønt fordi det blot forrykker produktionsproblemet og deraf den primære energiudledning andet steds, men bæredygtighed handler om at det lokale miljø er i balance - også med det sociale og økonomiske - og hvis alle løsninger importeres er det hverken miljømæssigt, økonomisk eller socialt bæredygtigt.

I Albertslund er en lignende ressourcebevidsthed skåret ud i pap ved at have en "målsætning om at de 1,6 mio. kubikmeter vand vi som by bruger også skal være til rådighed for de fremtidige generationer i byen" (Christiansen, 2013). Målsætningen, som opnås gennem årlig reduktion i vandforbruget³¹, konkretiserer og lokaliserer det brundtlandske princip om at bæredygtig udvikling handler om at nuværende udvikling ikke underminerer fremtidige generationers behov.

³¹ Udregninger viser at hvis Albertslund reducerer vandforbruget med 17 procent pr. borger vil vandforsyningen være bæredygtig. Efter 10 års indsats er man 2 procent fra målsætningen (Christiansen, 2013)

Eksemplerne åbner desuden for diskussionen om hvordan vi forstår og forvalter succes og profit, fordi ressourcebevidstheden medfører en gentænkning af hvad vi tillægger værdi. I forlængelse heraf er målsætningen om et bæredygtigt øko-øko system også et inter-subjektivt anliggende hvilket understreger en grundantagelse i integrativ teori, nemlig at de forskellige realitetsdomæner overlapper. Adskillelsen mellem de tre bæredygtige målsætninger er som nævnt derfor til dels analytisk. Ikke desto mindre er opdelingen meningsfuld i den forstand at den fungerer som vejledning til at skærpe fokus og forstå de forskellige domæners forskelle. For selvom en forandring af det økonomiske system og dets relation til det økologiske fordrer gentænkning af de inter-subjektivt konstruerede diskurser om fx værdi, succes og profit, som jeg vil diskutere i følgende afsnit, er *målsætningen* at skabe bæredygtighed mellem det økonomiske og økologiske.

6.2.3 Økonomisk profit eller livsprofit

Når løsningen på den økologiske krise fremstilles som grøn vækst er det næppe en nytænkning. Derimod er det faktisk en eksemplificering af at vi forstår og skaber politiske løsninger inden for det dominerende regimes logikker og sprogbrug, dvs. til en vis grad ud fra det bevidsthedsniveau som har forårsaget kriserne. En anden og mere radikal løsning er grænser for vækst eller nulvækst, men her er udfordringen at selvom fx nulvækst ikke er det samme som reduktion, men blot betyder at økonomien ikke udvider sig yderligere, associeres det som værende negativt fordi vores meningskabende diskurser, med inspiration fra Pisanis citat, baserer sig på præmissen om, at udvikling er synonymt med vækst.

En del af et bæredygtigt paradigme kunne derfor være *ikke* at tale om vækst. Ifølge økonomen Jeroen van den Bergh risikerer fokuseringen på både grøn vækst eller nulvækst nemlig blot at understøtte vækstregimets logikker og rationaler (Nielsen, 2012a:141) og selvom resultaterne af de to er forskellige, kan begge løsningsmodeller ses som en form for *business-as-usual* i ny indpakning. Men hvis vi accepterer MLP-teoriens antagelse om at paradigmatiske forandringer først kan finde sted når niche-niveauets videnskabelige indsigter integreres inden for regimet, opstår et paradoks: For hvordan kan man udbrede ideer hvis man ikke taler samme sprog? Et fælles sprog eller diskurs synes derfor nødvendig, men hvis man skal udkrystallisere van den Berghs pointe, kan man betone det muligt konstruktive i at skabe

mere uafhængige og positive diskurser for omstillingen af den vækstfikserede økonomiske forståelse.

Et bidrag der stræber efter strukturel forandring på makroniveauet er ligevægtsøkonomien der metaforisk kan beskrives som en helikopter-økonomi; den kan holde sig i luften på et sted, hvilket står i modsætning til vækstfokuseret flyvemaskine-økonomi der er afhængig af fremdrift (Daly, 1991: 126). Hvis vi henter inspiration fra MLP kan vi forklare ideen om en ligevægtsøkonomi som et forsøg på at bygge bro mellem niche og regime. Det sker ved konkret at integrere naturvidenskabens indsigter i en økonomisk model der desuden inkluderer et (også sprogligt) skift i de inter-subjektivt definerede rationaler for udvikling – fra vækst til ligevægt. Et bæredygtigt øko-øko system er således både et spørgsmål om en transformation af det grundlæggende materielle system hen imod større balance mellem økonomi og natur såvel som en ændring af vores tankesæt eller kognitive forståelse af hvad udvikling er; maksimum- eller optimumbaseret³².

På den internationale arena synes dette skift i princippet for udvikling at finde sprækker for forandring i regimet. The Living Asset Management Performance (LAMP) Index er en markedsbaseret tilgang der ikke desto mindre gør op med de markedskapitalistiske rationalitetslogikker og principper for økonomisk udvikling, dvs. en forandring der spirer 'indefra'. LAMP måler hvordan virksomheder kan være økonomisk succesfulde ikke på trods af, men på grund af, at de er "pioneers in life-mimicking organization and management" (Lampindex, 2011a) At 'efterligne livet' betyder, at virksomhederne arbejder med en "deeper understanding of the larger living systems in which they operate (biosphere and society)" (Lampindex, 2011b), hvilket implementeres ud fra seks principper for bæredygtig virksomhed der tilsammen skaber et 'Profit for Life' (Bragdon, 2006).

At skabe profit for livet kan forstås på to planer, dels for virksomhedens eget langsigtede liv og dels for livet på kloden. Hvis vi accepterer at 'Profit for Life' kan være et princip for virksomheders virke og måske generelt for den økonomiske udvikling, kræver det sandsynligvis en form for standardisering af de alternative kriterier for udvikling for kunne gå i dialog med det etablerede regime. Med professor Steen Hildebrandts ord handler det om at

³² Optimum forstået som at økonomien finder sin ligevægt

redefinere vores succes-kriterium ud fra "flere bundlinjer så økonomi suppleres med fx social ansvarlighed og en sundhedsdimension - både indadtil i forhold til en virksomheds arbejdsklima og udadtil i forhold til dens påvirkning på naturen" (Hildebrandt, 2013). Fordi naturvidenskaben er blevet så præcis og omfattende i sine målinger af økologisk fodaftryk, grønne regnskaber mv. synes etableringen af et succes-kriterium med multiple bundlinjer at være et konkret eksempel på hvad et bæredygtigt øko-øko system indebærer.

Det interessante er at disse både akademiske refleksioner og globale tendenser også synes at genfindes i Sønderjylland. I Sønderborg taler man om grøn vækst og om at skabe arbejdspladser. Men frem for en mainstream bæredygtighed hvor omdrejningspunktet kun er økonomi, sker det med en intention om at det skal være i overensstemmelse med både miljømæssig og social bæredygtighed. Som direktør for ProjectZero udtrykker det: "Vi lever i en tid hvor den liberalistiske model styrer og hvor man tror at markedet klarer det. Jeg tror ikke på at markedet klarer 'den store omstilling', jeg tror vi skal over i nogle andre samfundsformer" (Rathje, 2013).

Med Dryzek og Stevensons operationalisering af bæredygtighedsdiskurserne kan det som Rathje siger pege i retning af en mere udvidet bæredygtighedsforståelse hvor markedstilgangen suppleres med og justeres af en politisk forandring. Heraf følger også at en bæredygtig omstilling kræver:

"et andet tidsperspektiv, for selvom de enkelte familier og butikker som regel sparer en masse penge med det samme så kræver de større tiltag jo nogle store investeringer som først på den lange bane bliver økonomisk rentable. Og derfor er det afgørende at vi vil det her og at vi kan kommunikere nødvendigheden af det bæredygtige" (Nygaard, 2013).

Nygaards citat understreger ideen om flere bundlinjer hvor det ikke kun er den kortsigtede økonomiske profit der styrer. Det er ikke ensbetydende med at målsætningen om økonomisk fremgang droppes; den er derimod stærkt tilstede i en 'udkantskommune' der søger at tiltrække nye borgere og virksomheder. I forlængelse heraf er det essentielt for Nygaards succesvurdering at "ProjectZero alene har skabt 800 arbejdspladser" (ibid.). Efter at 1000

husstande har haft besøg af 'Charlie'³³ er resultatet at ca. "65 procent af dem er gået i gang med energirenovering der samlet set løber op i mere end 90 mio. kroner" (Rathje, 2013) og derved sikrer den grønne omstilling også jobs i 'udkantskommunen'. Men forskellen på den udbredte mainstream grøn vækstdiskurs og det der synes at finde sted i Sønderborg er at det økonomiske suppleres med flere bundlinjer og med et længere tidsperspektiv fordi "det er for fattigt kun at bygge på kortsigtet økonomisk tænkning." (ibid.).

6.2.4 Bæredygtige partnerskaber

Det kan være svært for en aktør at sikre flere bundlinjer på samme tid og det er derfor næppe et tilfældigt fællestræk at alle tre kommuner arbejder på at skabe netværk og partnerskaber, så de forskellige aktører både kan bidrage og holde hinanden i skak. I Sønderborg udfoldes visionen bl.a. gennem programmer som ZEROcompany og ZERObutik hvor virksomheds- og butiksejere certificeres hvis de opfylder målsætningen om minimum 10 procents CO²-reduktion inden for et år³⁴. Vigtigheden af at få virksomhederne med baserer sig på ideen om at "ved at virksomhederne sætter højere standarder så påvirker de også deres medarbejdere og kunder" (ibid.). Med inspiration fra MLP teorien kan vi forklare projekterne som forsøg på at få meso- og mikroniveauet til i højere grad at interagere for at skabe den nødvendige forandring. Samtidig indikerer projekterne at virksomhederne også har et medansvar hvilket peger i retning af en ændret diskurs om virksomheders etik, som jeg diskuterer i afsnit 6.2.5.

Fokuseringen på at skabe partnerskaber der kan forene den bæredygtige omstilling med en sund økonomi er også i fokus i Albertslund, hvor man bl.a. har været med til at etablere Gate 21, der er en non-profit organisation der samler ledende virksomheder, kommuner og forskningsinstitutioner med "det fælles mål at accelerere den grønne omstilling...gennem OPI (offentlig privat innovation)" og ved at "sikre forankring af løsningerne i kommunernes drift" (Gate 21, 2013). Inkorporeringen af nye standarder gennem offentlig-private partnerskaber medfører at både mikro, meso og makroniveauets aktører er i spil.

Ved at knytte partnerskabsbegrebet til MLP's forståelse af at samspil mellem niche og regime

³³ Energivejledere der besøger boligejerne og giver supervision om hvordan de kan gøre deres bolig mere bæredygtig.

³⁴ Siden 2008 hvor projekterne begyndte har ca. 100 butikker og knap 50 virksomheder opfyldt kriterierne (ProjectZero 2013c+d).

både sker på mikro-, meso- og makroplan, kan vi forklare hvordan forskellige aktører i fællesskab udvikler løsninger på nicheniveau der bestræber sig på at forandre det etablerede regimes metoder. Og det ændrer, eller i hvert fald justerer, relationen mellem stat og marked hvor kommunen som offentlig institution i langt højere grad samarbejder med markedet frem for enten af kontrollere det eller lade sig styre af det. Den bæredygtige omstilling skaber på den måde "nogle nye muligheder for samarbejde mellem kommuner og erhvervsliv, hvor kommunerne som seriøse kunder kan være med til at gøre de grønne løsninger rentable for virksomhederne og derved få dem til at investere mere" (Christiansen, 2013).

Sammenholdes kommunernes bæredygtige *succesfulde* økonomiske strategier med nicheudviklinger på det internationale plan, er det interessant at uafhængige undersøgelser viser at de i dag 60 LAMP-certificerede virksomheder udviser statistisk signifikant succes, både inden for gamle og nye, såvel som dalende og opstigende markeder (Lampindex, 2011a). Dette eksemplificerer at bæredygtighed og økonomisk succes ikke er dikotomiske principper, hvilket også er hovedargumentet inden for mainstream bæredygtighedsdiskursen. Ikke desto mindre er der afgørende forskel på de to.

Mens mainstream bæredygtighed konkluderer at markedskapitalismens logikker kan løse de økologiske udfordringer via handelsstrukturer der vil fremme den grønne vækst, viser kommunerne hvordan man lokalt set kan arbejde med en mere holistisk forståelse af et bæredygtigt øko-øko system der integrerer det økonomiske, miljømæssige og sociale. På samme tid repræsenterer LAMP et grundlæggende skift i opfattelsen af hvordan man 'bør' bedrive virksomhed hvis den skal være bæredygtig. Analyseres disse erfaringer ud fra en MLP optik kan det offentlig-private samarbejde således være en indikator på at nicheeksperimenter er ved at finde sprækker i regimet hvor de kan slå rødder.

6.2.5 Et spørgsmål om etik

At introducere en diskussion om hvorledes økonomien *bør* bedrives sætter desuden de forskellige økonomiske retningers normative implikationer i spil - implikationer som ofte negligeres inden for den dominerende økonomiske videnskab, hvis ideal er en positivistisk objektivitet (Røpke, 2013). Når konsensus er at økonomisk videnskab er objektiv kan det derfor fremstå uvidenskabeligt at give det normative præg. Men det er netop udtryk for

at mainstreamøkonomien synes blind for at det der opfattes som uafviselige grundantagelser også er indlejret i bestemte normative traditioner.

I et økologisk-økonomisk perspektiv er den etiske fordring direkte integreret i økonomien fordi de begrænsede planetære ressourcer helt konkret rejser spørgsmålet om, hvem der har ret til hvad, og til hvor meget (ibid.). Med 1,7 milliarder mennesker der lever i multidimensionel fattigdom³⁵ kan den politisk-økonomiske diskussion om bæredygtighed derfor næppe isoleres fra et socialt perspektiv. Hvis der er grænser for vækst risikerer vi at stå over for en kolossal fattigdomskrise, hvilket er et eksempel på de interdependente dynamikker jeg søger at belyse – og som eksemplificerer *Mandag Morgens* betegnelse af de syv megakriser. De to klassiske økonomiske skoler: markedskapitalismen og keynesianismen, har i en forsimplet udgave hver deres løsning på en fattigdomskrise, hhv. vækst og omfordeling. Men måske er en tredje vej en kombination? Hildebrandt udtrykker det således:

”Vi kan tale om grøn vækst under de betingelser, at det er inden for de områder hvor væksten ikke skader det langsigtede liv, skader mennesker eller skader naturen. Jeg tror derfor ikke på at grænser for vækst betyder at væksten overalt skal standses eller bliver til minusvækst, og på grund af det stigende befolkningstal vil der være områder hvor vi ikke kan klare os med omfordeling og hvor vækst derfor er nødvendig. Men jeg har ingen forestillinger om at vi på sigt kan opretholde det fysiske forbrug vi i dag har i Danmark, i Europa, i Vesten. Derfor kommer vi også til at diskutere hvad er fremtidens velfærd? Og hvad er livskvalitet?” (Hildebrandt, 2013).

Mens en ligevægtsøkonomi kan siges at repræsentere en nytænkning af det nuværende regimes diskurser for udvikling, kunne en anden løsning, på baggrund af Hildebrandts citat, være en kombination af grøn vækst og omfordeling hvilket nærmere er en gentænkning af allerede kendte logiker inden for to 'konkurrerende regimer'. Om en syntese mellem to ideologier eller en helt ny vej vil være det mest konstruktive mangler endnu at blive besvaret, fordi hverken en ny- eller gentænkning synes at have fået plads på den storpolitiske arena

³⁵ I 2010 udgav United Nations Development Programme (UNDP) for første gang en Multidimensional Poverty Index (MPI) rapport for 109 lande. MPI måler fattigdom ud fra multidimensionelle faktorer som fx økonomi, sundhed og uddannelse, og betegner en person som fattig når mindst 33 procent af indikatorerne reflekterer 'acute deprivation' (UNDP, 2010).

hvor vækst, omfordeling og bæredygtighed stadig debatteres og håndteres afkoblet fra hinanden.

Men Hildebrandts vurdering står ikke alene. Den resonerer derimod med den indstilling til et bæredygtigt øko-øko system som de strategiske ildsjæle fra Samsø, Sønderborg og Albertslund søger at praktisere; nemlig at det ikke kan adskilles fra vores sociale liv og vores livsgrundlag. I lyset af begrænsede planetære ressourcer og en deraf mulig global fattigdomskrise kobles levedygtighedsbegrebet (balance mellem natur og økonomi) derved direkte til de brundtlandske principperne om tålelig og retfærdig udvikling.

Hvis man accepterer denne argumentation indebærer et bæredygtigt øko-øko system som tidligere nævnt at udvikling defineres og styres ud fra multiple bundlinjer. Udvikling skal stadig være økonomisk holdbar, men ikke nødvendigvis give økonomisk profit hvis dette underminerer menneskelig eller miljømæssig 'kapital'. På denne baggrund kan man sige at en mere tydelig etisk fordring inden for økonomien er et fundamentet for et bæredygtigt paradigme og at det betegner et skift i den måde hvorpå der bedrives virksomhed, privat såvel som kommunalt. Det er med en simpel formulering et skift fra et EGO-centrisk til ECO-centrisk perspektiv på udvikling (Bradgon 2006: 2, 228; Scharmer & Kaufer, 2013:2).

6.2.6 Afrunding

Essensen af et bæredygtigt øko-øko system er således at vores udviklingsprincip afkobles fra dets symbiotiske forhold til vækstbegrebet, hvilket begrundes med at klodens ressourcer ikke kan understøtte fortsat vækst. Et sådan skift handler både om øget indsigt i hvordan økonomien er en del af et sammenhængende økologisk system, og hvordan denne viden bruges politisk.

Det som så faktisk spirer, både lokalt og globalt, privat og offentligt, er, at styringen af den økonomiske drift begynder at operere med flere bundlinjer og derved udvider succesbegrebet fra at handle om ren økonomisk profit til at fokusere på en bredere livsprofit. Sat i relation til den akademiske bæredygtighedsdebat repræsenterer de undersøgte udviklingstendenser således et skift væk fra den dominerende mainstream

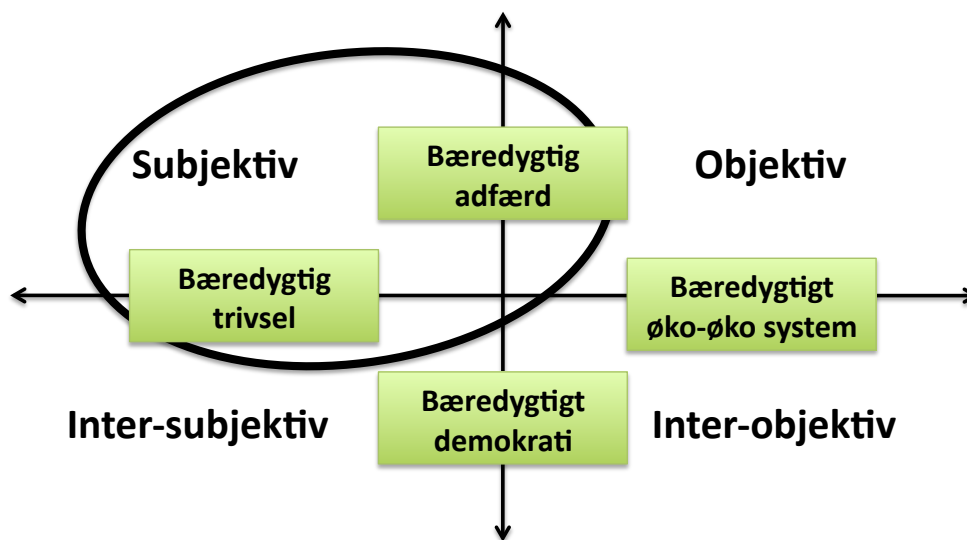
bæredygtighedsdiskurs. I de danske kommuner såvel som internationale virksomheders omstilling hen imod en form for et bæredygtigt øko-øko system fremstår den udvidede bæredygtighedsposition derimod tydelig fordi markedskapitalismen vurderes ikke alene at kunne tilvejebringe de nødvendige løsninger. Det medfører en omfordeling der qua den etiske fordring opfattes som et legitimt middel, såvel som at processen i højere grad forankres i samspillet mellem lokale aktører (partnerskaber) frem for at overlades til 'distancerede autoriteter'.

Men årsagen til, eller måske nærmere motivationen for, at det kan blive muligt findes også andetsteds; nemlig i dokumentationen af at trivsel ikke er betinget af økonomisk vækst og at den politisk-demokratiske form ikke behøver være defineret af markedskapitalismens logikker. Med andre ord betyder det, at forandring inden for det økonomiske regime må ske i samspil med skift i det politiske og sociale regime for at kunne skabe et paradigmeskift. Vi kan forklare forandringsdynamikken med en kombination af MLP's begrebsapparat og den integrative analyseramme fordi transformation i praksis synes at finde sted når multiple niveauer interagerer; økonomiske systemer, individuelle virksomheder og kommuner. Og lige så vigtigt; når forståelse skabes på tværs af realitetsdomæner, dvs. når subjektive og inter-subjektive faktorer supplerer objektive og inter-objektive strukturer således at økonomi ikke forstås isoleret set, men fx i relation til menneskers trivsel, hvilket jeg nu vil udforske.

6.3 Bæredygtig adfærd og trivsel

Mens et bæredygtigt øko-øko system betegner et muligt scenarie eller præmis for den udvikling der må finde sted på meso og makro (og mundo) plan, er begreberne bæredygtig adfærd og trivsel udtryk for vigtigheden af at mikroniveauet også integreres i en bæredygtig omstilling. En analyse af bæredygtig adfærd og trivsel begrundes med hensigten om at konkretisere Brundtlandrapportens princip om at bæredygtighed også skal være tålelig. Tålelig er i brundtlandsk forstand balancen mellem det sociale og naturen hvorfor jeg, som nævnt i kapitel fem, operationaliserer bæredygtighed på individplan som målsætningen om at skabe tålelige liv i forhold til brugen af ressourcer (adfærd) og graden af trivsel. Dvs. at nærværende analyse tager afsæt i det subjektive, men i relation til det objektive og inter-subjektive, som illustreret i figur 9.

Figur 9: Afsættet for bæredygtig adfærd og trivsel

I forlængelse heraf vil jeg kritisk analysere vores opfattelse af trivsel som knyttet til fortsat vækst og undersøge niche-eksempler på hvordan bæredygtighed kan være en alternativ vej til øget livskvalitet. Det åbner op for en diskussion af de normative principper der definerer vores rationalitetslogik og derved individets rolle i en bæredygtig omstilling, hvilket primært vil ske med afsæt i teorier om økologisk rationalitet og deraf kollektiv handling (Habermas, 1970, 1996; Dryzek & Stevenson, 2011; Ostrom, 2010).

6.3.1 Vækst og trivsel: ikke forbundne størrelser

I relation til forrige analyses undersøgelse af vækstbegrebet og det deraf politiske dilemma mellem bæredygtighed, (grøn) vækst eller omfordeling er det interessant at undersøge om vækst overhovedet har betydning for vores trivsel som mennesker, eller om vi kunne profitere mere af andre bundlinjer. I de tre kommuner er et gennemgående træk netop fokuseringen på at den bæredygtige omstilling også handler om 'det gode liv'. Men hvorfor er det vigtigt for et paradigmeskift?

1 million mennesker dør årligt af selvmord hvilket er flere end der dør i krig - et tal der ifølge verdenssundhedsorganisationen er steget med 60 procent over de sidste 45 år³⁶ (WHO, 2013). Adskillige undersøgelser dokumenterer samtidig at "mennesker i Vesten ikke er blevet lykkeligere de seneste 50 år. De er blevet rigere, de arbejder meget mindre, de holder længere ferier, de rejser mere, lever længere og er sundere. Men de er ikke lykkeligere" (Nielsen, 2012a:127). Uden at ville forklare selvmordsraten eller 'ulykkeligheden', der utvivlsomt har mange årsager, vil jeg argumentere for at ovenstående eksempler peger på at vi også står over for en social eller kulturel krise. Det er umiddelbart en diskussion der ligger ud over specialets fokus, men accepten af en art 'trivsels krise' belyser systemkrisens kompleksitet.

Selvom følgende konklusion springer et par mellemregninger over, kunne man derfor påpege at den delvist illusoriske (efter en basal behovsopfyldelse) sammenhæng mellem vækst og trivsel skaber en kultur hvor vi i vores stræben efter økonomisk succes glemmer, hvad der egentlig giver livskvalitet - hvilket ifølge ovenstående undersøgelser netop er immaterielle livsaspekter, så som socialt samvær, sex og motion (ibid. 135). Mens diskussion om et bæredygtigt øko-øko system oftest formidles som en forudsætning for *fremtidige* generationers materielle behov (dvs. debatten foregår kun i højresiden af kvadrantmodellen) kan vi overveje om *nutidige* generationers udviklingsmuligheder samtidig kan fremmes ved at koble bæredygtighed og trivsel (og derved inddrage venstreside i modellen). På denne baggrund kan man påpege at en bæredygtig omstilling (på mikroniveau) handler om at få defineret 'det gode liv' på en *bæredygtig* måde.

³⁶ Ud fra WHO's data har det ikke været muligt at vurdere om tallene tager højde for den sandsynligvis også forøgede indberetningsgrad over de sidste 45 år. Men eftersom WHO er en anerkendt autoritet inden for sundhedsområdet antager jeg at deres beregninger er så fuldendte som muligt.

I Albertslund er erfaringen at: "de klima- og miljøtiltag som er mest succesfulde er jo dem der understøtter det gode liv og derfor er det sociale arbejde vigtigt fordi det er med til at definere hvad der er det gode liv, som fx at være fælles om noget" (Christiansen, 2013). Det betyder at en kernefunktion i omstillingen handler om at facilitere det sociale aspekt og at skabe en fælles identitet, der bryder med den dominerende succesdiskurs baseret på øget vækst. Man har i forlængelse heraf valgt at fokusere på boligområder fordi man mener det er her den sociale kvalitet er mest håndgribelig. Chef for Agendacenteret, Povl Markussen, udtrykker at: "projekterne ikke kun giver miljømæssige og økonomiske resultater, men faktisk også sociale resultater. Vi har skabt nogle grønne sociale netværk som knytter mennesker sammen...Og det giver livskvalitet" (Markussen, 2013).

Selvom Sønderborgs primære fokus for borgernes adfærd er CO₂-reduktion er perspektivet netop også at vi som samfund får skabt en ikke-materiel merværdi: "Jeg tror vi bliver fattigere materielt set. Forhåbentlig bliver vi så rigere åndeligt og spirituelt set" (Rathje, 2013). Både Sønderborg og Albertslunds agenda bryder dermed med mainstreamdiskursens fokus på værdien af fortsat vækst. Når vi forstår disse erfaringer i relation til den akademiske bæredygtighedsdebat, kan vi forklare udviklingen som et skift hen imod elementer fra den såkaldte grønne radikalisme hvor sociale netværk vurderes som drivkraften i den bæredygtige omstilling og hvor immaterielle værdier som fællesskab og trivsel er en del af målsætningen.

The New Economics Foundation (NEF) har ligeledes forsøgt at realisere koblingen mellem bæredygtighed og trivsel. Det er sket ved at udvikle et Happy Planet Index (HPI) der sammenholder planetens og menneskers trivsel således at trivsel sættes i relation til vores træk på planetens ressourcer og derved måler en samlet 'sustainable well-being'. HPI opgøres pr. stat og ganger en befolknings levealder (som indikator for sundhed og måske ligefrem 'tålelighed' i relation til det brundtlandske princip) med den oplevede trivsel, hvilket divideres med landets økologiske fodaftryk³⁷ (NEF, 2012:3).

³⁷ Det økologiske fodaftryk måles som nævnt i hektarer (se note 26).

Hensigten med HPI er dels at vise at vores af ressourceudnyttelse er ubæredygtig og derved uholdbar, men samtidig også vise at det er muligt at forene trivsel for mennesker og planeten. For mens Bhutans Gross National Happiness Index³⁸ (GNH) vurderes som inspirerende, men ofte affærdiges som ikke-overførbart til fx industrialiserede lande, er top 30 i HPI langt fra kun fattige udviklingslande, men tæller fx også Argentina, Israel, Brasilien, Norge og New Zealand³⁹ (NEF, 2012: 25). HPI er derved en eksemplificering af de forbundne baner mellem de forskellige bæredygtige målsætninger. Et bæredygtigt øko-øko system kan næppe realiseres hvis det sker afkoblet fra målsætningen om at sikre tålelige liv (trivsel).

Det interessante er, at mens Danmark ligger på førstepladsen hvad angår den oplevede trivsel, ligger vi på en 110. plads i forhold til vores samlede 'bæredygtighedstrivsel' (ibid. 25). Årsagen er at vores økologiske fodaftryk med 8,3 hektarer er det femte største i verden⁴⁰ og derved over 3 gange større end det globale gennemsnit på 2,70 hektarer (ibid. 11). Det betyder at selvom vi har en høj trivsel i Danmark er prisen for den endnu højere.

Den danske trivsel er således ikke bæredygtig. Men når vi har en samfundsmodel der definerer succes på det markeds kapitalistiske systems præmisser og kobler udvikling til vækst, er det logiske vel at søge lykken i økonomien og derved i øget forbrug? Hvis vi accepterer denne antagelse kræver et paradigmeskift en anden rationalitet end den nyttemaksimerende logik fordi de begrænsede naturressourcer sætter grænser for øget materiel nytteværdi. Med inspiration fra Einstein-citatet om at problemer ikke kan løses ud fra det bevidsthedsniveau hvor de er skabt, kalder et paradigmeskift på en gentænkning af de normative antagelser der definerer os som mennesker og som opstiller idealer for det rationelle menneske. Dette begrundes med at en bestemt rationalitetsopfattelse udstikker rammerne for de handlemuligheder vi ser - eller ikke ser - både individuelt og kollektivt.

³⁸ GNH baserer sig på fire søjler; god regeringsførelse, bæredygtig socio-økonomisk udvikling, og hhv. kulturel og miljømæssig beskyttelse der tilsammen måles ud fra 33 indikatorer og således er en erstatning for det rent økonomiske bruttonationalprodukt (GNH, 2013).

³⁹ Syd- og mellemamerikanske lande er desuden signifikant overrepræsenteret (17 ud af 30), mens der kun er et enkelt afrikansk land. Det understreger dels at HPI ikke er lig med manglende udvikling, og dels at yderligere undersøgelser af bæredygtighed i de syd- og mellemamerikanske lande kunne være interessant.

⁴⁰ Kun overgået af Qatar, Luxembourg, Kuwait og de Arabiske Emirater, mens USA kommer på en syvende plads.

6.3.2 Systemets kolonisering af livsverden

Udfordringen ved at ville udfordre præmisserne for det dominerende rationalitetsbegreb er at det er yderst svært at distancere sig fra de antagelser der danner grundlag for at forstå den verden man er indlejret i. Med Habermas' ord er selve rationalitetsbegrebet taget som 'gidsel' af en objektivistisk og positivistisk videnskabsoptik og en Weberiansk formålsrationalitet vi som samfund bevidst eller ubevidst har indoptaget gennem generationer. Habermas forklarer således det moderne oplysningsideal som en "domination over an *objectified* external nature and a *repressed* internal nature" (Habermas, 1996: 110). I en integrativ forstand kan det forstås således at det rationelle menneske styres af systemets logik (inter-objektive) og derigennem distancerer sig selv fra naturen (objektive), fra andre (inter-subjektive) og fra sine følelser (subjektive).

I forlængelse heraf kan man sige at Habermas' berømte analogi om systemverdens kolonisering af livsverden der beskriver formålsrationalitetens dominans, kan oversættes til bæredygtighedsdebattens økonomifokus og deraf afkobling fra de subjektive og inter-subjektive aspekter. I Habermasiansk forstand kan man på denne baggrund sige at ideen om kollektiv handling er blevet koloniseret af systemverdens rationalitet og har således skabt en 'falsk' logik om at fællesskabet ikke frivilligt og effektivt kan forvalte fælles ressourcer. Det betyder at vurderingen af kollektiv handling baserer sig på en præmis om en 'tragedy of the commons' hvis ikke de fælles ressourcer forvaltes autoritativt eller fordeles ud fra privat ejendomsret (Ostrom, 2010:551). Men mens denne slutning er logisk inden for 'systemverden', eller inden for et instrumentelt rationalitetsregime, er den blind for at selve rationalitetsbegrebet er en inter-subjektiv konstrueret diskurs. Desuden synes klodens tilstand at indikere at hverken autokratiske regimer eller privat ejendomsret har modvirket overforbruget af de fælles ressourcer.

Problemet er derfor ikke at der findes en systemverden eller et marked der distribuerer og værdisætter private gode, men at samme logik i kraft af mainstreampositionens dominans forsøger at kolonisere forvaltningen af de fælles goder. En Habermasiansk inspireret analyse af rationalitetsprincippet peger derved i retning af elementer fra den grønne radikalismediskurs der anser det neoliberale systems dominans som årsag til den ubæredygtige tilstand. Mulighederne for effektiv kollektiv handling synes således betinget af

en erkendelse af, at det økonomisk funderede rationalitetsbegreb ikke er udtryk for en objektiv virkelighed. Et bæredygtigt paradigmeskift behøver derfor heller ikke acceptere det som præmis for hvad der vurderes som en rationel handling.

6.3.3 Økologisk rationalitet og kollektivt ansvar

På baggrund af ovenstående kritik af rationalitetsregimet og argumenter om at stigende vækst ikke medfører øget trivsel er min antagelse at en 'økologisk rationalitet' kan skabe større overensstemmelse mellem bæredygtig adfærd og trivsel – og derved fremme motivationen for bæredygtig handling. Dette begrundes med at en økologisk rationalitet, som nævnt i kapitel fem, opererer med en bredere rationalitetsforståelse end den ensidigt instrumentelle rationalitetslogik. En økologisk rationalitetslogik inkluderer fx etik og tillid som bevæggrunde der påvirker opfattelsen af hvad der er rationelt – hvilket medfører at rationaliteten varierer og at individet derfor ikke har fastlåste præferencer (Ostrom, 2010:551; Dryzek & Stevenson, 2011:1866).

En diskussion af en økologisk rationalitet som alternativ til en instrumentel og nyttemaksimerende er relevant fordi forskellige logikker som nævnt er afgørende for dels om vi udfører en bestemt handling, og dels om vi oplever mening ved at gøre det. Som Habermas udtrykker det er vores samfund styret af "consensual norms which define reciprocal expectations about behavior" (Habermas, 1970: 92), dvs. de i fællesskab skabte normer for fx rationalitet bestemmer hvilke forforståelser eller forventninger vi har til vores egen adfærd.

Hvis det meningsfulde associeres med profitskabende resultater således at mit individuelle outcome skal være større end det input jeg bidrager med såvel som relativt større end det outcome de andre mennesker der måtte deltage får (spil-teori), vurderes både ligeværdige og egoistiske handlinger som mindre meningsfulde end egennyttemaksimerende handlinger. Og handlinger hvor gerningen ikke har en materiel værdi mangler en grundlæggende meningsreference der kan fortælle mig, om jeg oplever større trivsel eller ej. Ud fra denne kritik er det rationalitetsbegreb som er indlejret i det neoliberale økonomiske regime baseret på et dybt forsimplet menneskesyn hvor rational choice og spil-teorier søger at forklare og give mening til al individuel adfærd.

At advokere for et mere nuanceret rationalitets- og menneskesyn er ikke ensbetydende med at postulere at mennesket ikke er nyttemaksimerende. Men det er at påpege at mennesket *også* er altruistisk og socialt. At livsverden har en individ- og rationalitetsopfattelse og deraf logik som er systemverdenens ligeværdig. Et af elementerne i et bæredygtigt paradigme er således at integrere et bredere rationalitetsprincip der ved at fastholde, at rationalitet også konstitueres af etik, værdier og tillid kan bygge bro mellem samfundets idealer for udvikling og individets menings- og succesforståelse. Derigennem fremhæves eller anerkendes det at det kan være rationelt at handle kollektivt og tage ansvar for helheden *selvom* min egenprofit ikke er større end det jeg bidrager med, eller de andre jeg handler sammen med.

Det er også i overensstemmelse med deliberativ demokratiteoris menneskesyn hvor mennesket opfattes som både rationalt og etisk og derfor har interesse i også at handle for almenvællets interesse (Hansen, 2010: 97). Et eksempel er Samsø, hvor 'fælledskabet' understreger et af potentialerne på det lokale plan, nemlig et håndgribeligt kollektivt ansvar. Søren Hermansen kalder det et kollektivt nytteansvar. "Du skal ikke bare have et abstrakt ansvar for helheden, men et nytteansvar så du oplever at det kollektive er afhængig af dig." (Hermansen, 2013). Et nytteansvar skal ikke forstås ud fra logikken om (individuel) nyttemaksimerende rationalitet, men som at individets handlinger har en kollektiv nytteværdi; dvs. at mine individuelle handlinger gør en forskel.

Et konkret eksempel fra Albertslund er princippet om 'røde forbrugere', hvilket var et borgerdrevet initiativ, som det politiske niveau var tilbageholdende over for på grund af risikoen for beskyldninger om for meget kontrol og overvågning, men som har vist sig både accepteret og succesfuldt. Som en del af det grønne regnskab har alle boligområder en opgørelse over de enkelte husstandes forbrug og hvis man er en 'rød forbruger' har man et 50 procent større energiforbrug end gennemsnittet. Ved blot at rette henvendelse til disse borgere og gøre dem opmærksomme på deres overforbrug i forhold til deres naboer, er erfaringen, at forbruget reduceres med 10-15 procent (Christiansen, 2013).

Projektet viser at første skridt i en bæredygtig omstilling ofte er at øge bevidsthedsniveauet omkring et givent problem og derigennem aktivere en art økologisk rationalitet. Pointen er nemlig at borgerne inden henvendelsen via deres el, vand og varme-regninger jo ved hvad de

bruger og ikke har valgt at gøre noget ved det for fx at spare penge. At forbruget reduceres efter henvendelsen kunne derfor tyde på at man sparer ud fra en ide om kollektivt ansvar i det konkrete boligområde. På denne måde bliver reduktion den rationelle handling frem for en måske tidligere nyttemaksimerende logik hvor man forbruger så meget som man vil, fordi man kan - og har råd. Eksemplet er naturligvis sat lidt forsimplet op, men skal søge at belyse hvordan (eller måske hvor nemt) man kan omstille vores rationalitetslogik. Peter Rathjes erfaring er i forlængelse heraf også at: "ønsket fra folk er, at blive ved med at hæve overlæggeren fordi det skaber værdi for dem – deres værdinormer ændrer sig i processen." (Rathje, 2013).

Det vi kan udtrække af erfaringerne er, at en del af nicheeksperimenternes kontinuerlige opgave er at gøre det bæredygtige 'økologisk rationelt', dvs. give det værdi. Søren Hermansens begrundelse for en lokal indsats relaterer sig også hertil fordi: "vi har brug for den lokale forankring for det er her vi kan møde mennesker med respekt og sund fornuft, og så er det altså de færreste der forbliver modstandere eller frygtsomme" (Hermansen, 2013). Dvs. når bæredygtighed kommunikerer med og som 'sund fornuft' knyttes det rationelle til det bæredygtige.

6.3.4 Afrunding

De tre kommuner søger således at aktivere et kollektivt ansvar ved at forbinde miljømæssig, social og økonomisk bæredygtighed så man både skaber livsgrundlag (miljø og økonomi) og fremmer livskvaliteten (sociale) - og derigennem supplerer (eller erstatter) en nyttemaksimerende rationalitetslogik med en økologisk, social og værdimæssig rationalitet. På den måde kan det understøtte en fornyet diskurs om økologisk rationalitetsprincip i de "real world experiments with socially and ecologically benign socio-technical practices" (Smith et al, 2010:440) som finder sted i Albertslund, Sønderborg og på Samsø.

En kobling mellem bæredygtig adfærd og trivsel synes nødvendig hvis mikroniveauets forandringspotentialer skal realiseres. Ud fra et subjektivt realitetsdomæne handler succes af en bæredygtig omstilling nemlig om at mennesker ikke blot efterlever eventuelle klimavenlige adfærdsreguleringer, fordi det bliver dem påbudt, men også fordi det opleves som meningsfuldt, og fordi de føler et kollektivt ansvar. Den agenda som de tre danske

kommuner såvel som internationale nicheeksperimenter forsøger at sætte ved at fokusere på hvordan det gode liv kan defineres på bæredygtig vis, inviterer dermed til udfoldelsen af elementer fra diskursen om grøn radikalisme, der ikke blot gør op med markedskapitalistiske logikker, men som vægter det sociale aspekt i de bæredygtige visioner.

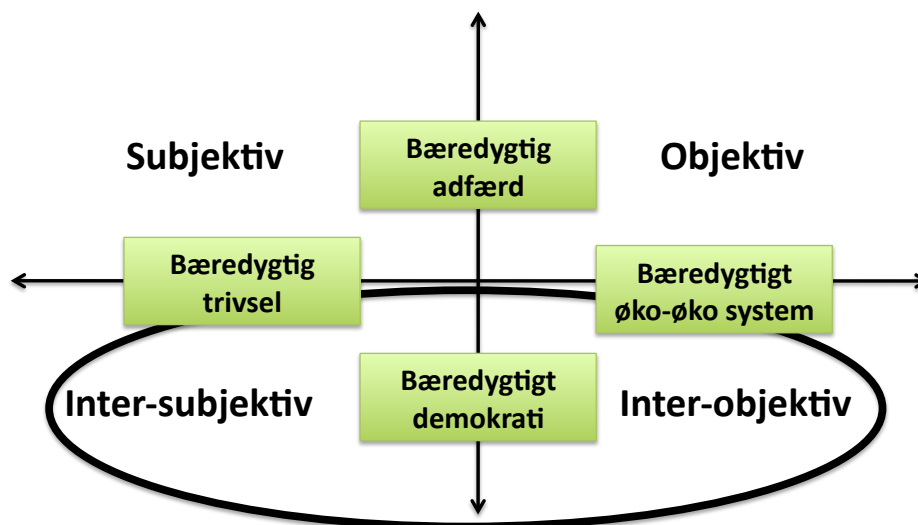
Erkendelsen af sammenhængen mellem klimaforandringerne og den kapitalistiske vækstkrise giver derved anledning til at bevæge os væk fra den kolonisering systemet har medført til en "reclaiming of self, society and nature" (Manuel-Navarrete et al, 2012: 194). Dvs. krisen skal ikke blot løses teknologisk eller videnskabeligt, men ses som en mulighed for at gentænke og genskabe en menneskelig og samfundsmæssig selvforståelse i større balance med naturen - et økologisk rationalitetsprincip som kan skabe grobund for effektiv kollektiv handling fordi det trækker på menneskelige ressourcer for forandring og behov for livskvalitet.

6.4 Bæredygtigt demokrati

Hvis vi opererer med 'diagnosen' en systemkrise som betegnelse for de interdependente kriser verden står overfor, er demokratiet som nævnt enten en afgørende mod- eller medspiller. Det repræsentative demokratis kompromissøgende tendens og valgperiodiske tidsperspektiv kan stå i vejen for nødvendige og langtidsorienterede beslutninger, men det fælles ansvar og folkelig medbestemmelse kan også bane vejen for forpligtende kollektiv handling baseret på økologisk rationalitet. Mens førstnævnte synes at betegne den hidtidige indsats – eller mangel på indsats – er den anden mulighed først ved at udfolde sig.

For at formidle ideen om et bæredygtigt demokrati i specialets integrative optik - og derved give et bud på hvordan den spæde udfoldelse kan materialisere sig - kan man sige at hvis den politiske proces skal være helhedsorienteret, kan den ikke isoleret henlægges til de inter-objektive samfundsstrukturer som det repræsentative demokrati bygger på, fx valg, partier, parlament og lovgivningsprocessen. Disse faktorer er nødvendige, men må forenes med det inter-subjektive; med de sociale, kulturelle og etiske elementer som også definerer samfundet og det kollektive. Med Stehr & von Storchs ord er en af de blinde punkter ved de etablerede klimadiskurser netop at de mangler processen: "what is missing from their inquiry as well as consideration is how such changes in their impact on society are mediated by social conduct (Stehr & von Storch, 2009: 57). I relation til kvadrantmodellen betyder det at den tredje målsætning om et bæredygtigt demokrati handler om selve processen, hvilket udfoldes i mødet mellem det inter-objektive og det inter-subjektiv som illustreret i figur 10.

Figur 10: Afsættet for et bæredygtigt demokrati

Omdrejningspunktet for denne del af analysen vil således være hvordan det inter-subjektive niveau (mesoniveauet) kan supplere og komplementere det inter-objektive. Det betyder lidt forsimplet at den liberale repræsentative demokratiform udvides eller suppleres således at 'deltagelse' ikke begrænses til valgdeltagelse og at 'input' ikke henvises til det bureaukratiske systems informationsflow. Derimod handler deltagelse om at borgerne er aktivt involveret i hele beslutningsprocessen, dvs. både bidrager med input og er med til at sikre at output inkorporeres.

Dette resonerer med Baber og Bartlets' rationale om at "ecological rationality, substantive democratic governance, and policy reasonableness all require deliberation, both in the sense of contemplative decision making and in the sense of collective inclusive discourse" (Baber & Bartlet, 2005: 12). Jeg vil derfor undersøge de deliberative potentialer, udfordringer og erfaringer i beslutningsprocessen, omfanget af inklusionen og den proces hvori den demokratiske governance og økologiske rationalitet udfoldes i både input og output. Modsat de to forrige afsnit der forsøgte også at trække linjer til internationale nicheprocesser, vil nærværende afsnit udelukkende fokusere på de tre danske cases for at skabe fordybelse af den indhentede empiri i relation til den demokratiteoretiske ramme.

6.4.1 Processuel retfærdighed og et bæredygtigt demokratis udfordringer

For mig at se handler kollektiv handling dels om at mange aktører handler kollektivt, dvs. i fællesskab, og dels at der handles for det kollektive, dvs. for de fælles 'goder'. Der er følgelig (minimum) to årsager til at en demokratisk funderet proces må være ramme til at skabe den nødvendige kollektive handling for en bæredygtig omstilling. For det første en 'praktisk'; at markedet som tidligere nævnt er en art institution der er designet til at facilitere og værdisætte private, men ikke offentlige goder (Scavenius, 2013). Fordi markedet ikke værdisætter de fælles goder, medregnes ej heller en vares udnyttelse af de naturressourcer som er et fælles gode, og naturødelæggelse er derved ifølge Rawls et af de tydeligste eksempler på at markedet ikke er retfærdigt (Rawls, 1999:237).

Princippet om retfærdighed overlapper derved med den anden grund, nemlig den normativt funderet indstilling om, at selv hvis en autoritativ forvaltning af en bæredygtig omstilling ville fordele de begrænsede ressourcer retfærdigt, ville det ikke være legitimt i en deliberativ demokratisk optik, fordi *processuel retfærdighed* (means) er et afgørende supplement til *substantiel retfærdighed* (ends) (Baber & Bartlet, 2005:15; Caney, 2013). Dette argument bygger på antagelsen om at formålet med den såkaldte sociale kontrakt mellem folket og autoriteterne er at sikre legitim magtudøvelse og her dækker udøvelse både over beslutningsprocessen og beslutningsimplementeringen.

I analysen af et bæredygtigt øko-øko system argumenterede jeg netop for vigtigheden af en etisk fordring inden for det økonomiske system både hvad angår fordelingen af ressourcer og principper for virksomhedsdrift. Man kan derfor sige at substantiel retfærdighed handler om at modvirke ødelæggelse af vores fælles goder. Men hvorfor er processuel retfærdighed vigtig? Det er det i en deliberativ demokratisk optik for så ligeligt som muligt at 'dele byrderne' i den proces målsætningen om den substantielle retfærdighed fordrer. Dette argument resonerer også med Brundtlandrapportens opfattelse af at bæredygtighed ikke er "a fixed state of harmony, but rather a process of change" (Brundtland et al, 1987: 46). Eller sagt med borgmester i Albertslund, Steen Christiansens, ord: "en mere bæredygtig kommune kan ikke kun være resultatorienteret, det er også en proces." (Christiansen, 2013).

Ifølge professor Simon Caney er der dog tre faldgruber ved at stræbe efter processuel retfærdighed; deadlock pga. for omfattende inklusion med for mange aktører og deraf ingen enighed; 'nærsynethed' (myopia) hvor man med fokus på retfærdighed for nuværende borgere glemmer fremtidige; og en veto-tilstand hvor begrebet 'not in my backyard' (NIMBY) styrer processen (Caney, 2013). Ifølge Caney kan første faldgrube imødekomes fordi selve begrebet processuel retfærdighed er løst formuleret og derfor kan udfoldes i forskelligt inklusions-omfang, dvs. det behøver ikke være et direkte demokrati hvor hver eneste borger er med (ibid.). Deliberativt demokrati handler i forlængelse heraf ikke om at alle skal deltage, men om at alle synspunkter i en debat høres (Hansen, 2010:99).

Caney's løsningsforslag til faldgrube to og tre er hhv. at skabe komiteer til at varetage fremtidige generationers interesser, og at indskrænke de inkluderedes bemyndigelse så visionen om CO₂-neutralitet fx er fastsat ved national lov, men at vejen dertil er åben for forskellige løsninger, så alle ikke er tvunget til fx vindmøller (Caney, 2013). Løsningerne synes dog at understøtte den form for instrumentel rationalitet der opfattes som logisk inden for det eksisterende regime, fordi løsningerne baserer sig på at *tragedy of the commons* vil ske hvis ikke ansvaret distribueres (komite og lovgivning). Men ud fra et økologisk rationalitetsprincip ville man påpege at nulevende mennesker i kraft af en kollektiv ansvarsfølelse *frivilligt* vil sikre fremtidige generationers rettigheder, fordi bæredygtighed er for det fælles bedste - og bonus er så at det sandsynligvis også medfører trivsel.

Det er ikke desto mindre relevant at være opmærksom på ovenstående udfordringerne fordi vi netop ikke lever i et samfund hvor en økologisk rationalitet er den styrende logik, og derfor fungerer systemet i udgangspunktet stadig på de 'gamle præmisser'. Dog ikke nødvendigvis i de pionerende danske kommuner hvor de tre faldgruber ikke, eller hvert fald sjældent, får projekterne til at falde. Men de praktiske udfoldelser af processuel retfærdighed er forskellige blandt de tre danske cases og derfor interessant at analysere.

Jeg vil strukturere resten af analysen således at aksens i processuel retfærdighed mellem inklusion og bemyndigelse vil være det første bærende princip, hvilket begrundes med ideen om at et bæredygtigt demokrati handler om at genskabe den demokratiske beslutningsproces. Derigennem vil jeg også undersøge hvordan deadlocks kan modvirkes. Selvom der vil være

overlap mellem afsnittene vil de to andre faldgruber om nærsynethed og NIMBY-problemer efterfølgende diskuteres i relation til værdien af en social og stedbunden bæredygtighed. Til sidst vil jeg vende fokus fra det meget borgerorienterede til de mere ledelsesmæssige aspekter af en bæredygtig omstilling, og derved diskutere balancen mellem bottom-up og top-down.

6.4.2 Genskabelse af den demokratiske beslutningsproces: og hvordan inklusion og bemyndigelse kan modvirke deadlocks

En afgørende årsag til at jeg i caseudvælgelsen valgte Albertslund er at borgerdeltagelse fremstår som en så central faktor at det ikke synes at kunne adskilles fra kommunens øvrige politikker. Man har en direkte 'politik for borgerdeltagelse' - et princip der først hed 'borgerinddragelse', men "i inddragelse ligger en forventning om at man inviteres, men i virkeligheden er paradigmet i Albertslund at når man er borger så deltager man og man har en forpligtelse til at bidrage til fællesskabet som ikke er betinget af en invitation" (Christiansen, 2013). Borgernes deltagelse i fællesskabet afspejler derved ideen om at politik er en ligeværdig relation der er betinget af at begge 'sider' af magten (den der giver legitimitet og den der modtager den) interagerer.

Det kunne man også hævde finder sted inden for den repræsentative demokratiform i form af valg – og de (få) borgere der er med i et politisk parti. Men ud fra en deliberativ demokratiøptik er valg hvert fjerde år langt fra fyldestgørende for at skabe og opretholde den politiske relation. Det kræver aktiv og kontinuerlig frem for punktvis interaktion. Og det indebærer en målsætning om større inklusion og lighed end hvad partipolitisk aktivisme kan bidrage med. I relation hertil har demokratiteoretikeren, Robert Putnam, formuleret det liberale repræsentative demokratis blinde punkt som en illusion om at det giver "the greatest good for the greatest number", men at det i realiteten er en styreform der fremmer "the greatest goodies for the best-organised few" (Putnam, 2000:340). Formålet med at omstille eller genskabe demokratiet er ud fra Putnams sprogbrug således at åbne processen for flest mulige borgeres deltagelse og input for at skabe de bedst mulige output.

I Albertslund har man netop skabt en alternativ ramme for den politiske beslutningsproces hvor "borgerne er med til at skabe løsningen før løsningen. Forstået på den måde, at vi som

politikere må erkende at vi ikke på alle områder kan have løsningen, i stedet skal der skabes et rum hvor politikere, borger, medarbejdere og ledere, sammen finder frem til løsningen” (Christiansen, 2013). Helt konkret fungerer det ved at man har etableret en ’brugergruppe’ inden for forskellige politikområder⁴¹ som består af repræsentanter fra boligområderne og som fx indstiller takster på vand, varme osv. til kommunalbestyrelsen, ”men også hvilke aktiviteter der skal sættes i verden på de forskellige områder for at optimere og reducere brugen” (ibid.). For centerleder i Agendacenteret, Povl Markussen, betyder det at kommunalpolitik både bliver:

”en demokratiseringsproces og en uddannelses- og dannelsesproces. Og det kan godt være det i starten synes bøvlet at have et ekstra led i beslutningsprocessen, men vi vinder det hele tilbage når det skal implementeres. Så det er da en lidt anderledes demokratiseringsproces end det almindelige hvor man bare vælger repræsentanter til at beslutte det hele” (Markussen, 2013).

Inklusionen af borgerne i den demokratiske beslutningsproces medfører at der i Albertslund finder en reel deliberativ proces sted hvor politikere og borgere samtaler og forhandler om beslutningerne. Det er med til at sikre en processuel retfærdighed som supplement til den overordnede vision om en substantiel retfærdighed, der handler om at resultaterne for en bæredygtig omstilling er at sikre at fremtidige generationer har de samme udviklingsmuligheder som nuværende.

Albertslund har vel at mærke ikke et direkte demokrati hvor alle borgere mødes, diskuterer og kun beslutter noget i konsensus, som deliberativt demokrati ofte forveksles med (Hansen, 2010:99). Det er borgerrepræsentanter der sammen med folkevalgte politiske repræsentanter interagerer og skaber politik. Og dette er en vigtig nuance i diskussion af hvilken demokratiform som er ’bedst egnet’ til at håndtere de komplekse problemstillinger vi står overfor. For en større grad af demokratisk deliberation og heraf processuel retfærdighed betyder ikke nødvendigvis at alle borgere skal være med. Det betyder at man skal finde den

⁴¹ Varme- og vandforsyning, spildevand og regnvand samt affald og genbrug (brugergruppen, 2013).

rette balance mellem omfanget af de inkluderede (form) og hvad de inkluderede har bemyndigelse til (indhold) (Caney, 2013).

Albertslund har valgt at forvalte inklusionen ud fra byens boligområder, mens bemyndigelsen 'realiseres' via brugergruppen. Brugergruppen har ikke stemmeret i kommunalbestyrelsen, men dog reel indflydelse for id gruppen skal "høres i alle sager med miljømæssig betydning, inden de behandles politisk, og den diskuterer og godkender budgetter og regnskaber inden for området" (Brugergruppen, 2013). Man kan altid diskutere valgets substans; er boligområderne dækkende og er bemyndigelsen for lille eller for stor?, men det afgørende er at den deliberative demokratiske proces dækker begge inddragelsesformer, dvs. beslutningsprocessen (brugergruppen) og en grad af kollektiv inklusion (alle boligområderne).

I Sønderborg arbejder man også med det vi kan kalde en lokal fortolkning af inklusionen. Som borgmester Aase Nygaard formulerer det: "Der er altid brug for trendsættere, sådan er det inden for alt nyt. Så at det skal være demokratisk betyder ikke at vi fra starten alle skal være enige eller med" ...Men det handler om "hele tiden at søge dialog og samspil mellem de involverede parter" (Nygaard, 2013). I Sønderborgs omstillingsproces vælger man derfor primært at fokusere på 'trendsætterne' ved at involvere de borgere der frivilligt melder sig til forskellige projekter og deraf delagtiggøre dem i beslutninger, som fx hvilken elbil kommunen skal investere i ved at lade 80 familier kvit og frit teste en elbil i tre måneder (ProjectZero, 2013b).

Samtidig søger man dialog med en langt bredere befolkningsgruppe, hvilket sker gennem de nævnte målgruppeprojekter (fra børnehaver til ph.d. konceptet). En væsentlig forskel på Sønderborg og Albertslund er dog at borgerinddragelsen ikke er formaliseret i den kommunale beslutningsproces fordi det primært er ProjectZero, der har ansvar for borgerprogrammerne. Det er dog ligeså Agendacenteret i Albertslund der står for store dele af den borgerrelaterede omstilling, men samtidig har borgerne en direkte kanal til kommunalbestyrelsen. I Sønderborg er omfanget af inklusionen således bred via de omfattende målgruppeprojekter, men den direkte politiske bemyndigelse lille. Ud fra en

deliberativ demokratisk indstilling vil en større integration af borgerleddet i selve den kommunalpolitiske beslutningsproces derfor være gavnlig.

Ikke desto mindre handler ProjectZeros vision ifølge Peter Rathje grundlæggende om: "at genskabe ansvarlighed. Om lokal ansvarlighed og derigennem global ansvarlighed. Og det kan vi kun hvis vi også genskaber demokratiet fordi for mange af os er der kommet en afmagt over for at gøre noget sådan som systemet fungerer" (Rathje, 2013). Og at genskabe demokratiet og tage ansvar for at løse fælles udfordringer behøver måske ikke henlægges til den traditionelle politiske arena på rådhuset (eller i folketinget).

I politisk videnskab er det typisk positivt når en udfordring politiseres – eller ligefrem sikkerhedsliggøres – fordi det ved at komme på den politiske dagsorden kan muliggøre og legitimere bestemte policies og magtbeføjelser (Wæver, 1995). Men som professor Ole Wæver påpeger, har det også u hensigtsmæssige konsekvenser fordi et givent tema politiseres inden for den eksisterende diskurs om hvad der er vigtigt, og ikke mindst hvilke strategier der skal anvendes. Hvis vi reelt set skal kunne skabe et alternativ til det dominerende regimes logikker om udvikling og styreform, kunne et bæredygtig paradigme så til dels have gavn af at depolitiserer bæredygtighed?

Det afhænger selvfølgelig af hvordan man forstår begrebet politik, og ud fra en klassisk deliberativ demokratiteoretisk forstand er Sønderborg ikke et mønstereksempel. Men måske er demokratisk deliberation vigtigere end et deliberativt demokrati? Fælles for de tre danske kommuner er at 'det politiske' udvides fra at være henlagt til institutioner og bureaukrati, til der hvor borgerne er – i deres boligområder, i deres børnehaver og skoler, og i deres sociale netværk, som jeg tidligere har belyst.

Det er ikke ensbetydende med at institutionel forankring og bureaukratisk kapacitet ikke samtidig er afgørende for, at en bæredygtig omstilling kan muliggøres. Men det er en formodning om at forandring finder sted der hvor man oplever konsekvenserne af de politiske beslutningerne - og det er sjældent på rådhuset. Med Søren Hermansens ord skal vi "ned i meget mindre sammenhænge hvor mennesker kan tale og handle sammen og mærke, at det har konsekvenser for de andre hvis jeg fx bruger for meget af de fælles ressourcer"

(Hermansen, 2013). Dette perspektiv på den politiske beslutningsproces genfindes netop i deliberativ demokratiteori hvor man stræber efter et *"face-to-face-society"*, hvor alle kan mødes og drøfte fællesskabets anliggende" (Hansen, 2010:99).

Samsøs 'energidemokrati' afspejler dette. Her inviteres til dialogmøder hvor borgerne tager beslutninger i fællesskab, fx om hvor vindmøllerne skal sættes op. Det er dog svært, eller sandsynligvis umuligt at komme i dialog med alle borgere. "Man kan jo sjældent få alle med, men vi søger flertalsbeslutninger, men meget gerne med et stort flertal så vi rammer en slags konsensus" (Hermansen, 2013). Og selvom nogle borgere måtte være uenige i en given beslutning, er erfaringen at de efterfølgende støtter op omkring det fordi de har respekt for hvad fællesskabet har besluttet, og ifølge Hermansen er det fordi fællesskabet er baseret på tillid. Missionen er derfor at skabe et "tillidsbaseret demokrati" gennem dialog (ibid.), fordi "du kan godt lave momentan bæredygtighed uden at have folk med, men hvis du skal sikre en mere langsigtet bæredygtighed så må det ske via nærdemokratiet" (ibid.).

De lokale processer har således både markante ligheder og forskelle. Ligesom i Albertslund og Sønderborg operer Samsø med en modereret forståelse af inklusionens omfang. Det er ikke alle der møder op til dialogmøderne, men de inkluderes bemyndigelse er derimod bred, fx retten til at beslutte hvor vindmøller skal sættes op, og om alle husstande på Samsø skal have fjernvarme (ibid.). Det er vel at mærke Samsø Energiakademi og ikke kommunen som er 'vært' ligesom hos ProjectZero i Sønderborg.

Det betyder at Samsø og Sønderborg er knap så integrative eksempler som Albertslund hvor borgerinddragelsen også søges inkorporeret i hele den demokratiske beslutningsproces og derved *formelt set* i større grad forener det inter-subjektive og det inter-objektive. Samsø Energiakademi og ProjectZero skaber derimod mere *uformelt* forskellige former for processuel retfærdighed, hhv. et deliberativt ø-demokrati og en 'demokratisk målgruppe deliberation'. Analysen viser derved at alle tre cases giver forskellige bud på hvordan man kan fortolke og forvalte princippet om inklusion i den politiske beslutningsproces, og det er netop denne åbenhed der med inspiration fra Caney er midlet til at undgå *deadlocks* i processen.

6.4.3 Glokalitet⁴² og social bæredygtighed: og hvordan NIMBY og nærsynethed kan modvirkes

Ideen om et tillidsbaseret demokrati peger på at den bæredygtige omstilling fordrer en social dimension. Eller sagt med andre ord: "teknisk set kan vi lave det hele, vi har nogle super dygtige ingeniører, men hvis folk ikke har tillid holder det ikke" (Hermansen, 2013). Der er dog ikke én vej til tillid og lokal bæredygtighed fordi lokalområderne, selv i det relativt homogene Danmark, i høj grad varierer. Mens Samsø søger at skabe en bæredygtig omstilling på en ø med 4000 indbyggere og 114 km² hvor borgerne bor spredt eller i landsbyer, er Albertslunds 27.000 borgere primært samlet i en by, og i Sønderborg kommune bor der 77.000 indbyggere fordelt mellem både by og land på 500 km².

En af udfordringerne for omstillingsprocessen er således at skabe en lokalt defineret sammenhængskraft og selvom kommunerne er forskellige, har de faktisk samme styrende princip for dette. Et tydeligt fællestræk hos alle interviewede strategiske ildsjæle er vurderingen af at de lokale bæredygtighedsprocesser har brug for en håndgribelig fysisk afgrænsning; en fælled. Det udtrykker en ide om at ansvar er betinget, eller hvert fald begunstiget, af en stedbunden tilknytning fordi det er der de sociale relationer er (Christiansen, 2013, Hermansen, 2013; Rathje 2013). "Hvis vi vil have ansvarlighed er vi nødt til at afgrænse et bestemt område" (Rathje, 2013).

Det som de strategiske ildsjæle giver udtryk for, er derved en opfattelse af at kollektivt ansvar ikke blot er et abstrakt ideal, men en konkret forpligtelse i ens lokalsamfund. Det sociale og processuelle er ifølge erfaringer fra alle tre cases årsagen til at borgerne er positivt indstillet over for visionen. Fordi borgerne dels inddrages i processen og dels føler sig forpligtet over for deres naboer, kan de se formålet med at tage kollektivt ansvar (Hermansen, 2013; Markussen, 2013; Rathje, 2013).

Disse erfaringer betyder at vi med Caney's begrebsapparat kan konkludere at et stedbundet kollektivt ansvar kan være en løsning på *NIMBY-problemer* - selvom udfordringer og

⁴² Dvs. dynamikken mellem globale og lokale processer.

begrænsninger næppe er uundgåelige⁴³. Desuden vidner vægtningen af det sociale om at elementer fra diskursen om grøn radikalisme finder empiriske udtryk, og derved udfordrer mainstreampositionens påstand om at markedet kan tilvejebringe de nødvendige resultater.

Hvis vi skal tage krisernes forbundenhed i ed, må hensigten dog være at den lokale bæredygtighed ikke mister tilknytningen til den globale. Og trods den primære indsats for at forankre den bæredygtige omstilling lokalt synes en 'glokal' opmærksomhed også prægnant i alle cases. Som tidligere citeret er Peter Rathjes overordnede vision at genskabe den lokale ansvarlighed og derigennem den globale.

Det betyder at der er flere skridt i processen: at skabe en osteklokke som giver mulighed for et håndgribeligt kollektivt ansvar inden for nærdemokratiets rammer og derefter "så kan vi begynde at løfte lidt på osteklokken når folk agerer ansvarligt" (Rathje, 2013). Men "fordi vi hænger sammen så er vores erfaringer kun noget værd hvis det lykkedes at eskalere dem, fordi vi kan ikke løse klimaudfordringerne i Sønderborg alene" (ibid.). Dette resonerer også med borgmester Steen Christiansens ord om at vi må skabe "fælles klangbund for arbejdet med bæredygtighed" (Christiansen, 2013).

Det gamle ordsprog 'tænk globalt, handl lokalt' betegner derved et af kerneprincipperne i de bæredygtige nicheprojekter. Det kan også knytte an til hensigten om at undgå *nærsynethed* fordi den større sammenhæng skaber udsyn. Med inspiration fra deliberativ demokratiteori om at fælles værdier i lokalsamfundene skaber grobund for kollektivt ansvar kan man overveje om dannelsen af en kultur der sætter sig ud over egne *nutidige* interesser også vil være i stand til at skabe en værdi om at medtænke fremtidige generationers behov. Med andre ord kan man sige at det at føle forpligtelse til lokalt at bidrage til en global omstilling kan være afsæt for en forpligtelse over for fremtidige generationer. Dvs. det handler om at overkomme fastlåste egeninteresser i både rum og tid. Hvis det er muligt vil et socialt

⁴³ I slutningen af juni indstillede byrådet i Sønderborg dog midlertidigt opførelsen af de store landvindmøller med argumentet om at mulige sundhedsskadelige virkninger ikke er undersøgt, hvilket skaber debat om hvor tæt møllerne må være på boligområder. Efter samråd med sundhedsministeren er en undersøgelse blevet lovet i 2015 (Vinther, 2013). Uanset undersøgelsens konklusion viser indstillingen at mange faktorer spiller ind i processen og 'læresætningen' må således være, at der er brug for endnu større samspil mellem videnskab og praksis således at en deliberativ proces har de nødvendige informationer til rådighed.

forankret kollektivt ansvar i kombination med en globalitets-bevidsthed derved modvirke nærsynethed som ifølge Caney er en af udfordringerne ved deliberativt demokrati.

Vigtigheden af demokratisk deliberation i den bæredygtige omstillingsproces baserer sig således på ideen om, at mennesker i interaktion skaber fælles normer og værdier og det er derfor i selve deltagelsesprocessen at bæredygtighedsforståelsen fremmes (Dryzek & Stevenson, 2011:1866; Baber & Bartlet, 2005:13). Det skaber et afsæt for at opstille et alternativ til det internationale klimaregime der ofte forstås ud fra ideen om 'fangernes dilemma' hvor samarbejde ikke kan betale sig (Mortensen, 2012:94) – fordi det internationale klimaregime stadig er 'koloniseret' af en bestemt rationalitetslogik og udviklingsprincip.

Men hvis inklusion, demokratisk deliberation og processuel retfærdighed skal kunne omsættes til kollektivt ansvar og kollektiv handling, kræver det ikke kun aktive medborgere, men også ændrede lederroller.

6.4.4 Nye roller. Og om at turde give slip

Borgerdeltagelsen, både i form af inklusionens omfang og bemyndigelse, synes at skabe en forandret relation mellem politikere og borgere i de tre danske nicheprojekter. Ved at undersøge inklusion og bemyndigelse i den politiske beslutningsproces, har jeg naturligvis berørt væsentlige aspekter af disse nye roller for både borgere og politikere/ledere. Men mens forrige afsnits fokus har været at analysere de forskellige tilgange og metoder til demokratisk deliberation, er formålet med nærværende afsnit at forsøge at konceptualisere de forandrede roller, samt undersøge hvilken betydning det har for vores opfattelse af relationen mellem top-down og bottom-up processer.

Når Albertslunds borgmester, Steen Christiansen, siger at: "borgerne skal gå fra brugere til medborgere og politikerne skal gå fra rene beslutningstagere til metaguvernører" (Christiansen, 2013), er det udtryk for at den politiske proces forsøges omstillet i retning af større grad af deliberation og kollektivt ansvar. Som medborger deltager man aktivt i (lokal)samfundets liv og har indflydelse på de politiske beslutninger. Måske ikke direkte (kun brugergruppen der deltager i kommunalbestyrelsen), men i kraft af at bæredygtig politik ikke

kun finder sted på Råhuset, og at der via en øget demokratisk deliberation skabes flere fora for deltagelse, fx i de grønne sociale bolignetværk.

Deltagelsen er vel at mærke ikke henlagt til den politiske beslutningsproces, men fortsætter til implementeringen, hvor borgerne qua deres inklusion og bemyndigelse har et andet fundament at forankre forandringerne ud fra. Det betyder at borgerne får "ejerskab og ansvar, og vi får ambassadører blandt borgerne der kan være med til at forklare politikken og derved undgår vi konflikter og misforståelser" (Markussen, 2013). Dvs. erfaringen i Albertslund er at deltagelse i processen og ejerskab af beslutningerne gør borgerne til ambassadører for den bæredygtige omstilling. I Sønderborg oplever man ligeså at medborgerrollen kan få en ambassadørfunktion og at enkelte aktive borgere kan skabe multiplikatoreffekter. For det er "jo ikke bare de fx 100 ZEROfamilier – for de familier der er med bliver jo en form for ambassadører for projektet, de spreder budskabet via deres sociale netværk" (Nygaard, 2013).

Når borgerne inkluderes og får en vis bemyndigelse, har det på den måde effekter der via sociale relationer rækker ud over selve beslutningsprocessen eller den traditionelle politiske arena. I forlængelse heraf kan man sige at kvaliteten ved det at være borger i et (lokal)samfund med øget demokratisk deliberation forrykkes fra et fastlagt og rettighedsfunderet statsborgerskab til et fleksibelt og pligtfunderet medborgerskab. Opfattelsen af medborgerrollen i omstillingsprocesserne i kommunerne relaterer sig derved også til ideen om *ecological citizenship*, der fokuserer på pligter frem for rettigheder og på hvordan man kan genskabe fællesskabet via økologisk rationalitet, og hvor ét argument er at det vil kunne skabe tørre grad ad korporation mellem stat, marked og civilsamfund (Crane et al, 2008: 358-6).

Et forenklet bud på hvad en demokratisk gentænkning indebærer, kunne således være Hal Kochs beskrivelse af det deliberative demokrati som værende ikke blot en styreform, men også en livsform (Koch, 1995). Med Peter Rathjes udtryk handler visionen om bæredygtighed også om at: "i gamle dage havde vi et 'stort vi', i dag har vi et 'lille vi' fordi vi er blevet til mig og mine nærmeste. Så nu er kunsten at komme tilbage til det 'store vi'" (Rathje, 2013). Dette stiller store krav til borgerne; hvorfor jeg også vil stille et par kritiske spørgsmål i afsnit 6.5,

men det kræver lige så meget af de politikere og ledere der skal facilitere processen. Ifølge chef for agendacenteret, Povl Markussen handler ledelse i en transformationsproces bl.a. om at give alternativer:

”Vi har et åbenlyst problem i dag med markeds- og vækstfilosofien om at det hele skal vokse og man er en fiasko hvis man ikke lykkes med det. Vores belønningsmekanismer er også derefter og hvis man skal overleve i det system, er man nødt til at spille på den bane. Men vi vil gerne vise at der er andre baner at spille på” (Markussen, 2013).

Udpegningen af de andre baner sker ifølge byens borgmester ved at politikerne dels påtager sig ansvaret for at sætte klimaudfordringerne på dagsorden, og dels ved at være et eksempel. ”Altså i forhold til bæredygtighed er den helt store udfordring jo at vi ved, at fossile brændstoffer er en saga blot om under 50 år og derfor har vi nogle samfundsmæssige udfordringer som vi skal løse. Dét er den viden og målsætning vi som politikere skal formidle” (Christiansen, 2013). Dvs. det handler som politiker om at være sig bevidst om den agendasettende mulighed man har.

At sætte en dagsorden er ikke noget nyt for ledere og politikere. Men fordi en bæredygtig omstilling spiller på en ’ny bane’ hvor både det ønskede resultat og selve spillet søger delvist at gøre op med de eksisterende logikker, kræver det andre kompetencer af banens spillere. En holistisk tilgang til bæredygtighed betyder at strategien ikke blot kan henlægges til en kommunes miljø- og teknikforvaltning, men må integreres i hele kommunens virke, som de tre cases også forsøger.

I forlængelse heraf synes arbejdet med at sætte en dagsorden at overskride traditionelle politiske magtkampe eller territorier hvor man kan lave alliancer og forhandle sig til kompromiser. Og det er her at det at sætte en dagsorden også er knyttet til at sætte et eksempel; at være pioner. Aase Nygaard har ”det princip at du altid skal starte med dig selv. Du kan ikke forvente at andre mennesker skal gøre det bare fordi du synes det er en god ide. Så du er nødt til at sætte et eksempel” (Nygaard, 2013). Det betyder at kommunen må gå forrest, fx hvad angår investeringer i vedvarende energi, indkøb af elbiler, affaldssortering og

økologi, så det ikke bare er byens borgere der skal være bæredygtige, men kommunen som institution.

De strategiske ildsjæle udtrykker derved den samme holdning til hvad deres kerneopgave som 'metaguvernører' er; nemlig ikke så meget at styre, som at facilitere processen ved både at sætte en dagsorden og sætte et eksempel. "Jeg ser vores rolle som fødselshjælper, utålmodige fødselshjælper, der løber ting i gang og når de så kører og folk er med så skal vi kunne trække ud os, eller rettere skifte fokus" (Rathje, 2013). Rollen for de strategiske ildsjæle er derved at finde den rette balance mellem at initiere strategier top-down, og give plads til at bottom-up processer kan finde sted.

Borgmester Aase Nygaard siger fx at "det er grundlæggende ikke noget der starter fra toppen, men fra bunden" (Nygaard, 2013). Samtidig påpeger Peter Rathje, at "jeg tror ikke vi kan vente på den rene bottom-up proces fordi vi er nødt til at ændre de større strukturer også...Det er selvfølgelig heller ikke ren top-down for det kan ikke blive selvkørende, hvis folk ikke har medejerskab" (Rathje, 2013). Det vil være en overdrivelse at sige at der er uoverensstemmelse mellem de to udsagn fordi Peter Rathje forsøger at formidle en form for mellemvej imellem top-down og bottom-up processer. Ikke desto mindre understreger udtalelserne hvor svært det er at fastsætte den rette balance mellem forskellige styrings- og aktørniveauer og deraf strategi. Derfor er man nogle gange nødt til at give slip.

"Vi kender godt vores endemål; det er at blive 100 procent selvforsynende med vedvarende energi og det har vi en tiårs plan for, men mange af delmålene eller vejen dertil kender vi ikke på forhånd. Det afhænger jo af de input folk kommer med. Og vi laver også fejl" (Hermansen, 2013). Erfaringen fra Samsø viser derved hvordan man forsøger at kombinere en fastsat vision med en åben proces, hvor lederskabet handler om at skabe rum for at de 'rigtige', forstået som i den lokale kontekst meningsfulde og effektive, input kan opstå. Samme erfaring har vist sig i Albertslund og Sønderborg hvor hhv. borgmester Steen Christiansen mener at "det handler om engang imellem at give slip på styringen og så se hvad der sker" (Christiansen, 2013), og Peter Rathje fortæller at; "det er jo ikke fordi vi har sat os ned og planlagt det hele fra starten, det er noget der sker undervejs. Man rafler også lidt og rykker frem, og så revurderer man situationen igen og igen" (Rathje, 2013).

En værdifuld læresætning fra de tre kommuner er således at lederskab også handler om nogle gange give slip; at have tillid til at de sociale bæredygtige processer faktisk fungerer, og at acceptere at man også fejler eller må rafle. At acceptere fejl og opgive detailstyring er ikke en del af det dominerende New Public Management regimes forskrifter, og de tre nicheeksperimenter bryder derved med nogle af de etablerede organisatoriske styringslogikker. Men det er måske ikke så underligt i en proces hvor man søger at arbejde holistisk og derved også forstå ledelse bæredygtigt.

I bogen *Bæredygtig ledelse. Ledelse med hjertet* forklarer Hildebrandt og Stubberup bl.a. bæredygtig ledelse som en proces hvor læring står centralt og hvor "justering og balance opnås gennem feedback indefra og fra omgivelserne og miljøet" (Hildebrandt & Stubberup, 2010: 16). En sådan indstilling til de ledelsesmæssige aspekter af en omstillingsproces er netop hvad erfaringerne fra casene vidner om fordi man faciliterer eller leder processen i interaktion med input og feedback fra borgerne, og fra en verden i rivende forandring, hvor "det er vores politiske forpligtelse at bidrage til at tage hånd om de kommende samfundsudfordringer" (Christiansen, 2013).

Som nævnt i teori afsnittet er et af karaktertrækkene ved paradigmeskift netop at det veksler mellem koordinerede planlagte indsatser og spontant emergerende dynamikker (Geels & Schot, 2007: 401). Med andre ord kan en forandringsproces ikke fuldstændig planlægges, men må også være åben for ukendt input og kan måske derfor med fordel beskrives som en art eksperiment. En sådan sprogbrug genfindes i alle tre kommuner. I Sønderborg taler man om at være en "prototype by" (Rathje, 2013), på Samsø "et udstillingsvindue" (Samsø Energiakademi, 2013b) og i Albertslund har man en mission om at være "Danmarks klimalaboratorium" (Christiansen, 2013).

I forlængelse heraf er det essentielle at der ikke findes én løsning på hvordan et bæredygtigt demokrati kan eller bør forme sig, fordi en væsentlig del af den sociale bæredygtighed er at den er i konstant forandring; at det er en proces. Hvad der findes svar på, er derimod retningslinjer eller principper for hvad et 'bæredygtigt demokrati' indebærer. Som en art

syntese mellem Brundtlandrapporten, erfaringen fra Samsø, Sønderborg og Albertslund og deliberativ demokratiteori vil jeg derved konkludere at det drejer sig om *retfærdighed*.

6.4.5 Afrunding

En central pointe i undersøgelsen af hvad et bæredygtigt demokrati indebærer er således at bæredygtighed ikke kun er et mål, men også en kontinuerlig *proces*. Det betyder at når bæredygtighed og demokrati samtænkes handler det i lige så høj grad om input som om output og derved både om substantiel og processuel retfærdighed. Den politiske beslutningsproces' output må nødvendigvis have bæredygtighed som målsætning således at den tager hånd om den ubæredygtige udvikling, der har skabt den økologiske krise, men må samtidig orkestreres på social bæredygtig vis. Og i forlængelse af at den politiske forandringsproces omstilles, ændres også relationen mellem borgere og politikere – eller medborgere og metaguvernører som man kalder det i Albertslund. Et bæredygtigt demokrati handler derfor også om at gentænke de medborgerlige og de ledelsesmæssige kvaliteter i den politiske proces.

Selvom et bæredygtigt demokrati tager afsæt i en større grad af borgerdeltagelse og deraf demokratisk deliberation, er resultatet således ikke ensbetydende med at forandring kun skal finde sted 'nede fra'. Det ikke et spørgsmål om enten top-down eller bottom-up, men om begge dele. Om kombinationen og samspillet mellem stat (kommune) og civilsamfund. Det handler om at forene ledelse der tør planlægge langsigtet og være visionær, samt demokratisk deliberation der ved personligt engagement og prioritering af fællesskabet har mod på at afprøve og legitimere innovative beslutninger. Og det handler om at turde være frontløber på en vej med ukendt endemål - eller slet intet endemål fordi bæredygtighed må skabes igen og igen.

6.5 Delkonklusion og kritik

Hvis vi skal sammenfatte analysens afsnit er det væsentlige at tænke helhed. At forstå at forandring inden for det økonomiske regime må ske i samspil med skift i det politiske og sociale for at kunne skabe et paradigmeskift, dvs. de tre målsætninger er forbundne. Det handler således om at man som medborger i et samfund er forpligtet til at deltage og tage ansvar for det kollektive, men at det kun er *tåleligt* hvis det forbindes til trivsel, *retfærdigt* hvis processen er deliberativ samt *levedygtigt* hvis det skaber et bæredygtigt øko-øko system. Derved viser undersøgelsen hvordan en integrativ og abduktiv tilgang kan opstille målsætninger (idealtyper) for bæredygtighedsbegrebet der i praksis formår at forene Brundtlandrapportens bæredygtige treklang.

I undersøgelsen af hvordan integrativ bæredygtighed realiseres i de tre danske kommuner såvel som i andre internationale nicheeksperimenter, kan vi i forlængelse heraf konkludere at den integrative 'position' både trækker på, eller understøtter, elementer fra diskurserne om udvidet bæredygtighed og grøn radikalisme.

Den udvidede bæredygtighed er repræsenteret i diskussionen af hvordan man kan skabe et bæredygtigt øko-øko system. Modsat den dominerende mainstreamdiskurs, hvor markedet betragtes som alene at kunne tilvejebringe de nødvendige løsninger, udfolder de undersøgte nicheforandringer en langt mere holistisk model hvor formen også inkluderer andre aktører (partnerskaber), mens indholdet udvides med flere bundlinjer (bæredygtighed, etik, fattigdom etc.). Teoretisk set peger disse elementer også i retning af grøn radikalisme, men forskellen på grøn radikalisme og nicheudviklingerne er at den grønne diskurs' radikalitet ultimativt vil nedlægge markedet.

Aspekter der stemmer mere direkte overens med den grønne radikalismediskurs, er derimod tydeligt tilstede i diskussionen af at bæredygtighed også handler om trivsel og adfærd. For i og med at bæredygtighedsbegrebet også indebærer en hensigt om øget livskvalitet der går imod det økonomisk funderede succeskriterium, problematiseres den neoliberale 'kolonisering af livsverden' som den grønne radikalisme ser som årsag til kriserne.

I analysen af de tre danske 'udgaver' af deliberativt demokrati synes udvidet bæredygtighed og grøn radikalisme desuden at forenes fordi argumentet er at borgerdeltagelse og bottom-up processer ('nære autoriteter') må komplementere den udbredte top-down strategi⁴⁴. Det betyder at en integrativ tilgang til bæredygtighedsdebatten kan supplere de eksisterende diskusser med en mere helhedsorienteret forståelse.

At den undersøgte empiri bryder med den dominerende diskurs, er dog ikke ensbetydende med at mainstreamdiskursen eller selve regimet forandres i morgen, men det er en forandring der er sat i bevægelse. At omstillingen bevæger sig betyder dog ikke at den er let, og ej heller at hverken proces eller mål er vist. Balancen mellem top-down og bottom-up kommer fx i spil med spørgsmål som: Hvordan sikres effektivitet såvel som legitimitet? Skal flere borgerne deltage i de tre kommuner eller risikerer det at skabe de deadlocks der endnu er undgået fordi inklusionen har et begrænset omfang? Og skal bottom-up processerne have større bemyndigelse eller vil det kunne underminere den vedtagne visions sammenhængskraft?

Processerne kalder derfor på kritiske refleksioner. Først og fremmest er der uden tvivl ubesvarede spørgsmål og blinde punkter i analysen, for selvom min konklusion er at de tre cases er ret succesfulde,⁴⁵ er der stadig begrænsninger og vanskeligheder som ikke belyses i interviewene, da de strategiske ildsjæle (såvel som kommunernes tilgængelige information) sandsynligvis har interesse i et fremstille sagen i et godt lys.

Derudover er selve processen både tids- og ressourcekrævende for borgere såvel som for politikere. Kritikken af den deliberative demokratiform er i forlængelse heraf at det er tvivlsomt, at borgerne har det fornødne vidensniveau til at kunne rumme kompleksiteten og deltage i beslutningsprocessen. Her spiller socio-økonomiske forskelle fx ind idet nogle befolkningsgrupper vil være mere deltagelsesparate end andre, hvilket stiller spørgsmålstegn ved om man virkelig kan få repræsenteret alle synspunkter.

⁴⁴ Den 19. august indledte Information og DR i øvrigt et projekt med at opbygge en database over lokale bæredygtige omstillingsprojekter, som den 13. september skal resultere i en kåring af ni vindere. (Vores Omstilling, 2013). Projektet hedder *Vores Omstilling* og understreger at en lokalt forankret og bottom-up omstillingsproces er et felt i rivende udvikling.

⁴⁵ Hvilket også bekræftes af eksterne vurderinger så som miljøcertificering og priser.

Institutionel kapacitet er desuden centralt at stille skarpt på hvis de undersøgte niche-eksperimenter skal kunne spredes. Både Samsø og Albertslund har fx en lang 'grøn historie' og tradition for borgerdeltagelse, og det er ikke sikkert andre kommuner har de fornødne forudsætninger. Dog er denne kritik en af årsagerne til at jeg har medtaget Sønderborg fordi det et eksempel på at det på ret kort tid (5 år) er muligt både at initiere og speede omstillingen op.

Ovenstående er blot nogle få kritiske refleksioner og mange overvejelser vil sandsynligvis forblive ubesvarede i den fortsatte proces. Men åbne spørgsmål er ofte også bedre end halve svar, og der findes næppe ét svar på hvordan et bæredygtigt paradigmeskift skal finde sted fordi tid og kontekst vil kræve forskellige indsatser.

Kapitel 7. Konklusion: Én forbundet krise og dens potentialer

Specialets problemstilling var at undersøge *hvordan kan man udvikle den naturvidenskabelige klimakonsensus til et samfundsvidenskabeligt bæredygtighedsparadigme der i praksis kan udfolde Brundtlandrapportens bæredygtige treklang mellem natur, økonomi og det sociale?*

Baseret på en kritik af dels den dominerende bæredygtighedsdiskurs som ensidig økonomisk, og dels en udpræget fragmentarisk tilgang til bæredygtighed i den akademiske debat, har jeg søgt at gentænke Brundtlandrapportens holistiske treklang ud fra en integrativ optik. Jeg vil heraf konkludere at et metateoretisk skift muliggør en langt mere helhedsorienteret tilgang, end hvad de etablerede bæredygtighedsdiskurser tilbyder. De nye forståelseshorisonter inviterer til tværfaglighed, og til kritisk at udforske de etablerede silostrukturer hvilket samtidig understøttes af den abduktive metodes vekselvirkning mellem teori og empiri.

Tager vi den naturvidenskabelige klimakonsensus om den ubæredygtige udvikling i ed, fordrer det først og fremmest at vi forstår krisernes forbundenhed; forstår dem som en systemkrise hvilket begrundes nødvendigheden af en interdisciplinær tilgang. For hvis ikke samfundsvidenskaben tager systemkrisen alvorligt, risikerer vi at reducere den til en klimateknisk frem for socio-politisk udfordring og derved forpasse muligheden for at være medskabere af de nødvendige løsningsmuligheder. I forlængelse af præmissen om en systemkrise er min primære kritik af de globale stats- og markedstilgange til klimakrisen således at de dels er isoleret fra de andre kriser, og dels er afkoblet fra borgerne og det lokale.

7.1 Respons på systemkrisen

Kombinationen af den integrative models tværfaglighed og Brundtlandrapportens treklang som en art bæredygtig idealtipe (men med behov for præcisering) skaber et fundament for at adressere krisen helhedsorienteret. I samspil med MLP-teorien kan vi derudfra undersøge et helhedsorienteret paradigmeskift. De tre bæredygtige målsætninger jeg herudfra skabte: *et bæredygtigt øko-øko system, bæredygtig adfærd og trivsel* og *et bæredygtigt demokrati*, vurderes på denne baggrund som mulige indsatsområder, og det bekræftes af erfaringerne

fra Samsø, Sønderborg og Albertslund, hvor alle tre målsætninger er prægnante, og hvor den samlede omstilling (i hvert fald indtil videre) er ret succesfuld.

Som det fremgår af analysen af de tre målsætninger er begrebet 'grænser' essentielt. Det gælder ressourcer og vækst, det styrende rationalitetsprincipps begrænsninger, det kollektive ansvars rækkevidde, omfanget af beslutningsprocessen og retfærdighedens form. Men hvor der er grænser og begrænsninger, er der også åbninger og muligheder, og analysen har derfor efterstræbt at belyse hvordan en bæredygtig omstilling kan opstå i mellemrummene; i mødet mellem forskellige domæner eller niveauer og frembringe endnu uudfoldede potentialer.

Realiseringen af et bæredygtigt øko-øko system spirer således når det offentlige og private i højere grad samarbejder og skaber løsninger på tværs, samt når den økonomiske bundlinje suppleres med miljø og etik og derigennem skaber 'livsprofit'. Udviklingen finder både sted globalt og lokalt, og de tre danske kommuner er således pionerer i en forandring der kan konkluderes at gøre op med den dominerende mainstreamdiskurs om, at markedet vil tilvejebringe de nødvendige løsninger. Når man kigger på den globale økonomiske vækst dagsorden synes et økonomisk regimeskift dog ikke at være rundt om hjørnet.

fordi den bæredygtige øko-øko udvikling ikke er et enkeltstående skridt men en bevægelse med flere aktører og niveauer, har den ud fra en MLP-logik mulighed for at bevæge sig fra niche- til regimeniveau. En af pointerne i MLP er nemlig at helhed skabes i et samspil mellem forskellige niveauer. Med afsæt i analysens undersøgelse af at vækst og trivsel ikke er forbundne størrelser, vil jeg således konkludere at forandring inden for det økonomiske regime næppe kan ske uden resonans på mikroniveauets præmisser for succes, fordi overforbruget af ressourcer ellers fortsætter.

For at bruge Habermas' begreb kan vi sige, at så længe systemverdens nyttemaksimerende logik koloniserer livsverden vil forandringen forblive på nicheniveau. En konkluderende pointe er derfor at et paradigmeskift er betinget af en økologisk rationalitet. Det handler om at skabe det gode liv på bæredygtig vis, dvs. hvor trivsel ikke opleves som betinget af vækst, og kollektiv handling ikke er begrænset af en instrumental rationalitet, hvilket faktisk synes at fungere i de tre danske kommuner.

Selvom den hidtidige indsats fra vestlige demokratiske stater har fejlet, er en anden central konklusion at en lokalt forankret deliberativ demokratisk proces kan bane vejen for forpligtende kollektiv handling. I Albertslund, Sønderborg og på Samsø er den demokratiske proces og borgerdeltagelse et helt centralt parameter som både indebærer inklusion og bemyndigelse. En interessant konklusion er i forlængelse heraf at processen ændrer forholdet mellem borgere og ledere således at medborgerskabets pligter og lederskabets faciliterende frem for styrende kvaliteter kommer i centrum.

Derved bliver den deliberative omstilling også en innovativ læreproces der tør at bryde kontrollen og invitere det ukendte ind fordi der ikke er ét svar på hverken det rigtige input eller output. Det handler med andre ord ikke kun om *best practice* men også om *next-future-practice* hvor man arbejder ud fra hvad fremtiden kalder på (Belling, 2012: 57). Jeg vil derfor vurdere at de tre kommuner er til inspiration for andre der vil iværksætte en lokal bæredygtig omstilling, såvel som at de bidrager til at nuancere de teoretiske forståelser af hvordan bæredygtighed udfoldes - en vekselvirkning der er i tråd med specialets abduktive metode.

Samlet set kan man således konkludere at et integrativt bæredygtighedsparadigme handler om at forene alle tre målsætninger hvilket giver fornyede og konkrete bud på Brundtlandrapportens visioner for bæredygtighed som værende levedygtig, tålelig og retfærdig.

7.2 Et muligt paradigmeskift

Et bæredygtigt paradigmeskift fordrer således en langt større grad af helhedstænkning og kræver i forlængelse heraf samspil mellem stat, marked samt civilsamfund og mellem makro-, meso- og mikroaktører. Hvis et paradigmeskift skal kunne finde sted har vi derfor brug for at den fragmentariske palet af diskurser finder en fælles grundfarve hvilket jeg vil konkludere at en integrativ bæredygtighedsforståelse opfylder. En integrativ 'position' gør dermed op med den dominerende mainstreamtilgang og fremmer aspekter af en udvidet bæredygtighedsdiskurs og grøn radikalisme der er mere omstillingsorienterede og holistiske.

Integrativ bæredygtighed kan således være det endnu manglende alternativ til den autoritære diskurs der i klimavidenskaben synes at være blevet alternativet til de demokratiske staters manglende indsats. Specialet har derfor forsøgt at indfange helhedsbilledet med tre komplementære bæredygtige målsætninger og derigennem stille skarpt på nogle vigtige vinkler, ikke mindst den deliberative demokratiske proces. Det er vel og mærke kun et lille udsnit af den komplekse palet af udfordringer og potentialer som krisen indebærer. Hvis samfundsvidenskabens stemme i højere grad skal lyde i bæredygtighedsdebatten vil yderligere udforskning derfor være essentielt.

Som titlen *Et integrativt bæredygtighedsparadigme: En undersøgelse af hvordan økologisk rationalitet, økonomi og demokrati kan integreres i en bæredygtigt omstilling* indikerer, er min samlede konklusion at et bæredygtigt paradigmeskift kræver en gentænkning af de præmisser, som opretholder vores nuværende samfundsmodel. Det kalder på forandring hen imod et udviklingsprincip der integrerer økologisk økonomi, økologisk rationalitet og et økologisk demokrati.

Sammenfattes specialets pointer kan vi i forlængelse heraf konkludere at frøene til et paradigmeskift er sået fordi empiriske eksperimenter viser, at en realisering af økologisk økonomi, økologisk rationalitet og et økologisk demokrati er muligt – og ikke mindst gavnligt. Et integrativt bæredygtighedsparadigme spirer således, men paradigmeskift sker ikke ud fra kausalitetens love, og pga. tærsklen til ikke-linære klimatiske tippingpoints der bevæger os ind i kaosteorier er mulige *windows of opportunities* uforudsigelige. Én konklusion synes dog sikker; klodens ubæredygtige tilstand vil få efterspørgslen på nicheforandringer til at gro.

Litteraturliste

Agendacenter Albertslund (2013) 'kulturøkologisk forening', besøgt 5. August 2013 på <http://www.agendacenter.dk/index.php?id=364,0,0,1,0,0>

Albertslund (2012) 'Miljøcertificeret kommune', *Albertslund Kommune*, besøgt 3. Juli 2013 på <http://www.albertslund.dk/Borger/ByTrafikOgMiljoe/MiljoeOgKlima/LokaltMiljoarbejde/MiljoecertificeretKommune.aspx>

Andersen, L. B., et al. (2010) 'Forskningsdesign' i Andersen, L. B., et al (red.) *Metoder i statskundskab*, København, Hans Reitzels Forlag, side 66-96

Baber W. F. & R. V. Bartlet (2005) *Deliberative Environmental Politics; Democracy and Ecological Rationality*, Cambridge, The MIT Press

Beeson, Mark (2010) 'The coming of environmental authoritarianism', *Environmental Politics*, Vol. 19. No. 2, pp. 276-294

Belling, Lone (2012) *Teori U som innovativ organisationsudvikling*, København, Dansk Psykologisk Forlag

Berg-Sørensen, Anders (2010): "Hermeneutik og fænomenologi" i Hviid Jacobsen, Lippert-Rasmussen & Nedergaard (red.): *Videnskabsteori i statskundskab, sociologi og forvaltning*. København, Hans Reitzels Forlag

Bowers S.R. (1993) 'Soviet ad post-Soviet environmental problems', *Journal of Social, Political and Environmental Studies*, Vol. 18, No. 2, pp. 131-158

Bragdon, Joseph H. (2006) *Profit for Life*, Cambridge, MA, SoL, The Society for Organizational Learning, Inc.

Brugergruppen (2013) 'Brugergruppen', besøgt 1. uagst 2013 på <http://www.albertslund.dk/politik/raadognaevn/andre/brugergruppen.aspx>

Bruhn Jensen, K. red. (2002) *A Handbook of Media and Communication Research. Qualitative and Quantitative Methodologies*, Routledge

Brundtland et al. (1987) *Our Common Future: From One Earth to One World*, The World Commission on Environment and Development, Oxford, Oxford University Press

BU (2013) 'Danmarks Nationale Strategi for bæredygtig udvikling', *Bæredygtig Udvikling*, besøgt 3. August 2013 på <http://www.bu.dk/pages/116.asp>

Bulkeley, Harriet (2013a) *Cities and Climate Change*, London, Routledge

Bulkeley, Harriet (2013b) 'Cities and the art of the climate experimentation', paper presentation at the conference *Institutional Design and response capacity – local and global challenges of climate politics*, København 10. Juni 2013

Bulkeley, H. & Newell, P. (2010) *Governing Climate Change*, London, Routledge

Caney, Simon (2013) 'Principles for Climate Governance: The Role of Substantive and Procedural Justice', paper presentation at the conference *Institutional Design and response capacity – local and global challenges of climate politics*, København 10. Juni 2013

Carbon Tracker (2013) 'Unburnable Carbon 2013: Wasted capital and stranded assets', *Carbon Tracker Initiative and Graham Reserach Institute*, besøgt 16. Marts 2013 på <http://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/publications/Policy/docs/PB-unburnable-carbon-2013-wasted-capital-stranded-assets.pdf>

Christiansen, Steen (2013) 'Interview' (vedlagt som transskriberet version i bilag 2)

Cook et al. (2013) 'Quantifying the consensus on anthropogenic global warming in the scientific literature', *Environmental Research Letters*, Vol. 8, 024024 pp. 1-7

DAC (2012) '1987: Brundtlandrapporten: Vores Fælles Fremtid', *Dansk Arkitektur Center*, besøgt 12. Juli 2013 på <http://www.dac.dk/da/dac-cities/baeredygtige-byer-2/historik/1987--brundtland-rapporten-vores-faelles-fremtid/>

Dalland, Olav (2004) *Metode og oppgaveskriving for studenter*, Gyldendal Norsk Forlag

Daly, Herman E. (1991) *Steady-State Economics*, Washington, Island Press, 2nd. edition

Daly, H. E. & J. Farley (2004) *Ecological economics: principles and applications*, Washington, Island Press

De Quincey, C. (2001) 'A Theory of Everything? A Critical Appreciation of Ken Wilber's Collected Works', *IONS Review*, Vol. 55, pp.

Den Store Danske (2013) 'integrere', opslået ord, besøgt 15. Marts 2013 på http://www.denstoredanske.dk/Sprog_religion_og_filosofi/Sprog/Fremmedord/io/integrere

DN (2011) 'Klimakommune status december 2011', nyhedsbrev fra *Danmarks Naturfredningsforening*, besøgt 5. August 2013 på http://www.dn.dk/Files/Filer/Miljoe_Klima/Klima/Klimakommuner/Nyhedsbrev_december_2011_FIN.pdf

DN (2012) 'Klimakommuner', *Danmarks Naturfredningsforening*, besøgt 1. Marts 2013 på <http://dn.dk/Default.aspx?ID=77>

Dryzek J. S. (2000) *Deliberative democracy and beyond*, Oxford, Oxford University Press

- Dryzek, J. S. & List, C.** (2003) 'Social Choice Theory and Deliberative Democracy: A Reconciliation', *British Journal of Political Science*, Vol. 33, No. 1, pp. 1-28
- Dryzek, J. S. & Stevenson** (2011) 'Global democracy and earth system governance', *Ecological Economics*, Vol. 70, pp. 1865-1874
- EEA** (2012) 'At bygge den fremtid, vi ønsker', *European Environmental Agency*, besøgt den 1. Marts 2013 via <http://www.eea.europa.eu/da/publications/eea-miljosignaler-2012-2013-at>
- Einstein, Albert** (1946) "'ATOMIC EDUCATION URGED BY EINSTEIN: Scientists in Plea for \$200,000 to Promote New Type of Essential Thinking', telegram, *New York Times*, 25. Maj
- Esbjörn-Hargens S. & Zimmerman, M. E.** (2009a) *Integral Ecology: Uniting Multiple Perspectives on the Natural World*, Boston, Integral Books
- Esbjörn-Hargens S. & Zimmerman, M. E.** (2009b) 'An Overview of Integral Ecology: A Comprehensive Approach to Today's Complex Planetary Issues', Integral Institute, *Ressource Paper*, No 2, March 2009, pp. 1-14, kan findes på http://www.dialogue4health.org/pdfs/3_18_09/E_H_Z.pdf
- Gadamer, Hans Georg** (1975) *Truth and Method*, London, Sheed and Ward
- Gate 21** (2013) 'Om Gate 21', besøgt 30. Juli 2013 på <http://www.gate21.dk/Om-Gate-21/>
- GBC** (2013) 'Bæredygtighed', *Green Building Council Denmark*, besøgt 8. April 2013 på <http://www.dk-gbc.dk/baeredygtighed/baeredygtighed.aspx>
- Geels, F. W & Schot, J.** (2007) 'Typologies of sociotechnical transitions pathways. *Research Policy*, Vol. 36, pp. 399-417
- Global Footprint Network** (2013a) 'Earth Overshoot Day', *The Global Footprint Network*, besøgt 16. Marts 2013 på http://www.footprintnetwork.org/en/index.php/GFN/page/world_footprint/
- GNH** (2013) 'Bhutan GNH Index', *Gross National Happiness*, besøgt 1. August 2013 på <http://www.grossnationalhappiness.com/articles/>
- Green Cities** (2012) 'Om Green Cities-samarbejdet: vores vision', besøgt 5. Maj 2013 på <http://www.greencities.dk/Om-Green-Cities/>
- Grønt Regnskab** (2013) 'Grønt regnskab 2012' og 'CO2-regnskab', Grønt Regnskab Albertslund, besøgt 5. August 2013 på <http://groentregnskab.albertslund.dk>
- Habermas, Jürgen** (1970) *Towards a Rational Society*, Boston, Beacon Press
- Habermas, Jürgen** (1996) *The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge,

Massachusetts, MIT Press

Hansen, James (2012) 'Scientific Case for Avoiding Dangerous Climate Change to Protect Young People and Nature', NASA (National Aeronautics and Space Administration) besøgt 25. Februar 2013 på http://pubs.giss.nasa.gov/docs/notyet/submitted_Hansen_etal.pdf

Hansen, Mogens Herman (2010) *Demokrati som styreform og ideologi*, Museum Tusulanums Forlag, København

Hartnack, Justus (2002) *Filosofi og den moderne fysik*, København, C.A. Reitzel

Hermansen, Søren (2013) 'Interview' (vedlagt som transskriberet version i bilag 2)

Hermansen, S. & Nørretranders T. (2011) *Fælledskab. fælled + fællesskab*. Samsø, Samsø Energiakademi

Hilde, Thomas C. (2012) 'Uncertainty and the epistemic dimension of democratic deliberation in climate change adaption', *Democratization*, Vol. 19, No. 5, pp. 889-911

Hildebrandt, Steen (2013) 'Interview' (vedlagt som transskriberet version i bilag 2)

Hildebrandt, S. & Stubberup M. (2010) *Bæredygtig ledelse. Ledelse med hjertet*, København, Gyldendal Business

Hoff, J. og Ellesgaard, A. (2012) *Klimaplaner og klimaarbejde i danske kommuner. Resultater fra en spørgeskemaundersøgelse gennemført maj-august 2011*, CIDEA projekt rapport nr. 4, besøgt 1. Marts 2013 på http://cidea.ku.dk/pdf/Cidearapportnr4Rapport_totalkommuneunders_gelsen_300312_3.pdf/

IEA (2013) 'Tracking Clean Energy Progress 2013. IEA input to the Clean Energy Ministerial', *Det Internationale Energi Agentur*, 17. April 2013, besøgt 24. April 2013 på http://www.iea.org/publications/TCEP_web.pdf

IPCC (2007) 'An Assessment of the Intergovernmental Panel on Climate Change', besøgt 28. Januar 2013 på http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4_syr.pdf

Jacobsen, Michael Hviid (2011) 'Metodologiske perspektiver' i: Jakobsen, Lippert-Rasmussen & Nedergaard (red.) *Videnskabsteori – i statskundskab, sociologi og forvaltning*, København, Hans Reitzels Forlag, side 349-376

Järvinen, M. & Mik-Meyer N. (2005) *Kvalitative metoder i et interaktionistisk perspektiv: Interview, observationer og dokumenter*, København, Hans Reitzels Forlag

Ki-Moon, Ban (2011) 'Twentieth-century model 'A Global Suicide Pact', Secretary-General tells World Economic Forum Session on Redefining Sustainable Development, 28. Januar 2011, United Nations Secretary-General, besøgt 7. Februar 2013 på

<http://www.un.org/News/Press/docs/2011/sgsm13372.doc.htm>

Kjensli, Bjørnar (2009) 'de fleste tror på evolutionsteorien', *videnskab.dk*, besøgt 25. Juli 2013 på <http://videnskab.dk/miljo-naturvidenskab/de-fleste-tror-pa-evolutionsteorien>

Knudsen, Lillian (2011) 'Auken-prisen til Samsø-direktør', *DR P4 Østjylland*, besøgt 14. Juli 2013 på <http://www.dr.dk/P4/Aarhus/Nyheder/Odder/2011/11/06/095528.htm>

Koch, Hal (1945) *Hvad er demokrati?*, København, Gyldendal

Kuhn, Thomas (1962) *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, Chicago University Press

Kvale, Steiner (1997) *Interview: Introduktion til det kvalitative forskningsdesign*, København, Hans Reitzels Forlag

Kvale, S. & Brinkmann, S. (2009) *Interview. Introduktion til et håndværk*, 2. Udgave, København, Hans Reitzels Forlag

Lampindex (2011a) 'The Global LAMP Index', besøgt 4. Juni 2013 på <http://www.lampindex.com/the-global-lamp-index/>

Lampindex (2011b) 'Living Asset Stewardship', besøgt 4. Juni 2013 på <http://www.lampindex.com/living-asset-stewardship/>

Launsø. L. & Rieper, O. (2005) *Forskning om og med mennesker. Forskningstyper og forskningsmetoder i samfundsforskning* (5. udg.) København, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck

Lovelock James (2010) *Gaias Hævn*, København, Forlaget Hovedland

Malterud, K. (2001) 'Qualitative research: standards, challenges and guidelines'. *Lancet*, Vol. 358, pp. 483-88

Mandag Morgen (2013) 'Kronisk Krise', *Mandag Morgen Navigation*

Markussen, Povl (2013) 'Interview' (vedlagt som transskriberet version i bilag 2)

Meadows et al. (2004) *Limits to Growth, The 30-year Update*, Vermont, Chelsea Green Publishing Company

Miljøstyrelsen (2002) 'Bæredygtighed af spildevandsprojekter', *Miljøstyrelsen*, besøgt 11. April 2013 på <http://www2.mst.dk/common/Udgivramme/Frame.asp?http://www2.mst.dk/udgiv/publikationer/2003/87-7972-692-5/html/kap02.htm>

Mol et al. (eds.) (2009) *The Ecological Modernization Reader: Environmental Reform in Theory and Practice*, London, Routledge

Mortensen, Jens Ladefoged (2012) 'Effektiv klimaregulering uden sanktioner?', i: Andersson et al. (red.) *IP I Praksis, Et værktøj til studiet af international politik*, Jurist- og Økonomforbundets forlag

Neef, Andreas (2009) 'Transforming Rural Water Governance: Towards Deliberative and Polycentric Models?', *Water Alternatives*, Vol. 2, No. 1, pp. 53-66

NEF (2012) 'The Happy Planet Index: 2012 Report: A Global Index of Sustainable Well-Being', NEF: New Economics Foundation, besøgt 1. August 2013 på <http://www.happyplanetindex.org/assets/happy-planet-index-report.pdf>

Nielsen, Jørgen Steen (2012a) *Den Store Omstilling. Fra Systemkrise til Grøn Økonomi*, København, Informations Forlag

Nielsen, Jørgen Steen (2012b) 'Tanken om at være kommet for sent er ubærlig', *Dagbladet Information*, 26. November 2012, besøgt 16. November 2012 på <http://www.information.dk/318127>

Nielsen, Jørgen Steen (2012c) 'Vi kommer med et uønsket budskab' interview med Inge Røpke, *Dagbladet Information*, 12. December 2012, besøgt 12. December 2012 på <http://www.information.dk/319707>

Nielsen, Jørgen Steen (2012d) 'Kampagnen for et grønt globalt energisystem står stille', *Dagbladet Information*, 23. April 2013, besøgt 24. April 2013 på <http://www.information.dk/458307>

Nygaard, Aase (2013) 'Interview' (vedlagt som transskriberet version i bilag 2)

Olsen, P. B. & Pedersen, K. (1999) *Problemorienteret projektarbejde – en værktøjsbog*, 2. Udgave, Roskilde, Roskilde Universitetsforlag

Olsen, Henning (2002) *Kvalitative kvaler – kvalitative metoder og danske interviewundersøgelers kvalitet*. København, Akademisk

Ostrom, Elinor (2010) 'Polycentric systems for coping with collective action and global environmental change', *Global Environmental Change*, Vol. 20, pp. 550-557

Pelling et al (2012) *Climate Change and the Crisis of Capitalism: A Chance to Reclaim self, society and nature*, London, Routledge

Pisani, Jacobus A. Du (2006) 'Sustainable development – historical roots of the concept', *Environmental Sciences*, Vol. 3, No. 2, pp. 83-96

Plumwood, V. (1996) 'Has democracy failed ecology?' *Environmental Politics*, Vol. 4, No. 4, pp. 134-168

Powel, James Lawrence (2011) *The Inquisition of Climate Science*, New York, Columbia University Press

ProjectZero (2013a) 'Borger', besøgt 1. August 2013 på <http://www.projectzero.dk/page6.aspx>

ProjectZero (2013b) 'TEST en EL-bil i tre måneder', besøgt 5. August 2013 på <http://www.projectzero.dk/page1619.aspx#.UgNL4b-dWqQ>

ProjectZero (2013c) 'ZERObutik', besøgt 5. August 2013 på <http://www.projectzero.dk/page1099.aspx#.UgzQl7-dWqQ>

ProjectZero (2013d) 'Virksomhed', besøgt 5. August 2013 på <http://www.projectzero.dk/page967.aspx#.UgzRUb-dWqQ>

ProjectZero (2013e) 'Presse: Sønderborgs ProjectZero er blevet inviteret ind i Clinton's Climate Positive Development program', besøgt 5. August 2013 på <http://www.projectzero.dk/page2261.aspx#.UhZHIL-dUUs>

Putnam, Robert (2000) *Bowling Alone*, New York, Simon & Schuster

Rathje, Peter (2013) 'Interview' (vedlagt som transskriberet version i bilag 2)

Rawls, John (1993) *Political Liberalism*, New York, Columbia University Press

Rawls, John (1999) *A Theory of Justice*, rev. Edition, Cambridge Massachusettes, Harvard University Press

Røpke, Inge (2013) 'Økologisk økonomi – feltets udvikling og aktuelle udfordringer', foredrag 12. Marts 2013

Samsø Energiakademi (2011a) 'Tidsmaskinen' besøgt 14. Maj 2013 på <http://energiakademiet.dk/skolen/tidsmaskinen/>

Samsø Energiakademi (2011b) 'Presse 2011' besøgt 3. Juli 2013 på <http://energiakademiet.dk/presse/>

Samsø Energiakademi (2011c) 'Vedtægter for foreningen Samsø Energiakademi', vedtaget 1. Juli 2011, besøgt 14. Maj 2013 på <http://energiakademiet.dk/wp-content/uploads/SE-vedtaegter-1.juli-2011.pdf>

Samsø Energiakademi (2012a) 'Samsø 2.0' besøgt 14. Maj 2013 på <http://energiakademiet.dk/2-0/>

Samsø Energiakademi (2012b) 'Samsø vandt den afgørende pris i EU', besøgt 5. August 2013 på <http://energiakademiet.dk/samso-vandt-den-afgorende-pris-i-eu/>

Samsø Energiakademi (2013a) 'Vedvarende energi-Ø: status og fremtid', besøgt 15. juli 2013 på <http://energiakademiet.dk/vedvarende-energi-o/>

Samsø Energiakademi (2013b) 'Fossilfri Ø', besøgt 15. juli 2013 på <http://energiakademiet.dk/fossilfri-o/>

Scavenius, Theresa (2013) 'The Democratic Deficit of Climate Politics', paper presentation at the conference *Institutional Design and response capacity – local and global challenges of climate politics*, København 10. Juni 2013

Scharmer & Kaufer (2013) *Leading from the emerging future: From Ego-System to Eco-System Economics*, San Francisco, Berrett-Koehler Publishers

Sherman D. & Smith J.W. (2007) *The Climate Change Challenge and the Failure of Democracy*, Westport, Praeger Publishers

Smith et al. (2010) 'Innovation studies and sustainability transitions: The allure of the multi-level perspectives and its challenges', *Research Policy*, Vol. 39, pp. 435-448

Southern Denmark (2010) 'Er jeres energiprojekt blandt de bedste i EU?' *Southern Denmark European Office*, besøgt 11. April 2013 på <http://www.southdenmark.be/Omos/Nyhedsbrev/Januar2013/Erjeresenergiprojektblandtd ebestedeiEU/tabid/1500/Default.aspx>

Stehr, Nico, (2013) 'An Inconvenient Democracy: Knowledge and Climate Change', *Society*, Vol. 50, No. 1, pp. 55-60

Stehr N. and H. von Storch (2009) 'Climate Protection', *Journal of Consumer Protection and Food Safety* Vol. 4, pp. 56 – 60

Sverdrup, Ragnarsdóttir & Koca (2011) 'The World 5 model; Peak metals, minerals, energy, wealth, food and population; urgent policy considerations for a sustainable society', paper, besøgt 3. April 2013 på <http://www.systemdynamics.org/conferences/2012/proceed/papers/P1185.pdf>

Thaggard, Tove (2004) *Systematik og Indlevelse: en indføring i kvalitativ metode*, København, Akademisk Forlag

Turner, Graham (2008) 'A comparison of the limits to growth with thirty years of reality', *CSIRO Sustainable Ecosystems: Socio-Economics and the Environment in Discussion*, CSIRO Working Paper Series, besøgt 2. April 2013 på <http://www.csiro.au/files/files/plje.pdf>

Tønnesvang et al (2009) *Integrativ psykologi: Grundlag og perspektiv*. Psykologisk Institut, Århus Universitet, besøgt 2. April 2013 på http://psy.au.dk/fileadmin/site_files/filer_psykologi/dokumenter/Forskning/Forskningsenheder/Integrativ/Koncept_dec09.pdf

UNDP (2010) 'Multidimensional Poverty Index (MPI)', UNDP Human Development Reports, Indices and data, besøgt 4. Juni 2013 på <http://hdr.undp.org/en/statistics/mpi/>

UNEP (2013) 'Agenda 21', *United Nations Environment Programme*, besøgt 16. Juni 2013 på <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=52>

Verdensbanken (2012) 'Turn Down the Heat: Why a 4°C Warmer World Must be Avoided', besøgt 7. Februar 2013 på http://climatechange.worldbank.org/sites/default/files/Turn_Down_the_heat_Why_a_4_degree_centrigrade_warmer_world_must_be_avoided.pdf

Vinther, Per Smith (2013) 'Sundhedseffekt af vindmøller skal nu undersøges', besøgt 25. August 2013 på <http://www.dr.dk/P4/Syd/Nyheder/Soenderborg/2013/06/26/152331.htm>

Visser, Frank (2013) 'Criticism of the writings of Ken Wilber', *Integral World*, besøgt 3. August 2013 på <http://www.integralworld.net/criticism.html>

Vores Omstilling (2013) 'Hvad gør vi nu?', *Vores Omstilling*, besøgt 15. August 2013 på <http://voresomstilling.dk>

WWF (2012) 'Living Planet Report 2012: Biodiversity, biocapacity and better choices', besøgt 7. Februar 2013 på http://awsassets.panda.org/downloads/1_lpr_2012_online_full_size_single_pages_final_120516.pdf

Wæver, Ole (1995) 'Securitarization and Desecuritarization', i: Lipschutz, R. D. (red.) *On Security*, New York, Columbia University Press

Bilag 1: Interviewguide

Interviewguide for de tre cases' strategiske ildsjæle

Bæredygtighed generelt

- Hvordan forstår _____ kommune bæredygtighed?
- Hvilke dimensioner er de mest centrale?
- Hvordan hænger dimensionerne sammen?
- Lokale versus globale: hvad kan det lokale? Og hvordan forbinder man de to?

Bæredygtighed konkret

- Hvordan realiserer I den bæredygtige vision?
- Hvilke konkrete redskaber og projekter?
- Hvordan kobles det til kommunens øvrige virke?
- Hvad betyder det for selve den politiske beslutningsproces?
- Hvilke udfordringer møder I?

Borgerdeltagelse

- Hvilke principper for borgerdeltagelse har kommunen?
- Hvordan knyttes det til den bæredygtige omstilling?
- Hvad er jeres erfaring af borgerdeltagelsen ift. den bæredygtige omstilling?
- Hvorfor er det vigtigt?
- Hvilke udfordringer møder I?

Samspil

- Hvilke samarbejder/partnerskaber/netværk har I?
- Hvad er formålet?
- Hvordan knyttes disse partnerskaber til borgerne?

Ledelse

- Hvilke principper leder du ud fra?
- Hvad indebærer den bæredygtige omstilling for dig som leder?
- Er der noget der er anderledes sammenlignet med traditionel politik/drift?
- Hvordan ser du den ideelle balance mellem top-down og bottom-up?

Interviewguide til ekspertinterview med Steen Hildebrandt

Bæredygtighed generelt

- Hvordan forstår du bæredygtighed?
- Hvilke dimensioner er de mest centrale?
- Hvordan hænger dimensionerne sammen?
- Hvordan kan naturvidenskab og samfundsvidenskab spille sammen?

Bæredygtige diskurser

- Hvilke konfliktlinjer ser du?
- Kan de forenes/imødekommes?
- Økonomi: hvilken rolle, hvilke udfordringer? Er der grænser for vækst?

Samspil

- Forholdet mellem stat, marked og civilsamfund: anderledes når handler om bæredygtighed?
- Forskellige niveauer, forskellige indsatser? Men hvordan samspil?

Ledelse

- Hvad indebærer bæredygtig ledelse?
- Er der noget der er anderledes sammenlignet med traditionel politik/drift?
- Hvordan ser du den ideelle balance mellem top-down og bottom-up?

Forandringspotentialer

- Fysiske versus mentale grænser for forandring: hvor er vi, hvad kræver det?
- Kan vi skabe 'next future practice' inden for det etablerede regime? (Einstein)
- Kan du identificere vigtige ledestjerner i en omstilling?
- Er vi i gang med et paradigmeskift? Hvor er der størst potentiale for forandring?

Bilag 2: Transskriberede interviews

Peter Rathje, Direktør i Sønderborgs ProjectZero

Liv: Tusind tak fordi du har tid til at være her i dag, Peter. Jeg vil springe direkte ud i det og spørge dig; hvad er project Zero?

Peter: Jamen, altså vi er sat i verden for at mere præcist at løse CO2-udfordringen, men det er jo ingen der har sagt hvordan det burde ske. Altså da vi startede det i 2007 der var der nogle der mente at vi bare burde få folk til at bruge de løsninger der findes, og jeg hører også nogle sige at det slet ikke handler om at spare - for det associeres med noget negativt - og det er en ressourceagenda som givetvis er fuldstændig rigtig, men det er endnu ikke ProjectZero agendaen for det er en proces hvor vi skal have alle med og derfor er vi begyndt med CO2, men der er end grund til at vi ikke hedder ZeroCarbon - det diskuterede vi da vi begyndte - for der er mange 'zeros'. Men altså en af udfordringerne ved den nuværende situation er, at borgerne er det svage led i mange klimaprojekter, fx også i Københavns kommune, derfor har jeg også i forskellige sammenhænge været inde og fx opfordret DONG til at hjælpe København med processen, ikke fordi de skal gøre det lige som os, men det kan jo måske inspirerer. Men det skal være lokalt for det er ofte noget andet der skal til i provinsen frem for en storby. Og derfor er der mange strategier, vi vil gerne skabe den gode historie frem for ensidigt at køre 'du må ikke kampagner'. Vores erfaring er at du skal fange folk der hvor de er. Og når du så har fanget dem, så kan du hjælpe dem med at gøre de ting de gerne vil og derefter putte flere temaer på - få dem til at rykke endnu mere. Fx er det svært at starte med folks madvaner fordi det bliver som en løftet pegefinger og så tror jeg ikke det virker. London's plan for 80 % CO2-reduktion i 2050 forudsætter fx at 60 % af indbyggerne er vegetarer for at kunne nå i mål, men det er vanskeligt at arbejde med fordi du er inde på folks privatsfære på en anden måde hvor du måske kan fange universitetsstuderende, intellektuelle i storbyerne, men skal du fange folk i provinsen i en travl hverdag med bolig og bil.

Liv: Okay, men hvordan gør man så det?

Peter: Det gør man ved at lave nogle programmer hvor man ikke prøver at fange dem enkeltvis, for det kan man ikke bruge til meget, men hvor du giver borgerne nogle tilbud afhængig af hvem de er, dvs. spørgsmålet om målgrupper er essentielt. Fx har vi et Charlie program hvor vi sender energiekspertter og håndværkere ud til boligejerne for at supervisere dem på hvordan de kan gøre deres hus mere bæredygtigt. Og vi har netop rundet de første 1000 husstande der har haft besøg af Charlie. Og det interessante er selvfølgelig ikke at have besøg af charlie, men hvad boligejerne gør bagefter. Og her har ca **65 procent af dem gået i gang med energirenovering der samlet set løber op i mere end 90 mio. kroner**. Så det er et eksempel på at hvis du kan fange folk hvor de er så gør det en forskel. Men det er jo ikke nok at sende en energivejleder ud til enkelte familier, du er samtidig nødt til at sætte en agenda i byen der hedder: 'i den her by hvor du nu engang lever, der arbejder vi på at gøre byen grøn'. Man kunne også sige CO2-neutral, men vi søger at fokusere på at sige grøn fordi selvom CO2-neutral er et mere teknisk præcist udtryk, må der jo gerne komme flere zeros, og grøn dækker bredere og er mere kommunikativt. Men charlie er et ex på at vi iklæder byen en agenda hvor vi også arbejder på, at alle der præger byens udvikling husker at tænke det her ind når de udtaler sig, borgmesteren eller byrådet. Og så siger folk på et eller andet tidspunkt;

okay, det kan godt være vi skulle være en del af det her. Det er sådan jysk sindighed og der er charlie en hjælp til de forsigtige der ikke bare af sig selv kaster sig ud i det fordi charlie-programmet giver tryghed. Og vi har mange andre eksempler. Du kan fx gå på aftenskole og få det vi kalder et 'zero kørekort' så du kan lære det selv og det håber jeg rigtig mange flere vil. Så vi begynder her. Og kan man så oven i lægge transportvaner, fødevarer, forbrugsgoder etc. og det tror jeg man kan, så kan man virkelig rykke. Fx har vi fulgt 14.000 familier som er 'zero familier' hvor vi en gang i kvartalet spørger; hvad har I gjort? Og der kan vi se at folk ikke høre op når de har lavet en energirenovering. Så derfor er det ikke bare 'aflad' eller økonomi. For mig at se, gælder det for de fleste, at første gang man investerer i noget grønt, fx energirenovering der er det ofte snusfornuftigt, dvs. det er ud fra et økonomisk incitament. Men anden gang, tredje eller fjerde gang man gør det så er der flere faktorer, såsom moral og ansvar over for fællesskabet. Fordi jeg tror at værdierne ændre sig. Altså I starten tror jeg det for de fleste er en kold økonomisk beregning; kan det betale sig? Man vi træffer også beslutninger ud fra nogle helt andre perspektiver; følelser og værdier. Og grunden til mange i første omgang måske er drevet økonomisk er, at 'det grønne' stadig opfattes som noget lidt usikkert og derfor skal man hvert fald kunne retfærdiggøre det økonomisk. Men anden, tredje, fjerde, femte osv. Gang der handler det ikke kun om økonomi, det handler det om værdi. Det samme ser vi egentlig med virksomhederne. Vi har et program for virksomhederne der hedder 'zero company'. I starten var flere meget skeptiske over for initiativet, men i takt med at virksomhederne fik mulighed for at se kritisk på deres energiforbrug så opdagede de fordele. En virksomhed er fx gået fra 10 til 0,1 watt, dvs. Virksomheden har reduceret med en faktor 100. Og når de indser det så ændre de det. Og så hjælper vi dem med at lave en oversigt over hvordan de kan blive grønne. En i starten meget skeptisk virksomhedsejer er fx helt vendt på en tallerken, ifølge ham selv fordi han tilgængelig viden og metoder og med tiden opdagede at det også i sig selv er en værdi at være grøn. Han sagde i et interview med TV2 Syd engang fx at han havde indset at når han engang skulle ligge i kisten og kigge op på hvor herre så ville han gerne kunne sige; "jeg gjorde mit". Altså det her handler i bund og grund om ansvarlighed. **Om at genskabe ansvarlighed. Om lokal ansvarlighed og derigennem global ansvarlighed. Og det kan vi kun hvis vi også genskaber demokratiet fordi for mange af os er der kommet en afmagt over for at gøre noget sådan som systemet fungerer** – hvad er det for et system der overtrumfer os? Også ift. klima. **Så det handler om at genskabe ansvarlighed og demokrati – at man er sammen om at løse nogle udfordringer.** Og der er selvfølgelig ikke én løsning. Kultur betyder meget, fx hvor stor autoritetstro man har, men det er også afgørende at der er nogle rollemodeller der har gået vejen. Det er svært kun at bruge viden som motivation – det er der nogle der gør som fx Jørgen Randers der var med i Club of Rome og som nu tager til genmælde efter chokket over hvor lidt politisk handlekraft der var, og resigneret og gjorde stort set ikke noget i 35 år, men nu har han så slået igen med nogle vurderinger der siger at det bliver eksakt som vi sagde, det er også det jørgen steen nielsen siger – eller det ser ud til desværre at blive som alle de kritiske røster har sagt, eller måske endda endnu være med temperaturstigninger.

Liv: ja, der kom faktisk en rapport sidste år fra et australsk universitet der gennemgår grænser for vækst rapportens metoder og resultater og uafhængig målt på alle de samme faktorer og den rapport viser at vi lige nu følger det værst tænkelige scenarie. Men denne naturvidenskabelige viden synes jo stadig at mangle en samfundsvidenskabelig og økonomisk diskurs eller version og det er måske noget af det 'den store omstilling' kan ændre på? – og derved komme ud over den afmagt du taler om?

Peter: ja for ved at møde folk hvor de er så giver man dem en nem måde at komme ombord på som ikke kræver at den enkelte forstår alle de naturvidenskabelige og teknologiske detaljer. Men det skal heller ikke være alt for nemt, der skal stilles nogle krav og det overraskende er faktisk, at når man beder folk om at gå igennem et nåleøje og det gør ondt, så er deres respons alligevel at sådan skal det være.

Liv: hvorfor det?

Peter: fordi det skaber så meget mere værdi og fordi folk heller ikke kan lide slendrian. Når du først har fået folk med og de så at sige har købt budskabet, så har du en helt anden situation og der oplever jeg at ønsket fra folk er, at blive ved med at hæve overlæggeren fordi det skaber værdi for dem – deres værdinormer ændrer sig i processen. Men jo mere du hæver den overlægger jo vanskeligere bliver det jo for dem som ikke er med. Så det handler om balance. Så derfor kigger vi fx også på mangfoldige incitamentsstrukturer, fx konkurrencer mellem virksomheder. Fordi det handler også om synlighed. Og om målgrupper. Fx har vi sammen med Råguld og Sydbank arbejdet med at 90% af hjemmets beslutninger de træffes af kvinden, men det undre mig når dem der står der når charlie kommer ud er som regel manden – og så fortæller Råguld mig sørme, at i når de laver annoncer i Tyskland så er det kvinder de henvender sig til. Så der er også noget om familiens beslutningsprocesser og det kan både være fornuftigt eller følelsesmæssigt.

Liv: når du fornuftigt eller følelsesmæssigt så lyder det som om de to er helt forskellige ting således at det økonomisk nyttemaksimerende er fornuftigt, mens den værdi det i sig selv kan være at gøre noget grønt er følelsesmæssigt. Men kunne man ikke forestille sig at bæredygtighedsprincippet også kan blive en rationalitetsbegrundelse, så det bliver rationalt at være bæredygtig?

Peter: jo det kan man sagtens. Det handler selvfølgelig om at spille op til mangfoldigheden af incitamenter. Altså i virksomhedssammenhæng vil man sige at der er forskel på et førstegangskøb og så genkøb. Det vidste vi ikke for et halvt år siden, men det ved vi nu – at det også gælder det grønne. Altså jeg synes fx ikke at man absolut skal sige at hver enkel grøn investering skal være økonomisk fordelagtig. **Det er for fattigt kun at bygge på kortsigtet økonomisk tænkning.** Men det er stadig det styrende også for fx værdien af boligen.

Liv: så du tror ikke kan tale til det vi nu kalder det mere værdimæssige hos borgerne?

Peter: jo. Hos ca. 1/3 del. Men verden er jo gået i økonomisk krise siden vi begyndte Project Zero så derfor er der ikke nogen der kan sige at vi er ligeglade med økonomien. Boligens voldsomme fald i værdi er givetvis med til at give forstyrrelser. Havde vi ikke haft finanskrisen så tror jeg det havde været meget nemmere – også at tale værdier – men når 34% af danske boligejere er teknisk insolvente så er man nødt til at forholde sig til det. Det gælder især børnefamilier fordi det er førstegangskøbere. Jeg plejer at sige at vi sælger en grøn farve, Project Zeros opgave er at male byen grøn, og det er ikke bare en engangsforestilling, det handler om at fastholde det.

Liv: ja, der rammer du også noget at det jeg undersøger i mit speciale, nemlig hvordan bæredygtighedsprincippet implicit indeholder en balanceret økonomi med naturens ressourcer - hvis man tager afsæt i Brundtandrapportens begreb - modsat den såkaldte grønne, men mere snævre klimadebat der ofte sættes i modsætning til økonomi.

Peter: ja, men der tror jeg du er nødt til at have en tidshorisont. For det er klart at når opmærksomheden omkring at vi har begrænsede ressourcer bliver mere almen kendt så har vi en helt anden situation, men den tror jeg lægger på den anden side af 2020, lidt afhængig af hvad der selvfølgelig sker på den internationale scene. For det hænger jo sammen. Men der er forskel på hvad og hvordan vi kommunikerer. Altså jeg kan fx være bekymret for ressourcer, for den nødvendige omstilling af vores fødevarevaner, men det kan jeg ikke begynde at skrive på vores hjemmeside som det primære – du vil kunne se det indimellem fordi vi selvfølgelig prøver at indføre nye kæpheste i vores storytelling, men det skal være i et omfang som rammer fleste mulige mennesker. Selvom vi ikke er journalister skal vi se kommunikation og storytelling som en integreret del af arbejdet og der kan man ikke kun bruge sin fag-faglighed.

Liv, ja – i jeres strategiplaner har jeg også bemærket at I fokuserer meget på tværfaglighed – frem for det du nu kalder fag-faglighed – og så er udfordringen vel at forbinde både forskning, kompetencer eller know-how med værdier.

Peter. Ja altså jeg kommer fra en mangeårig karriere i erhvervslivet hvor jeg som direktør arbejdede meget med erhvervsudvikling og der handler det også om at forbinde til skoler og universiteter. Så denne på tværs-tænkning er min grundindstilling. Og når jeg nu netop var til møde på Københavns Rådhus handlede det om hvordan vi i Danmark kan koordinere vores klimaindsats (23.00) ligegyldigt om vi er kommuner eller virksomheder. Kan vi prøve at tænke Danmark som om det var én stor virksomhed med forskellige afdelinger der arbejder sammen. Så den der helhedsorienterede **holistiske tilgang som præger ProjectZero** er bl.a. noget jeg har med fra andre sektorer. Men der er stadig meget silotænkning så jeg har da skulle kæmpe for at få Project Zero med ind i andre projekter. Så **det er jo ikke fordi vi har sat os ned og planlagt det hele fra starten, det er noget der sker undervejs. Man raffer også lidt og rykker frem og så revurderer man situationen igen og igen.** Derfor skal vi også skabe sammenhæng mellem den nationale agenda og den lokale. Hvor der er en national dagsorden der skal vi være med så folk føler de er med, men der hvor der ikke er nogen national indsats der skal vi søge at fylde hullerne ud lokalt set. Vi skal sikre at det sker og vi er en del af det vi kalder 'den store omstilling' – det kan du også se er et ord vi er begyndt at bruge i vores kommunikation. Men sådan tænkte vi fx ikke for 6 år siden.

Liv: så I ruller løberen ud mens I går på den?

Peter: ja, det er en proces hvor noget er bestemt og noget er ukendt. Og der også mange agenter. Altså vi er jo ikke selve Kommunen, men Kommunen er en af 5 partnere i Project Zero. Derfor er det som direktør også min opgave at sikre at dette her løbende giver værdi for alle parter. Og det har ikke altid været svært fordi der har været modstand – aviserne skrev fx at vi spildte vores penge og i starten kunne vi heller ikke få DONG med. Men det har ændret sig og i dag synes jeg da også vi er med til at påvirke den nationale dagsorden. Sønderborg var fx de første der satte et årstal for CO2-reduktion for kommuner, København er nu 2025, Århus er 2030 og vi er 2029 og det er vi såmænd fordi vores første udgangspunkt var 2020, men man skal altid lægge ekstra til og så blev det 2029 fordi jeg er vokset op i handlen og der er aldrig noget der ender på nul så derfor blev det 29 frem for 30. Men der er jo ikke nogen der bliver eller vedbliver med at blive noget automatisk. Det er en vedvarende proces. Men der er kæmpe forskel på Sønderborg og så Århus og København da de to andre kun arbejder med CO2-neutralitet inden for det der er selve Kommunen eller det kommunale, bygninger, transport etc., mens vi arbejder med Sønderborg som område. Og jeg tror fx ikke på at København når deres mål allerede i 2025 fordi de har ikke deres borgere med. For kommunen

lægger virkelig vandret og det er godt, men de mangler borgerne og deres partere. Og vi bliver nødt til at have et afgrænset område – selvom vi samtidig skal samarbejde på tværs af kommuner. Fordi hvis vi ikke har en plan for et bestemt område så føler folk ikke ejerfornemmelser og hvorfor skal vindmøllerne så stå her og ikke i nabokommunen? **Hvis vi vil have ansvarlighed er vi nødt til at afgrænse et bestemt område – lægge en osteklokke hen over. Og så kan vi begynde at løfte lidt på osteklokken når folk agerer ansvarligt.**

Liv: det er et rigtig godt billede, for et af mine spørgsmål til dig er nemlig hvordan man skaber fællesskab – også på tværs af byer og land inden for Sønderborgs område?

(32.44) Peter: jeg plejer at sige det sådan, at **i gamle dage havde vi et stort vi, i dag har vi et lille vi fordi vi er blevet til mig og mine nærmeste. Så nu er kunsten at komme tilbage til det store vi.** Og jeg tror det er derfor ProjectZero virker godt – det sagde Clinton også da han var der – der er ting der kan lade sig gøre i den lille by eller kommune, sammenlignet fx med vores venskabsby i Kina på 11 millioner indbyggere. Det betyder ikke at man ikke kan eskalere dem, men jeg tror at de ofte udvikles bedst i mindre sammenhænge. **Men fordi vi hænger sammen så er vores erfaringer kun noget værd hvis det lykkedes at eskalere dem for vi kan ikke løse klimaudfordringerne i Sønderborg alene.** Man kan sige vi er en 'prototype by'. Jeg ser byen lidt som en byggeplade, ligesom med LEGO, med klodser i forskellige størrelser – virksomheder, institutioner, borgere etc. At se det her udfolde sig tror jeg man er nødt til at zoome ind netop fordi vi'et er svagt, men jeg'et er stærkt og det må vi jo udnytte så jeg'et – den enkelte husstand – kommer med. Lidt a la at man må feje for egen dør først. Men det skal helst samtidig indsættes i en sammenhæng og i et fællesskab fordi det tror jeg påvirker folk så man går hjem med en følelse af også at ville gøre noget når nu de andre gør det. Så hvordan vi kommer fra jeg til vi er i høj grad via de sociale netværk. Måske også medier, det har jeg ikke nok viden om. Men vi taler meget om netværk, om livsstile, om målgrupper og fællesskab. Det er det jeg mener med at møde folk der hvor de er – for mennesker er konservative og ændre sig ikke bare lige fordi der er en der stiller sig op og siger nu skal vi male byen grøn. Det kræver massiv kommunikation gennem lang tid, det kræver resultater. Og her handler det derfor om i supplement til den fysiske LEGO-byggeplade at se og arbejde med den sociale byggeplade, at forstå netværkene. Fx er jeg med i en vinterbadeklub, hvor vi skulle have nye saunaer og hvor mange pludselig stillede spørgsmålstegn ved om det kan være rigtigt at vi skal sidde og brænde ressourcer af uden at tage ansvar? Og derfor fik vi også sat solceller op for at betale for vores energi. Den er dog ikke helt CO2-neutral for klubben har købt beviser for det hul de ikke kunne udfylde og det hører ikke helt til i vores grønne verden, der kan man ikke betale aflad, men det er jo et godt skridt på vejen. Og hvis vi skal undgå aflad bliver vi nødt til at sætte fælles vindmøller op der kan supplerer de individuelle tiltag som solceller. Og derfor skal vi have en folkelig opbakning og medejerskab for ellers bliver der brok omkring vindmøllerne.

(39.00) *Liv: nu sagde du ikke bare ansvar, men medejerskab, hvad indebærer det i selve beslutningsprocessen?*

Peter: Altså vi er jo ikke et græsrodsproces for **jeg tror ikke vi kan vente på den rene bottom-up proces fordi vi er nødt til at ændre de større strukturer også. Jeg ser vores rolle som fødselshjælpere, utålmodige fødselshjælpere der løber ting i gang og når de så kører og folk er med så skal vi kunne trække ud os, eller rettere skifte fokus. Det er selvfølgelig heller ikke ren top-down for det kan det ikke blive selvkørerne hvis folk**

ikke har medejerskab. Det betyder også at vi i Project Zero aldrig kan læne os tilbage og tænke nu kører det for nej, der er altid et nyt sted vi kan sætte ind. Og det er en kæmpe mental udfordring for alle. Det kræver at vi nytænker processen både inden for lovgivningens rammer, men det kan også være rammerne skal ændres og derfor skal der også være national koordinering, men det kan vi jo heller ikke vente på for det går ret langsomt. Så vi må udfylde huller og forberede 'fødslen' bedst muligt. Vores måde at gøre det på skal vise respekt. Derfor hvis vi bare skruede op for det fulde katalog og sagde 'du må ikke køre bil, du må ikke spise kød', men det er ikke respekt der hvor vi er lige nu. Men det vil være respekt når vi om nogle år står med ryggen på ad muren fordi politikerne ikke gjorde noget, for så vil det være respekt at kalde tingene det de er, men det kan vi ikke komme igennem med nu på respektfuld vis. Så vi forsøger i stedet med frivillige metoder at få folk med. Og når de så synes om det så skruer vi op for blusset. Og som jeg før har sagt handler det derfor også om målgrupper. Derfor har vi strategier for mange forskellige grupper – fra børnehaven og op – for når børnene eller eleverne i skolen lære om bæredygtighed så tager de det med hjem til familien og skaber også nogle andre vaner end deres forældre. Men de gør nogle gange forældrene tossede☺ Og det handler om at jeg som udgangspunkt ikke tror at mennesker er særlig forandringsberedte, vi vil helst holde fast i det vi kender. Det næste niveau er at fange folk på virksomhedsniveau fordi virksomhedernes medarbejdere som regel også er borgere i kommunen så ved at virksomhederne sætter højere standarder så påvirker de også deres medarbejdere og derved kommunens borgere. Og det prøver vi så at gøre det lidt sjovt, fx med konkurrencer hvor vi forsøger at synliggøre eller formidle den komplekse viden mere tilgængeligt så folk kan se sammenhænge – fx at det kræver energi at sejle en båd. Og der ikke fordi folk ikke vil, men de kender sjældent til det. Så selvom det analyseinstitut der laver vores borgersurveys ikke mener at vi kan komme højere end de 89% af borgerne i Sønderborg der siger de ved hvad Project Zero handler om, så er min målsætning at nå 100%. Men det er jo ikke nok at have kendskab så derfor spørger vi så hvad det er der er det afgørende for at få folk til at ændre noget og der er svaret at det skal være nemt. Og ligesom billedet på at en vanddråbe laver ringe i vandet så tror jeg forandring kommer fra det små til det store. Samtidig skal nogle folk også kunne se den store sammenhæng. Fx havde vi i vores første 100 'zero familier' stor bøvvl med alle teenagerne der slet ikke interesserede sig for det og hellere ville bruge mere frem for mindre. Men så havde vi en ungdomskonference i 2009 hvor der var nogle unge med fra Tanzania og så skulle de sidde at tale lidt sammen og det hvor danskerne brokkede sig over at deres forældre var træt af de ikke slukkede for lyset og spurgte om det var det samme hos dem? Hvorefter tanzinianerne svarer at de har 42 km til den nærmeste stikkontakt. Det var virkelig et chok for de teenagere, specielt en af dem, det ændrede simpelthen hendes liv sagde hun. Så det her med at snakke med nogle andre på samme alder, men med helt andre vilkår, det sætter tingene i perspektiv. Også de mere drabelige historier fordi de danske teenagere hørte om hvordan klimaforandringer er med til at ødelægger menneskers hjem og liv. Så her handlede det om at de unge blev følelsesmæssigt berørt og det ændrede deres forståelse. Så de globale samhørighedsfølelse – det helt store VI – er jo noget af det de unge i dag kan forbinde sig til også via de sociale medier. Men andre bliver ikke ramt af det så de skal have noget andet.

Liv: tilbage til billedet med de utålmodige fødselshjælpere; for hvad kræver det som leder at kunne ramme eller rumme alle disse forskellige målgrupper?

Peter: Det handler om kommunikation og synlighed og ikke mindst om partnerskaber. Man kan godt lave events, men hvis det her virkelig skal løses skal det gøres med partnerskaber

mellem kommunen og virksomhederne og mellem kommunen og borgerne etc etc. Project Zero er i sig selv jo også et partnerskab. Det betyder at når vi gør noget skal det være i en 'en til mange relation' så det giver ekko mange steder og skaber synergi. Det handler om hvordan vi får det rigtige til at ske i stor skala – hvordan får man skabt en bevægelse så der er noget i det for alle. Og for at undgå at havne som politibetjente så handler det om at skabe et krydspres så fx de sociale netværk holder hinanden fast.

Liv: sidste spørgsmål; hvor omfattende tror du den her bæredygtige omstilling er ift. de større samfundsmæssige systemer vi har skabt? Er vi fx nødt til at gentænke fx det nationale velfærdsamfundet og demokrati.

Peter: Ja, altså jeg tror ikke vi har velfærd på lang sigt i takt med at ressourceagendaen melder sig. Og det hænger ikke sammen med at hele vores samfundstænkning er baseret på vækst – som jeg fx hørte nogen sige i P1 her til morgen; det er nemmere at dele da der var noget at dele af, men vi er ved at indtræde i en ny tid hvor der er langt mindre at dele af. **Jeg tror vi bliver fattigere materielt set, forhåbentlig bliver vi så rigere åndeligt og spirituelt set**, men altså efter at have boet mange år i USA blev jeg chokeret over hvor lille vi'et er, jeg må indrømme jeg blev chokeret over hvor egoistiske folk er. Og sådan er vi heldigvis ikke i Danmark, men omstillingen kommer til at koste og Jørgen Randers vil jo sige at jo mere vi venter jo mere vil det komme til at koste. Så hvis vi går og glæder os over at det pt går godt så er det på lånt tid – ligesom da vi optog lån i vores aktiver som vi troede var mere værd end de faktisk var. Så der er en velfærdsudfordring og **vi lever i en tid hvor den liberalistiske model styrer og hvor man tror at markedet klarer det. Jeg tror ikke på at markedet klarer "den store omstilling", jeg tror vi skal over i nogle andre samfundsformer.** Er det så socialistisk? det ved jeg ikke for det har heller ikke vist sig succesfuldt, men jeg tror det er samfundsmodel hvor staten spiller en større rolle ved at blande sig. Jeg ved ikke om det er det vi ser i Danmark, hvert fald ikke endnu for den politiske vilje til at skabe den nødvendige forandring var der hverken hos den forrige og knap heller hos den nuværende regering og i EU parlamentet har de lige stemt nej til at ændre kvotesystemet. Men altså i Sønderborg har jeg ikke grund til ikke at være optimist, men det kan jo ændre sig så jeg skal hele tiden søge at være et hestehoved foran og tænke 'what if...' så vi skal hele tiden tænke konsekvenser for et samfund og det er meget kompleks. Og der er også en etisk dimension når man arbejder med samfundsmæssige forandringer. Mine medarbejdere er fx også hegnet ind i nogle siloer hvilket til en vis grad er nødvendigt for at de kan specialisere sig, men indimellem må jeg fx sige til dem der arbejder med fjernvarme at det er jo ikke fjernvarme for enhver pris, men hvorfor er det ikke det? Fordi på den lange bane handler det om at vi er nødt til at stille om til nul energi og så skal vi jo ikke bruge fjernvarme. Nåh ja, siger de så, men hvad skal vi så? Og det handler jo derfor om at kunne arbejde i forskellige tempi, men have alle overvejelser med. Og det er svært fx at få fjernvarmeindustrien med for de lever jo af folks forbrug så I deres forretningsmodel er der jo ikke plads til at folk sparer, det hele bygger på forbrug. Og tænkningen i Project Zero er jo at der ikke skal være noget forbrug hvis det kan undgås. Og der er jo ingen der har lavet den her omstilling før så vi skal også turde at fejle, men samtidig kommer vi ingen vegne hvis vi ikke opererer med rettidig omhu. Og så skal vi til at åbne mere op samarbejder på tværs og derfor skal vi nu til i regionen at snakke om hvordan vi kan hjælpe hinanden. For det hjælper jo ikke noget hvis Sønderborg når i mål, men de andre ikke gør. Og det er mange udfordringer, fx regionsformanden som er venstremand og venstre er jo ikke særlig grønne. Men nu må vi prøve at lave den store omstilling i region Syddanmark så vi kan eskalere omstillingen op. Så jeg synes jo hele Danmark skulle gøre det og fx have et

nationalt charlie program, så det har jeg prøvet at snakke med Martin Lidegaard om ad flere gange, men det der er jo stadig ikke sket noget og nogle synes jeg er dum at jeg risikerer at riste mine gode relationer ved at presse dem, men det er man jo nødt til. Man er nødt til at tage chancer og springe ud i det.

Liv: Lad os slutte her. Tusind tak Peter, det var en fornøjelse

Peter: selv tak, jeg håber du kan bruge noget af det, du må hvert fald have held og lykke.

Aase Nygaard, borgmester Sønderborg kommune

Liv: Tak fordi du havde tid til at finde tid til at se mig i dag, Aase. Inden jeg fik startet optagelsen talte du lige om din egen politiske – eller apolitiske baggrund – så jeg vil egentlig starte det officielle interview et lidt andet sted end planlagt, og spørge hvad det er for nogle ufordringer du oplever i det eksisterende politiske system ift. en bæredygtig omstillingsproces.

Aase: Altså det har da meget med det politiske system at gøre, hvor man ofte ikke gider tale sammen med dem fra de andre partier osv. Men jeg kan bare sige at i Sønderborg er vi alle mand enige om, at da vi for 5 år siden lavede en OPP (offentlig privat partnerskabsaftale) med DANFOSS, Nordea, Sydenergi og Kommunen, der var vi enige om at vi skal være CO2-neutrale i 2029. Og grunden til at vi er enige om det er nok dels at vi alle følger rigtig meget med i hvad der sker rundt omkring i verden og det kalder også på lokale reaktioner for jeg har **det princip at du altid skal starte med dig selv. Du kan ikke forvente at andre mennesker skal gøre det bare fordi du synes det er en god ide. Så du er nødt til at sætte et eksempel.**

Og den anden ting var at vi havde en tænketank af rigtig mange forskellige personer fra mange forskellige grene af samfundet, jeg tror faktisk det var dem der kom med ideen til byrådet, men det var faktisk noget alle var enige i og det tror jeg er fordi vi ikke gør det for vores egen skyld – altså jeg gør det for mine børn og børnebørns skyld. For hvis ikke vi tænker os om så er der ikke det samme til dem. Og den tredje ting er at det jo grundlæggende bare giver mening at prøve at få folk til at optimere deres forbrug, deres liv. Så alt hvad vi laver og siger det skal hænge sammen, også økonomisk, og jeg kan fx ikke bede virksomheder om at investere hvis vi som kommune ikke selv gør det. Altså kommunen er jo med antallet af medarbejdere en større arbejdsplads end DANFOSS, så vi skal gå foran som en rollemodel, så ud over ProjectZero som vi er med til at finansiere, så afsætter vi fortsat penge til andre projekter fx 32 mio. til energirenovering af kommunens bygninger. Og så er vores strategi meget baseret på offentlige-private partnerskaber da vi jo ikke har alle de nødvendige penge, men ved at gå forrest kan vi få andre investorer med. Så altså vi kan godt slås om mange ting, men vi er enige om den overordnede vision. Og så prøver vi jo også at gøre det sjovt og anderledes. Altså vi skal også skabe en fornyet identitet for Sønderborg så det bliver et sted folk kender og har lyst til rejse eller flytte til. Og nu er vi jo fx også kommet med i Clintons projekt og det er da noget der rykker, at få både den internationale anerkendelse og netværk

Liv: ja, for hvad betyder netværk og partnerskaber?

Aase: det betyder rigtig meget. Ud over at være på Clinton's liste så er vi med i den internationale sammenslutning af 'bekymrede borgmestre' fra hele verden – og vi kan jo alle sammen noget forskellige så vi kan lære af hinanden. Derfor har vi også en kinesisk venskabsby – vi finder inspiration hos dem og de vil bestemt også gerne lære noget af os.

Liv: hvad er det I kan i Sønderborg?

Aase: Vi kan simpelthen få befolkningen med på at lave den her omstilling. I 2010 fik vi fx en Europæisk pris, den fik vi ikke fordi kommunen kan noget eller fordi vores virksomheder kan noget, den fik vi fordi at hele området vil det her. Og det er faktisk gået stærkt, for da vi startede for 5 år siden der rystede de fleste på hovedet. Og det er jo klart hvis man ikke har viden om det. Men så på et tidspunkt så sidder jeg i ProjectZeros bestyrelse og vi snakker om at vi bliver nødt til at gøre noget ved det faktum at vi ikke har befolkningen med. Det er ikke nok vi synes det er en god ide, vi skal have meget mere folkeligt ejerskab. Og der er sket så meget siden da. Altså vi har jo over 1000 familier der har haft besøg af charlie, vi har Zerobutikker, jeg har lige givet certifikat til 10 nye i sidste uge, vi har Zerovirksomheder så vi prøver virkelig at målrette indsatsen ud fra hvad folk eller virksomheder kan. Det er også derfor vi taler om **'fra børnehave til phd'**, det er fordi hvis vi kan lærerbørnene det fra barnsben af så vil det ændre deres grundlæggende forbrugsmønstre og viden om klima og miljø. Og børn kan faktisk også lære deres forældre meget! Så vi prøver at tænke meget helhed. Altså det er jo et puslespil og der er mange brikker der skal i spil samtidig. Og der kræver også tålmodighed, det vender jo ikke fra den ene dag til den anden. Men vi tror på det. Vi har også et Dronning Ingrid's manifest som hedder: **bliv klogere, gør en forskel, vi kan hvad vi skal og, så kan jeg ikke lige huske det sidste**☺. Så vi sætter os ikke bare ned og venter, vi tror på at vi kan gøre en forskel. Og gennem ProjectZero sker der jo rigtig meget som vi ikke altid kan gøre alene i kommunalt regi. Og så tester vi ting sammen med borgerne, fx havde vi 100 familier der hver især fik en elbil stillet til rådighed i 3 måneder og så skulle de komme med feedback. Så borgerne bliver interesseret og får ejerskab. Og det er **jo ikke bare de 100 Zerofamilier – for de familier der er med bliver jo en form for ambassadører for projektet, de spreder budskabet via deres sociale netværk** og på den måde når vi ud til rigtig mange. Så ift. at det kun er 5 år gammelt så er vi faktisk ret langt. Og det er også fordi vi er seriøse, vi gør ikke bare det her for sjov – det må gerne være sjovt at være med – men det handler også om at sikre Sønderborgs overlevelse så vi skal også skabe arbejdspladser og udvikling. Og **ProjectZero alene har fx skabt 800 arbejdspladser** ud over alle de eksisterende virksomheder der boostes fordi folk energirenoverer osv. (19.20). Så vi tager både resultatet og processen alvorligt. Og for mig er det fx ikke nok bare at mødes engang imellem og udveksle med vores netværk – der skal ske noget og vi skal have en plan der er forpligtende med alle de involverede partnere. Noget andet vi gør er, at vi også tager hvad man kan sige de sociale eller kulturelle netværk alvorligt. Vi har jo en kinesisk venskabsby og for at det ikke bare skal være rent business, men faktisk et venskab, så holder kinesisk nytår i Sønderborg og det er faktisk en fest. Så bruger vi ugen på at sætte fokus på Kina. Så har vi fx den danske ambassadør fra Kina til at holde oplæg og alle mulige andre både politiske og kulturelle indslag for at folk får en øget forståelse for hinanden. Altså hvis vi gerne vil arbejde sammen så synes jeg også vi har et behov for at forstå hinanden. Så vi har fx også haft udstillinger med alle de flotte gaver vi fik har fået på nogle af vores besøg i Kina – så bliver de udstillet på de lokale biblioteker og folk kan lærer noget mere om Kina. Fordi det betyder også noget for folks indstilling til at samarbejde – og så opdager vi at vi trods forskelligheder osv., faktisk har den samme overordnede vision for klimaet og miljøet.

Liv: så det der er med til at gøre Sønderborg til pionere er også det sociale og kulturelle aspekt af processen?

Aase: Ja. Og **det er grundlæggende ikke noget der starter fra toppen, men fra bunden.** Og så skal man spille med åbne kort. Det kulturelle eller det sociale aspekt er på lang sigt betingelsen for udvikling, for hvis vi ikke har borgerne med så flytter de jo herfra. Og man skal forstå processerne for de fleste kan faktisk rigtig godt lide at være med i noget så man skal skabe ejerskab blandt borgerne. Altså vi arbejder med en kombination af det vi kalder 'at **skabe bevidsthed og viden, kompetencer og så værdier**' for folk skal både have viden, men de skal også vide hvad de kan gøre og hvordan og hvis det skal være andet end bare en engangsforestilling, fx energirenovering, så handler det også om værdier og det vi arbejder på, er så at understøtte disse tre på samme tid ved at involverer forskellige parter og dimensioner. Det hele hænger jo sammen. Vi bliver jo ikke CO2-neutral hvis ikke vi har delmål både for kommunen, for virksomhederne og for borgerne. Og sådan som det ser ud nu så når vi det.

Liv: Hvordan gør I det konkret?

Aase: det handler grundlæggende om målgrupper; er det børn, voksne, en butik eller virksomheder? Hvad fylder i deres virkelighed og hverdag og hvad kan de lære? Så vi møder folk der hvor de er så alle kan være med. Med børnene i børnehaven handler det fx om vand og elforbrug for det er faktisk noget de godt kan forstå. **Og så kræver det også et andet tidsperspektiv for selvom de enkelte familier og butikker som regel sparer en masse penge med det samme så kræver de større tiltag jo nogle store investeringer som først på den lange bane bliver økonomisk rentable. Og derfor er det afgørende at vi vil det her – og at vi kan kommunikere nødvendigheden af det bæredygtige.** Men det er politikere ikke særlig gode til fordi de fleste kun tænker en valgperiode frem. Men som borgmester for en by med en grøn omstilling skal jeg jo være med til at tage beslutninger og lave investeringer hvis fordele først ses efter min tid på posten og derfor skal vi lære at sætte os ud over os selv og vores egne interesser i fx at blive genvalgt. Man kan sige at vi bliver nødt til at tænke mere på helheden og på de fremtidige generationer. Og det tror jeg på. Men altså det burde man jo inden for alle politikområder; tænke mere langsigtet. Og det er heller ikke alting som kan måles økonomisk da det kan have andre effekter, fx at folk får det bedre. Men økonomien er stadig det styrende og husholdningen skal jo være i orden, men vi kunne godt tænke lidt bredere nogle gange. For hvis unge mennesker ikke har selvværd så er de ikke glade og så engagerer de sig heller ikke og får måske ingen uddannelse. Så på sigt er de nok også en økonomisk last, men det er ikke der vi skal sætte ind, det er kun symptombehandling. Derfor handler det også om trivsel. Så vi får det ned på jorden, får det til at handle om mennesker. Og så skal vi være troværdige, starte med os selv som jeg har sagt ellers mister borgerne tillid til os.

Liv: et sidste spørgsmål: man kan jo sige at det er nemt nok når borgerne selv engagerer sig og melder sig som zerofamilier, men hvad med de ikke-engagerede, hvordan får man dem i tale?

Aase: det er altid godt starte med dem der vil, fordi når der så er kommet noget i gang så kan de andre også se at de virker – og så kommer de altså også. **Der er altid brug for trendsættere, sådan er det inden for alt nyt. Så at det skal være demokratisk betyder ikke at vi fra starten alle skal være enige eller med.** Men der vil altid være nogle der stritter imod så derfor handler det om **hele tiden at søge dialog og samspil mellem de involverede parter.** Og så skal man tro på det, altså jeg tænker tit at det kan godt være jeg ikke vinder første gang, men måske tredje eller fjerde gang☺ og så skal man bare gøre det med respekt. Og så kunne vi godt trænge til noget mere hjælp fra regeringen og folketinget.

For når man har som national strategi at vi skal arbejde med en bæredygtig omstilling så er man også nødt til at handle på det.

Liv: Jeg vil lade dette være de sidste ord. Tusind tak Aase, det var en fornøjelse

Aase: ja, det var en fornøjelse, jeg håber du fik noget ud af det, og held og lykke.

Søren Hermansen, direktør for Samsø Energiakademi

Liv: Tusind tak fordi du har tid til at være her i dag, Søren. Jeg vil springe direkte ud i det og spørge dig; hvad indebærer bæredygtighedsbegrebet for dig og for Samsø?

Søren: altså bæredygtighed er jo både et moderne gammel og et moderne udtryk og den moderne version er meget diffus og bliver brugt i alle mulige sammenhænge, så bæredygtighed er blevet sådan et udvandet begreb hvor det måske før i tiden handlede meget om det vi kan kalde overordnet bæredygtighed, dvs. hvis noget skulle være bæredygtigt var der bestemte betingelser der skulle være på plads. Man kunne derfor også sige at bæredygtighed er 'good housekeeping' eller 'økologi' dvs. hvor der er sammenhæng mellem tingene, i biodiversiteten. Altså der er mange ting der skal være tilstede før noget er bæredygtigt og det kan man ikke designe, så bæredygtighed er egentlig en naturgiven tilstand som ikke kan defineres med et ord, men som er en situation som kan være midlertidig såvel som længerevarende. Bæredygtighed kan godt jo eksisterer et stykke tid og så er der nogen eller noget der rykker ved balancen og så er det ikke længere bæredygtigt. Men så kan der opstå et nyt ligevægts eller bæredygtighedspunkt derfra så derfor handler bæredygtighed også om tilpasning. På Samsø har vi **fokuseret på vedvarende energi og selvforsyning fordi det var det mest ærlige og direkte, men det der skulle komme ud af det er bæredygtighed, en samfundsmæssig bæredygtighed, fordi ubalancen opstår i virkeligheden når du importerer for mange hjælpestoffer til at holde bæredygtigheden i gang, fx olie eller ressourcer.**

Liv: men så holder ud vel heller ikke bæredygtigheden i gang?

Søren: jo altså du kan jo godt have nogle hjælpestoffer til bæredygtigheden fordi der er nogle tilpasninger, ligesom hvis du træner mere skal du tilføje kroppen ekstra protein, men det kritiske er når vi tilføjer for meget. Derfor er det afgørende at finde ud af hvad udgangspunktet er, dvs. hvor meget energi bruger vi, hvad bruger vi det på og hvornår bruger vi det? Nogle gange kan man jo fx tale om periodisk bæredygtighed, fx i løbet af døgnet eller året, vi har fx sommerturistsæson på Samsø hvor det er svære fordi forbruget stiger og vi bliver for mange folk til at vi kan være selvforsynende. Og derfor bliver vi nødt til at definere bæredygtighed for forskellige ting, fx en bæredygtig selvforsyning eller bæredygtig energistruktur. På samsø der lavede vi allerførst en ressourceplan for at finde ud af hvilke ressourcer der egentlig er tilstede og på det grundlag lavede vi så en energiplan - mange steder laver de det omvendt - og så opdager man at man kan godt blive vedvarende, men kun ved at importerer ressourcer udefra, fx træ fra Norge, og så er det måske CO2-neutalt, men det jo ikke en skid bæredygtigt. Så det er jo helt vildt vigtigt at vide hvilke ressourcer der er tilstede, hvor meget vind- eller solpotentiale osv. Og så have det som grundlag, som brændstof for energiplanen der så kan tilpasses de stedbundne energiressourcer. Bæredygtighedens kvalitet bliver derved defineret af omkostningen for det importerede.

Liv: kan du uddybe det?

Søren: Ja, altså hvis du er afhængig af olie er du også afhængig af prisen på oliemarkedet og da vi startede det her var prisen fx 30 dollars pr tønde i 1998. Og 10 år senere kostede den 130 dollars så hvis vi bare havde drevet business-as-usual og beholdt vores daværende olieimport – jeg tror vi importerede energi, altså olie og el, for omkring 55 mio. Kroner om året, hvis ikke vi havde gjort noget så havde det jo været ganget en faktor 10 eller deromkring i 2008. Så derfor var det økonomisk set også genialt at vi begyndte en omlægning af vores energi. Og for at sikre at prisen på vedvarende energi ikke stiger alt for meget for forbrugerne er det afgørende netop at basere bæredygtigheden på de stedbundne ressourcer. Dvs. der er en teknisk bæredygtighed og så er der en social bæredygtighed fordi det handler hele tiden om at **man overfører den tekniske-økonomiske bæredygtighedsværdi til en social værdi** for hvis det ikke hænger sammen er der ikke noget liv. Altså der skal både være den ene og den anden størrelse for hvis bæredygtigheden ikke også er økonomisk er der ikke noget grundlag for liv og så flytter folk til byerne. Livsgrundlaget er afhængig af den balance man kan skabe i det økonomiske liv. Du skal vise vejen via pengene 😊 Så kan der være kulturelle aspekter oven i, men det er en overbygning, vi skal have grundlaget i orden og derfor skal mennesker opleve at det også er økonomisk.

Liv: så bæredygtighedsprincippet giver for dig ikke mening uden den sociale dimension?

Søren: Nej. Hvis du kigger på menneskeheden generelt set så er vi jo nogle forfærdelige forbrugere og burger løs af jordens ressourcer og stadig kalder vi måske slutproduktet for 'grønt', men det hænger jo ikke sammen. Så derfor har jeg det sådan at den store globale klimadagsorden der kører det er simpelthen noget ren politiker-snak. Altså vi kan godt holde os selv oppe på at vi har en bevidsthed om det; om CO2 og om afsmeltning af polerne osv., men reelt set sker der ikke noget og det er fordi at der hvor vi som mennesker kan gøre noget er der hvor vi bor. Fordi det er der den sociale bæredygtighed er. Det er der ens daglige liv er. Det er egentlig det, der er det allervigtigste og derfor der man handler fra. Så for mig handler bæredygtighed om det lokale. De store klimaudfordringer kan ikke bare løses af de tunge drengene rundt om bordet fordi klimaforandringerne i bund og grund er en indikator for hvordan bæredygtigheden har det. Og hvis vi skulle være helt bæredygtige skulle vi omsætte i overensstemmelse med bæredygtighedsindikatorer og det gør vi jo slet ikke. Altså man taler om bæredygtigt fiskeri, bæredygtigt det ene og det andet, men vi flytter hele tiden grænserne for hvornår vi kalder noget bæredygtigt og hvornår det er 'grøn vækst'.

Liv: så vi har ændret vores opfattelse og kriterier for bæredygtighed fx siden

Brundtlandrapportens fokus på den samklang mellem natur, økonomi og det sociale som du også taler om?

Søren: ja, altså Brundtland tog jo fat i meget mere en klima. Og det var en god start og de lavede nogle fantastiske møder, men 20-og-et-eller andet cop-møde senere er der stadig ikke sket særlig meget så derfor var det måske forkert at ville lave den store aftale. Måske skulle man lave den lille aftale i stedet. Det er fint at snakke om det i den store sammenhæng, men det det handler om er jo at realisere det i din egen husholdning og Norge er jo fx ikke meget længere selvom det var her Brundland selv var statsminister. (12.00). Og det er jo også fordi bæredygtighed møder demokratiet, hvor den form vi har i dag sjældent skaber bæredygtige løsninger fordi det bliver et udvandet kompromis.

Liv: Så kan demokratiet ikke være bæredygtigt?

Søren: jo, demokratiet kan godt være bæredygtigt, men så skal du meget langt ned – så langt ned i demokratiet så du mærker følgerne af dine beslutninger og handlinger direkte, dvs. vi skal **ned i meget mindre sammenhænge hvor mennesker kan tale og handle sammen og mærke, at det har konsekvenser for de andre hvis jeg fx bruger for meget af de fælles ressourcer**. Jeg tror mennesket er i stand til rigtig mange ting og jeg tror godt man kunne samle folk i større sammenhænge, men så skal det være meget mere ærligt og meget mere direkte – og så skal man enten belønnes for at gøre det bæredygtige eller straffes for ikke at gøre det. Og sådan er det ikke i dag, hvor du kan høste stemmer ved at modarbejde det bæredygtige. Og det er jo tosset i en verden hvor vi faktisk har besluttet os for at vi vil skabe en grønnere og CO2-reduceret verden. Men der er nogle som skal betale regningen. Og det vil vi ikke.

Liv: altså Bhutan er jo et eksempel på at det godt kan lade sig gøre?

Søren: Ja, jeg har en del kendskab til Bhutan. Og jeg synes deres Brutto National Happiness Index er meget interessant fordi den er banal i sin grundtekst, men fuldstændig detaljeret i sin udformning. Det inkluderer uddannelsesniveau, biodiversitet osv. Og det kunne vi godt lære en hel masse af herhjemme. Men når jeg kigger lidt nærmere på Danmark, så har vi jo haft de samme vilkår i Danmark efter andelsbevægelsen startede og begyndte at sige at almuen skal gå i skole og lære noget, sundhed og hygiejne skal fremmes osv. Altså det gjorde vi for 100 eller 200 år siden, men lige så snart vi begyndte at tjene penge på det så mistede vi fornemmelsen af *hvorfor* vi gjorde de her ting. COOP andelsbevægelsen er blevet et multinationalt selskab og du har som medlem ikke længere ansvar og derfor kæmper man heller ikke på samme måde for det. Nu er vi bare kunder, før var vi medejere.

Liv: så hvis man skal tage ansvar skal man også have noget der står på spil?

Søren: Ja. Det skal være sådan at hvis du ikke passer på så mærker du selv konsekvenserne. Det er det nære der tæller. Det hjælper ikke noget at sige ulven kommer for vi skal huske at det er os selv der handler, at vi selv er ansvarlige for vores handlinger. Men selv dele af den grønne bevægelse handler jo på markedets betingelser frem for at komme med et reelt alternativ. Fx har 'Cradle to Cradle' et lille r efter sig, dvs. copyright. Altså du kan jo ikke tage patent på god opførsel eller good housekeeping.

Liv: så det handler om etik?

Søren: ja, altså jeg tror at vi, hvert fald i første omgang, bliver nødt til at acceptere at der skal være noget 'what's in it for me', men der skal samtidig være noget kollektivt nytteansvar.

Du skal ikke bare have et abstrakt ansvar for helheden, men et nytteansvar så du oplever at det kollektive er afhængig af dig. For vi kan godt blive enige om at vi alle har et ansvar for verden, men hvordan håndterer vi det? Meget forskelligt fordi det ikke er bundet op på nogle regler eller principper, altså folk ved jo godt det er skadelige at hælde sprit eller andet i toilettet, men de gør det alligevel fordi de tænker at min lille sjat vel ikke gør nogen forskel? Men det gør det jo når vi alle gør det.

Liv: så der er en manglende erkendelse af sammenhængen mellem mig, mine handlinger og verden?

Søren: ja. Altså hvis nu dit spildevand løb i gennem den fiskedam der forsynede dig med fisk og du så hvad det gjorde ved dammen at hælde kemi i toilettet, så ville du opleve den direkte

konsekvens af din handling – og naboerne ville også komme og sige at du havde misrøgtet vores fælles ansvar og så ville du forstå det. Og det er det lokalsamfundet kan. Det lokale demokrati bliver mere end bare et formelt demokrati, mens det repræsentative demokrati vi har på landsplan på en eller anden led bliver til bureaukrati. Det er regelhåndtering og jeg mener at den form for repræsentativt demokrati som vi har i dag er ansvarsforflygtende og den taler også ned til dig som borger. Vi samtaler ikke om vores udfordringer, men overlader dem til de såkaldte repræsentanter som så siger at de lytter, men der er jo ingen dialog og derved forsvinder fornemmelsen af nærdemokrati eller landsbydemokrati og bliver til bureaukrati.

Liv: så er en af løsninger at genopfinde demokratiet?

(22.00) Søren: på Samsø kalder vi det 'energi-demokrati' og det kunne lige så godt være 'fødevarerdemokrati' eller bæredygtighedsdemokrati', hvor vi siger at hvis folk vil noget så kan de faktisk få indflydelse ad forskellige veje, men du skal tage en eller form for ansvar. Altså i Danmark siger folk jo ja til vindmøller, men nej til vindmøller i min baghave – de tager ikke ansvar for nødvendigheden af vindmøllerne eller for konsekvensen af deres beslutning om at sige nej til at have dem i baghaven – for det nej medfører nemlig at du siger ja til noget andet, fx kulkraftværker, men den sammenhæng nægter folk at tro på. På Samsø har vi ikke det problem fordi borgerne er med til at beslutte hvor møllerne skal stilles op og godt kan forstå at selvom det måske er lidt træls for mig, så er det her sted nu engang det bedste. Men de føler sig ikke løbet over ende. Vi tager beslutningerne i fællesskab. Og så handler det om at udnytte de lokale menneskelige ressourcer så mennesker føler sig nyttige – tillid er derfor den vigtigste forudsætning. **Teknisk set kan vi lave det hele, vi har nogle super dygtige ingeniører, men hvis folk ikke har tillid holder det ikke.** Dvs. vi søger at skabe et tillidsbaseret demokrati. **Man kan jo sjældent få alle med, men vi søger flertalsbeslutninger, men meget gerne med et stort flertal så vi rammer en slags konsensus.** Det er noget helt andet end i Folketinget.

Liv: Hvordan organiserer I det?

Søren: vi inviterer til borger- eller dialogmøder, hvor der gerne kommer 100 mennesker og når folk gentagne gange har muligheden for at være med, men ikke kommer så må vi tro på, at hvis man tier så samtykker man 😊 Men vi tager også ud til de folk som kunne blive mere direkte berørte af fx en vindmølle, og prøver grundlæggende at lytte til det der sker rundt omkring på øen og arbejder jo fx også med skoleelever på akademiet osv. Vi tror på at tillid opbygges gennem dialog.

Liv: men hvordan spredes det også på lang sigt? – så det også kan bevares når de enkelte ildsjæle ikke længere er der?

Søren: det gør du ved at skabe en kultur om involvering og medansvar. Og ikke mindst ved at få det til at hænge sammen så det ikke bare er en masse gode ideer, men at det føres ud i livet på en holdbar måde. Og det sker fx ved at lave partnerskaber med virksomhederne og foreningerne. Og så skal du have alle husejerne med, hvilket jo næsten er alle. Det kan godt være det ikke er alle der tropper op til møderne, men de skal jo sige ja til fx fjernvarme. Så det handler om vedvarende kommunikation og dialog og der bruger vi meget de sociale netværk som fx naboer. Vi laver også kaffeslabberas og presser æblemost om efteråret uden nogen bestemt dagsorden, men for at være sammen, skabe fællesskab og god stemning.

Liv: så meget af arbejdet finder sted i 'mellemrummene'?

Søren: Ja. Og nogle af mellemrummene (mellem den mere formelle beslutnings- eller udførelsesproces) er mere uagtede, hvor vi ikke kender resultatet inden vi går i gang. Så man skal også ture løbe en risiko ved at lave en sådan proces. **Vi kender godt vores endemål; det er at blive 100 procent selvforsynende med vedvarende energi og det har vi en tiårs plan for, men mange af delmålene eller vejen dertil, kender vi ikke på forhånd. Det afhænger jo af de input folk kommer med. Og vi laver også fejl.** Og hvis man husker på at meget modstand mod forandring er simpel frygt for det ukendte, så ville man måske begynde at kommunikere anderledes – fx fra ministerier eller folketinget og det er derfor **vi har vi brug for den lokale forankring for det er her vi kan møde mennesker med respekt og sund fornuft og så er det altså de færreste der forbliver modstandere eller frygtsomme.** Vi har brug for at bearbejde forandring, det er en proces. Og så taler vi om den frygt. På Samsø er det fx at befolkningstallet falder eller at ens indtægtsgrundlag forsvinder. Og det er vigtigt at folk føler den frygt bliver mødt med respekt – og med gode ideer☺ Og derfor tror jeg vi på samsø adskiller os fra mange andre omstillingsprojekter som er meget mere teknisk- og business-agtige i deres tilgang til det. Det handler om at lave ejer-projekter frem for smarte events. Og hvis man laver for mange såkaldte grønne projekter som i virkeligheden bare er business as usual i en grøn iklædning eller indpakning, så risikerer man faktisk at undergrave det bæredygtige fordi folk mister tillid til projekterne. Det skal handle om livet, om at bevare livsgrundlaget. Og det er også derfor det er svært at starte det i for store sammenhænge fordi det er ikke der folk har kontakt.

Liv: Du taler meget om at det kun er muligt lokalt set, men samtidig rejser du jo kloden rundt☺ og kineserne kommer i hobetal til Samsø, så hvordan kobler man det lokale og det globale?

Søren: Altså det handler jo i bund og grund om det samme alle steder, nemlig at sikre livsgrundlaget og det er naturligvis forskellige fra sted til sted og derfor er det essentielle at sikre at de velfungerende afprøvede metoder, som fx vindmøller, ikke bare bliver tekniske, men også indgår i en lokal betydning der hvor de stilles op. Og derfor handler det om en helhedsbetragtning af det lokale. Og så er der jo også nogle generelle udfordringer som vi kan udveksle om, fx den stadig omfattende urbanisering der globalt set finder sted. Det er et kæmpe problem fordi byerne kun producerer problemer, kun forbruger☺ Byen bruger bare. Der bliver nødt til at være nogle alliancer eller kontrakt mellem land og by så landet kan givet byen bæredygtig credibility fordi landdistrikter kan lave byens energi både i form af mad og energi. Og så i øvrigt naturoplevelser. De lokale samfund kan ikke bare lukke sig inde om deres egen selvforsynende boble fordi presset fra byerne vil blive for stort, så de lokale landsamfund må sikre deres 'overlevelse' ved at være byernes forsyningskanal.

Liv: så selvom du betoner de lokale forskelligheder, så lyder det til at der alligevel er noget mere generelt omkring den måde vi organiserer processen på?

Søren: ja, altså for det er både de samme grundlæggende vilkår og de samme værdier mennesker har. Så derfor tror jeg, og det i virkeligheden også det jeg stiler efter, at bringe demokratiet tilbage til sit udgangspunkt. (38.38). Og gøre den lokale proces til udgangspunkt for bæredygtighed, i stedet for den nationale eller internationale. Altså man har jo prøvet i 20 år, men uden meget er lykkedes. Det er bare blevet et modefænomen. Så lokaldemokrati handler i virkeligheden om at man tager hånd om lokale processer og dermed bliver demokratiet vigtigste arbejde at kigge på hvad er bæredygtigt hér. Fordi den lokale bæredygtighed er det der kan sikre livsgrundlaget. Og hvis det skal lykkedes er folk nødt til at

samarbejde, uanset om de måtte have forskellige opfattelser af virkeligheden, så bliver de eller vi nødt til at være sammen om det fordi vores livsgrundlag afhænger af den lokale bæredygtighed som alle er en del af. Og derfor afhænger det også af at vi kan se at vi er fælles om noget, det skal være tydeligt.

Liv: jeg synes næsten jeg hører dig sige at bæredygtighed og demokrati er afhængige størrelser, er det sådan du ser det?

Søren: ja helt klart, bæredygtighed og demokrati hænger sammen fordi for mig er bæredygtighed på en måde ligegyldigt hvis folk ikke er med på det. Hvis ikke folk yder det de skal så falder det fra hinanden. **Du kan godt lave momentan bæredygtighed uden at have folk med, men hvis du skal sikre en mere langsigtet bæredygtighed så må det ske via nærdemokratiet.** Og det demokrati vi har i dag der er ingen relation mellem borger og politiker, de fleste politikere ser du kun på tv og der bliver heller ikke taget de nødvendige beslutninger så der er hverken rigtigt velfungerende demokrati eller velfungerende visionært lederskab. Det handler kun om populisme så jeg har mistet tilliden til det og derfor må det tilbage til det lokale

Liv: så er der andre aktører der kan bidrage?

Søren: ja også virksomheder, fx danfoss og grundfoss som har lokalt orienteret tilgang. Det er interessant og fyldt med potentialer fordi der er forbindelse mellem produktion og forbrug – og så er vi jo tilbage til min pointe om at man ikke skal importere for mange ressourcer. Der skal være en relation hvor vi forstår hinanden og derved kan tage ansvar. Det handler om den stedbundne kvalitet som vi er fælles om. De mest velfungerende fællesskaber vokser sammen med deres omgivelser.

Liv: Det vil jeg lade være de sidste ord, vi når ikke mere for nu. Mange tak Søren, det var en fornøjelse.

Søren: selv tak, jeg håber du fik noget ud af det. Held og lykke med specialet.

Steen Christiansen, borgmester Albertslund Kommune

Liv: Først og fremmest tak fordi du har tid til at være her i dag. Jeg vil begynde med at spørge dig hvordan I i Albertslund, forstår og arbejder med begrebet bæredygtighed?

Steen: altså vi har et historisk udgangspunkt som er Brundtlandrapporten ' vores fælles fremtid' fra 1987 og som jo senere hen har ført til Rio topmødet og budskabet om at 'tænk globalt, handl lokalt'. Og som jeg ser det er det simpelthen det overordnede budskab. Og det er det fordi den altoverskyggende opgave er at vi skal reducere trykket på træk på jordens ressourcer sådan så vi i princippet efterlader de samme udviklingsmuligheder for dem der kommer efter os, de kommende generationer der kommer efter os. Det er udgangspunktet. Og meget konkret har det her i Albertslund betydet, at når vi fx kigger på vores målsætning på vandområdet så har vi en målsætning om at **de 1,6 mio. Kubikmeter vand som vi som by bruger, de skal også være til rådighed for de fremtidige generationer i byen.** Så derfor har vi gennem mange år arbejdet med at reducere vores vandforbrug pr. borger sådan så det ikke længere er 120 liter pr. borger som det var for 12 år siden, men ender på 100 liter. Og det er vi faktisk meget tæt på da vi pt. er på 102. Det er der jo så flere forklaringer på, men det er den grundlæggende indgangsvinkel til at arbejde med bæredygtighed. Og det slår jo så

igennem på mange områder. Det der er vigtigt i Albertslund er, at det vi politisk har valgt, faktisk tilbage i 1992 hvor vi fik det første grønne regnskab, det er at have fokus på miljødelen – altså det at mennesket trækker på jordens ressourcer og at det nuværende træk ikke er bæredygtigt og holdbart. Det har betydet at vores afsæt for at arbejde med bæredygtighed er et grønt regnskab hvor vi måler hvor meget varme vi bruger, hvor meget vand, hvor meget affald og hvordan vores affald påvirker omgivelserne, hvor mange pesticider vi hælder i jorden osv. Så bæredygtighedsbegrebet er **gået fra mere hardcore miljø-bæredygtighed** i Albertslund, til inden for de sidste 8-10 år udviklet sig til, uden sådan at det egentlig blev aktivt politik formuleret, omdrejningspunktet for vores alle vores relationer – også til erhvervslivet, altså for vores strategi for hvordan vi udvikler den grønne omstilling sammen med erhvervslivet. Så nu er i virkeligheden det sted på vejen hvor vi fokuserer på at udvikle og tiltrække grønne virksomheder sådan så vi forener klimasagen, miljø sagen, reducere af ressourcer og så i virkeligheden også at bidrage til den økonomiske omstilling til som også må blive mere bæredygtig end den er i dag. Så i de 20-21 år der er gået siden det første grønne regnskab er vi gået fra mere ensidigt at fokusere på at vores borgere skulle ændre adfærd, **til at bæredygtighed er en integreret del af vores hverdagsliv, vores arbejdsliv og vores fritidsliv, vores sociale liv. Så det handler både om miljø, økonomi og vores sociale liv.**

Liv: ja det er jo meget bruntlandsk ☺ Hvordan faciliterer I så det sociale aspekt?

Den sociale relation gør man bæredygtig ved eksempelvis vores lokale agendacenter som primært er dem der arbejder med det sociale miljø- eller bæredygtighedsarbejde i boligområderne, dvs. der hvor folk bor og har deres liv. Og der opnår vi i virkeligheden at få bundet byen sammen, dels i et miljøfællesskab, dels i et socialt fællesskab – det bedste eksempel er en konkurrence vi havde for et par år siden om hvilke boligområder der kunne reducere deres CO2-udledning mest og det varede så nogle år hvor de deltagende boligområder engagerede arbejde for at reducere udledningen og det lykkedes ret godt. Men det interessante ved det er at det kitter beboere sammen om noget positivt. Vi har også en årlig grøn dag hvor vi i byen synliggør det grønne arbejde og også uddeler priser osv. Det betyder at vi tager hånd om de miljømæssige og klimamæssige udfordringer på en social måde hvor folk også får en masse andet med. Altså på nuværende tidspunkt tror jeg det sociale betyder rigtig meget for forståelsen af det bæredygtige. Det jeg tænker der er helt afgørende, det er at de landvindinger vi skal have på miljø- og klimaområdet på samfundsniveau, altså nationalt eller for den sags skyld internationalt, de skal forstås lokalt set og på en måde være så teknologisk avancerede at vi ikke lægger mærke til dem, altså at vi oplever det som en integreret del af vores hverdag så vi ikke føler de overtrumfer os, men at vi har nogle borgere og institutioner der kan modtage og integrere dem. Altså **de klima- og miljøtiltag som er mest succesfulde er jo dem der understøtter det gode liv og derfor er det sociale arbejde vigtigt fordi det er med til at definere hvad der er det gode liv, som fx at være fælles om noget.**

Liv: I har jo en direkte politik for borgerinddragelse, hvordan kobles det til jeres bæredygtighedsarbejde?

Ja, altså rigtig mange af de klima- og miljøtiltag vi har i Albertslund de udspringer af borgerdeltagelse. Det er noget der kommer nede fra. Vi har i rigtig mange år haft brugergrupper fx på forsyningsområder som består af repræsentanter fra forskellige boligområder og som har haft den rolle at de har indstillet til kommunalbestyrelsen takster på vand, varme osv., **men også hvilke aktiviteter der skal sættes i verden på de forskellige**

områder for at optimere og reducere brugen. Og netop i det forum har de været bærer at miljøarbejdet. Et eksempel er noget vi har der hedder røde forbrugere hvor vi går ud og måler på folks forbrug – vi er så heldige at vi har 4 ret klart definerede boligområder som hver har deres grønne regnskab, du kan se det på nettet, og der kan man gå ind og måle de enkelte husstandes forbrug af vand, varme og el og således sammenligne med alle de andre. Hvis man er en 'rød forbruger' betyder det så at man har et 50 % større energiforbrug end gennemsnittet. Og så besluttede vi for nogle år siden at rette henvendelse til disse røde borgere og tilbød dem rådgivning. Og det var et projekt vi fra politisk hold var meget nølende overfor fordi der er sådan noget lidt 'big brother' over at vi holer øje med de enkelte husstandes forbrug, og jeg var i hvert fald meget skeptisk, men det var boliggruppernes egen ide og de holdt fast i det og så gjorde vi det og det er faktisk blevet en stor succes fordi folk faktisk reducerer deres forbrug med 10-15 % bare ved at få noget rådgivning. Så det er et eksempel på et borgerdrevet projekt som i en normal kommunalkontekst sandsynligvis ville være blevet slået ihjel enten af forvaltningen eller af politikerne. Så man skal virkelig udnytte borgernes ideer og ressourcer og turde kaste sig ud i nye projekter. Altså vi det kan godt være det lyder lidt smart, men vi mener faktisk at vi efterlever vores målsætning om at **borgerne skal gå fra brugere til medborgere og politikerne skal gå fra rene beslutningstagere til metaguvernører.** Så det skaber nogle nye roller for når borgerne bliver aktive medborgere så er vores opgave som politikere virkeligheden 'bare' at skabe et rum for de politiske ideer og sikre at de implementeres. Jeg plejer gerne at formulerer det på den måde ift. politik for borgerinddragelse, at det det handler om, det er at **borgerne er med til at skabe løsningen før løsningen. Forstået på den måde, at vi som politikere må erkende at vi ikke på alle områder kan have løsningen, i stedet skal der skabes et rum hvor politikere, borger, medarbejdere og ledere, sammen finder frem til løsningen.** Og det har noget at gøre med den samfundsmæssige kompleksitet vi lever i, hvor vi som politikere ikke kan vide alt og borgerne eller medarbejderne ofte har bedre kendskab til konteksten, og så har det også noget at gøre med en forventning om at borgerne deltager i byens liv. Så faktisk har vi ændret eller skærpet princippet så det ikke er politik for borgerinddragelse, men for borgerdeltagelse. Fordi der **i inddragelse ligger en forventning om at man inviteres, men i virkeligheden er paradigmet i Albertslund, at når man er borger så deltager man og man har en forpligtelse til at bidrage til fællesskabet som ikke er betinget af en invitation.** Og man kan bidrage på mange forskellige måder. Det er også derfor du kan se i vores plan for 'forstad på forkant' der har vi en målsætning om at endnu flere borgere skal deltage i byens liv. Det er klart det stiller nogle krav – nu kommer der jo et kommunevalg i år hvor rigtig mange lokalpolitikere vil give udtryk for hvad man vil – men det der jo bliver den store udfordring det er jo **engang imellem at give slip på styringen og så se hvad der sker.** Så kommer det til at handle om politisk at identificere hvad det er for nogle udfordringer vi står over for, men lade borgerne komme med løsningen. **I forhold til bæredygtighed er den helt store udfordring jo at vi ved, at fossile brændstoffer er en saga blot om under 50 år og derfor har vi nogle samfundsmæssige udfordringer som vi skal løse. Dét er den viden og målsætning vi som politikere skal formidle.** Og så skal vi turde åbne processen. Så en mere bæredygtig kommune kan ikke kun være resultatorienteret, det er også en proces.

Liv: hvordan organiserer man så den proces? Og hvad kræver det – kapacitet, ressourcer, kultur?

Steen: altså der flere svar. Det ene er at Albertslund er født med en befolkningstilvækst fra 5-6000 til 30.000 på 10 år, fra midten af 1960'erne frem til slutningen af 1970'erne. Og der væltede det ind med børnefamilier, men også politisk bevidste børnefamilier fra København der søgte mere plads og frisk luft. Og de kom så også med en skarp politisk bevidsthed om at de ville forandre verden. Det betød at man politisk fandt frem til at hvis vi alle skulle være her og få det til at fungere med så mange nye tilflyttere, så blev vi nødt til at få skabt nogle rum hvor vi kan diskutere og lade meningene brydes. Nogle af landets første forældrebestyrelser var fx her i byen og der har været tradition for plads til tilhører til debatter i kommunalbestyrelsen (20.45). Samtidig med at vi haft tradition for stærke fællesskaber inden for boligområderne. Så det der med at deltage i byens liv ligger som en væsentlig del af Albertslunds historie og identitet. Og det er det vi kalder og trækker på nu, den der forventning om at man deltager. Så der er en historisk-funderet støtte til det. Det andet er at vi har ændret den administrative organisering således at det bliver tydeligere hvordan administrationen er bygget op og vi lægger op til at de forskellige afdelinger får en tættere dialog med hinanden og med byens borgere. En del af det er også at vi får to faste innovationsudvalg som får hver sit ansvar ift. et innovationsforløb samtidig med at vi udsætter to strategiske fora inden for hhv. erhverv og uddannelse som har til opgave at generer eller medinddrage uddannelses- og erhvervsfolk i de temaer som vi nu engang beskæftiger os med som kommune. Så vi fokuserer meget på partnerskaber og netværk.

Liv: I jeres plan har I også skrevet at I har forbundet de fem miljøledelsessystemer samlet et sted, hvorfor det og kan du uddybe hvad denne mere bureaukratiske del af omstillingen indebærer?

Steen: Det hænger sammen med at kommunen er 100 % miljøcertificeret og den tilgang vi har haft dertil har indtil nu været meget forvaltningsbaseret, forstået på den måde at den enkelte forvaltning har opereret med miljøledelsessystemer på forskellige leder og kanter og det valgte vi så for to år siden at slå sammen til ét som alle arbejder efter. Det betyder at det blevet mere effektivt og så har det betydet at det er blevet entydigt hvad man skal, vi har fået klarer retningslinjer og principper for miljøforvaltning, og så har det faktisk også betydet at vi i langt højere grad arbejder på tværs fordi det bl.a. er bygget op omkring at der er forskellige tværfaglige fora hvor folk mødes og udveksler miljø og vores indsats. Så på den er det med til at **knytte organisationen sammen og skabe en mere helhedsorienteret forvaltning fordi bæredygtighed et er princip eller standard som alle skal arbejde med** – det er også det som vores miljøcertificering indebærer, nemlig at vi indtænker miljø på alle områder og ikke bare som et separat område. Det skaber nok også en mere fælles identitet, altså at gøre Albertslund grøn er noget alle er med til.

Liv: Hvordan samarbejder I så med de forskellige aktører?

Steen: Vi har gang i rigtig meget, vi har været med til at skabe det der hedder Gate 21 som er et hus for grøn omstilling bygget op omkring et partnerskab mellem forskningsinstitutioner, erhvervsliv og kommuner og det er store virksomheder og institutioner så det er noget der batter. Det er primært rettet mod hovedstadsområdet kommuners energirigtig renovering af bygninger og strategisk energiplanlægning osv. Hvor ideen er, at det partnerskab der er mellem kommuner, forskningsinstitutioner og virksomheder skal være med til at skabe kommercielle løsninger som virksomhederne kan leve af ved at kommunerne fungerer som drivers på det grønne marked fordi de løsninger som kommunerne efterspørger skal være bæredygtige. Så den her omstillingsproces **skaber nogle nye muligheder som samarbejde mellem kommuner og erhvervsliv hvor kommunerne som seriøse kunder kan være**

med til at gøre de grønne løsninger rentable for virksomhederne og derved få dem til at investere mere. Altså eksempelvis har vi købt samtlige lygtestandere i byen tilbage fra DONG og det har vi gjort fordi vi er i gang med et meget omfattende LED-belysningsprojekt som handler om at udvikle fremtidens LED-belysning, også ud fra et smart-city koncept hvor lygtepæle også kan fungerer som wifi-stand og koble op til et centralserverssystem osv. Og hvor ideen er at bruge byen i det vi kalder en skala 1 til 1 som betyder at vi kan tilbyde de virksomheder vi arbejder sammen med, at afprøve deres belysning af, få testet deres belysning 1 til 1, se om det virker. Det vi får ud af det er at vi er upfront ift. fremtidens løsninger, men det er også et eksempel på at vi er med til at skabe et marked for bæredygtige løsninger. Derfor har vi også en vision om, og jeg synes allerede vi udfolder den, at være det vi kalder Danmarks klimalaboratorium – være teststed for en masse nye og spændende løsninger.

Liv: men i et laboratorium kan man jo ikke være sikker på resultatet at sine eksperimenter så..
Steen: nej, men altså det handler om at turde gøre noget. Jeg ser sådan på det at vi har en eller mange udfordringer for fremtiden, lad os sige 2050 hvor beregningerne siger det vil begynde at gå rigtig galt med klimaet, og så er vi simpelthen nødt til at bidrage med det vi kan og med det vi tror på. Og så er der selvfølgelig noget af det som ikke lykkedes, men det meste af det holder faktisk og der hvor vi 'fejler' der opdager vi ofte nye muligheder. Altså uden at blive alt for højtidelig så synes jeg godt man kan sige at **det er vores fælles politiske forpligtelse at bidrage til at tage hånd om de kommende samfundsudfordringer.** Det er dybest set sådan jeg opfatter det. Det handler om at tage ansvar, både for den nuværende situation, men også for det vi rent faktisk kan i en længere tidshorisont.

Liv: mit sidste spørgsmål er om I også arbejder med det vi så kan kalde denne 'forpligtelse' ud over Albertslund?

Steen: Ja, altså det er jo afgørende at det spredes. Så altså jeg er fx formand for KKR som er Kommunernes Kontakt Råd, som er en samarbejdsorganisation for kommunerne i hovedstadsområdet, og der har vi lavet en fælles klimaplan for regionen, hvilket fx inkluderer beslutningen om at have et fælles energi-net i hovedstadsområdet med vedvarende energi. Og så er vi jo også med i Green Cities netværket som du nævnte du kendte. Så det handler om at skabe en **fælles klangbund for arbejdet med bæredygtighed** så vi kan sikre at alle kommuner efterspørger klimavenlige løsninger så vi kan imødekomme fremtidens udfordringer og samtidig skabe muligheder for grønne danske virksomheder.

Liv: Jeg vil lade dette være de sidste ord. Tusind tak Steen, det var en fornøjelse

Steen: selv tak, jeg håber du kan bruge noget af det, og held og lykke.

Povl Markussen, chef for Agendacenter Albertslund

Liv: Tusind tak fordi du har tid til at være her i dag, Povl. Jeg vil begynde med simpelthen at spørge dig hvad bæredygtighedsbegrebet i praksis indebærer for dig og for Albertslund?

Povl: bæredygtighed er jo defineret i Brundtlandrapporten, men det er for mig en lidt løs beskrivelse, den er hvert fald svært at omsætte konkret. Sådan som jeg ser det, står vi over for nogle udfordringer mht. Klima og miljø og for mig er der grundlæggende tre fundamentale ting som skal til for at vi kan tale om bæredygtighed. Den første er energien. Vi kan se at de

fossile brændstoffer holder op, det afgørende er ikke hvornår, men at den måde vi lever livet på i dag ikke er bæredygtigt og det får både problemer undervejs; klimaforandringer og potentielle konflikter om ressourcer - om at skaffe kul, gas og olie, men det er på en måde hvad det er for bæredygtighedsmæssigt er det fundamentale at vi simpelthen ikke kan blive ved med at udlede fossile stoffer fordi det er en engangsforestilling. Og i dag har vi jo gjort os afhængige, vi er som narkomaner og det er tid til at komme på afvænning. Vi skal ud af vores energi-misbrug. Og overordnet set er der kun én mulighed, som vi hvert fald kender til i dag, og det er solen. Til gengæld bombardere solen jorden med 10.000 gange så meget energi som vi bruger hver eneste dag, og derfor er øvelsen i virkeligheden ganske enkel, nemlig at tage en titusinde del af den energi og omsætte den. Så det handler om at blive bedre til at optage den energi.

Liv: men man kan jo ikke bare erstatte alle nuværende energiresourcer med sol sådan med et slag, og der er jo omkostninger ved at omsætte og formatere det til brugbar energi?

Povl: Jo, men fordi der er så store potentialer, så er det faktisk det eneste område hvor det er realistisk at tale om vækst - og vi bliver nødt til at gå i dialog med økonomerne hvis vi skal kunne forandre situationen. Altså vi taler om et vækstpotentiale på op til 10.000 gange, normal økonomi taler om få procenter.

Liv: jo, men er det ikke lidt forsimplet at sætte lighedstegn mellem ren solenergi og vækst for der er jo også en masse fysiske ressourcer der bruges til at producere forbrugsvarer, som vi er ved at løbe tør for. Man kan jo ikke bare have vækst ud af solenergi.

Povl: jo, og det er jo så det andet fundament for bæredygtighed - de materielle ressourcer, det biologiske kredsløb, hvor fx kobber-, og fosforminerne er ved at være tomme, men vi opfører os alligevel som om naturen er en stor endeløs bankbog hvor vi hæver løs og holder en fest og glemmer at sætte penge ind igen. Og så længe bankbogen er stor nok, og sådan har det for mange mennesker set ud i lang tid, så er det ikke noget problem, men vi bliver flere mennesker og skal bruge mere af alt og vi har ikke mere. Så hvis du vil bæredygtighed, og vi har sådan set ikke noget alternativ på den lange bane, så er vi nødt til at tænke at ethvert atom skal bruges igen og igen. Det skal ikke bruges og blive til affald og forurening, men genbruges, det hele skal køre i et kredsløb, for et atom bliver jo ikke ødelagt ved at blive brugt. Og hvis vi så få det her kredsløb op at køre, det skal jo køre ved hjælp af solens energi, så har du om end ikke uendeligt, så i hvert fald et meget stort potentiale for udvikling. Og det tror jeg såmænd slet ikke vi har brug for, men jeg kunne godt tænke mig at økonomerne ville forstå at det er her udviklingspotentialet ligger. Fordi det som vi gør i dag det er jo at undergrave mulighederne.

Liv: du sagde der var 3 fundamentaler?

Povl: ja, det tredje er kultur og det handler om at vi skal ville det for det nytter ikke noget at vi sparer på energien med den ene hånd og de penge vi så sparer dem forbruger vi på noget nyt for så skyder vi os selv i foden. De penge der spares skal investeres i omstillingen, i det bæredygtige. Så det med energi og det med kredsløb det er tekniske dimensioner, mens det om kultur handler om bevidsthed, vilje, etik og moral. Det andet kan vi bare sætte ingeniører til for vi har jo i princippet alt hvad vi behøver dertil - det er måske dyrt og bøvlet, men vi har den nødvendige teknologi og viden. Og det er derfor også i denne tredje dimension, det jeg kalder det kulturelle, at udfordringen virkelig ligger, men det er ikke der den offentlige debat foregår. Den forholder sig kun til de to første - hvis den overhovedet forholder sig til det.

Liv: så det politiske system synes at have misforstået der hvor der virkelig er potentiel for forandring?

Povl: Ja, det politiske system det er jo godt klar over at det har sin del af ansvaret, men det absolutiserer sit eget niveau således at alt skal gå gennem det og derved have en målsætning om at skabe vækst og arbejdspladser osv. Og det er sådan set fornuftigt nok, man glemmer bare det andet ben i processen som er borgerne. Hvis borgerne ikke får en forståelse for det så giver det bagslag også på det politiske niveau, fx hver gang folk får en elregning så ser de at selve el-prisen er fx 40øre, men det der fylder mest på regningen er moms og grønne afgifter osv. Og fordi folk tænker; jeg skal jo bare bruge el, hvorfor alt det andet? Så associeres det med noget negativt og folk oplever ikke at man får noget for pengene, det grønne er bare blevet et alternativt skatteobjekt, og det gør i virkeligheden at systemet risikerer, og langt hen ad vejen, har lagt miljøet for had, eller for besvær. Så man skaber en modvilje mod det grønne fordi man vender folk til at det grønne er det dyre – og de besværlige. Frem for fx at have større afgifter på 'den sorte energi'. Men udviklingspotentialerne ligger i omstillingen, ikke i det traditionelle. Men overgangen koster jo, et paradigmeskift er altid kostbart og besværligt fordi du har to systemer på samme tid; eller et gammelt system der skal afvikles og et nyt der skal opbygges, og hvis ikke det bliver formidlet klart og med en klar vision for det langsigtede formål, så er det bare forbundet med noget negativt.

Liv: hvad gør I så i Albertslund for at få borgerne med?

Povl: Agendacenteret er en slags professionelle græsgrødder og vores målgruppe er borgere og boligområder i samarbejde med den kommunale forvaltning og virksomheder. Vi samarbejder med 60-70 procent af byens boligområder med forskellige projekter, de seneste år har vi primært fokuseret på vand. Fra næste år tager vi mere fat på energi og på affald og sådan skifter vi lidt fokusområder.

Liv: og hvad gør I mere konkret?

Povl: altså nogle boligområder kommer til os fx med et ønske om at reducere deres vandforbrug, mens det i andre områder er os der er initiativtagerne. Og projekterne varierer meget, fra åbne informationsmøder, private besøg hvor vi kommer med forslag til en spareplan, kampagner og konkurrencer, vi deltager også på beboermøder og er med til at ideudvikle på de lokale planer, vi skriver indlæg i lokale medier og laver forsøg i det kommunale institutioner som fx børnehaver, udflugter til spildevandscentralen osv. Så det er meget konkret det vi forsøger at hjælpe folk med, vi er ikke ingeniører, men forsøger at faciliterer processen, få sat ting på dagsorden, komme i dialog med borgerne og hjælpe dem med at forandre deres adfærdsmønstre. Og når vi så går i gang eller initierer projekterne så forsøger vi at samarbejde med alle relevante partnere, fra virksomheder til den kommunale forvaltning og ikke mindst borgerne, så de er med i hele processen. Og ved at have en holistisk tilgang til processen så vi både arbejder med energi, vand, affald osv. Så kan borgerne blive mødt der hvor de nu er.

Liv: så hvad ser du som de vigtigste elementer i processen?

Povl: det er at få folk til at efterspørge det selv, for det er der motoren er. Vi kan jo ikke leve livet bæredygtigt for folk, de skal selv ville det – de skal selv købe økologisk og investere i solceller eller energirenovering. Men vi kan oplyse dem om fakta og gå i dialog omkring de muligheder de faktisk har og derfor handler det grundlæggende om kultur – det er det

vigtigste. Og kultur er jo vanemønstre, normer og værdier, og det kan vi være med til at ændre fx gennem sociale netværk. **Det vi oplever er fx at projekterne ikke kun giver miljømæssige og økonomiske resultater, men faktisk også sociale resultater. Vi har skabt nogle grønne sociale netværk som knytter mennesker sammen** og skabt en stemning om at vi er sammen om det, og folk kan se sig selv i spejlet og sige at jeg ikke kun er en del af problemet, jeg er også en del af løsningen. **Og det giver livskvalitet.** Så det at man ved, at miljøinitiativer skaber øget livskvalitet det gør at det giver mening for mennesker at være med – ud over at gøre det for miljøet og for pengepungens skyld. Og når folk oplever det så er min erfaring at de efterspørger det endnu mere. Og så er motoren i gang. Og det er også det der er bæredygtigt, for hvis du kun har en økonomisk motor så er du tilbage ved den situation hvor folk bare forbruger de penge de fx sparer på energien. Og rent miljømæssigt ville det faktisk nok have været bedre så slet ikke at spare disse penge☺ og derfor giver bæredygtighed for mig ikke mening uden den kulturelle dimension – de sociale og bevidsthedsmæssige faktorer er helt afgørende for en bæredygtig omstilling, og det er også derfor vi skal have borgerne med i processen og ikke bare fokusere på den top-styrede, tekniske omstilling. Så forandring sker i første omgang nok ud fra en brændende platform, men det afgørende er at vi kan få noget livskvalitet ud af det. Og så finder vi jo også langsomt ud af, at jo før vi reagerer og handler på udfordringerne, desto billigere og mindre smertefuldt bliver det - og jo flere handlemuligheder har vi faktisk. Og denne positive fortælling er også vigtig hvis vi skal have folk med. Altså som det er skruet sammen i dag, så skaber den måde vi lever på nogle ubalancer og det er ikke holdbart, men jeg vil meget nødig være dommer for folk, for det appellerer jo ikke til nogen – det kan godt være det naturvidenskabeligt er helt korrekt, fx at vi skal nedsætte vores økologiske fodaftryk, men hvis dette endemål er det eneste vi kommunikerer, så taber vi jo de fleste på vejen. Hvis jeg stiller mig op og siger at vi skal nedsætte vores forbrug til en 1/10 del så har jeg jo mistet folk selvom jeg har en god intention – folk vil bare sige jeg er for langt ude og at det er umuligt. Så man er nødt til at starte et andet sted. Selvfølgelig skal man også kommunikere alvor og viden, men frem for at fokusere på udfordringerne, skal vi fokusere på mulighederne. For hvorfor skulle man ellers stræbe efter det? **Vi har et åbenlyst problem i dag med markeds- og vækstfilosofien om at det hele skal vokse og man er en fiasko hvis man ikke lykkes med det. Vores belønningsmekanismer er også derefter og hvis man skal overleve i det system er man nødt til at spille på den bane. Men vi vil gerne vise at der er andre baner at spille på** og at livskvaliteten faktisk kan øges ved at leve bæredygtigt. Og det er det processen handler om, at gå i dialog og udvikle både forståelsen og resultaterne. Du er derfor nødt til at møde folk der hvor de er, køre i deres spor, men bare lidt foran så de kan blive inspireret. Princippet er store visioner, små skridt. Visionen er vigtigt, men selvom det lige nu ser håbløst ud, så er det jeg er mest bange for, faktisk at vi ikke får taget de små skridt på vejen derhen, og så ender vi med at splitte hele processen og tabe alt for mange mennesker. Og hvis du springer skridtene over så mister du selve processen og så kan du bare starte forfra fordi folk risikerer at gå i den modsatte retning. Og det er noget miljøbevægelsen nok også skal lære – at tage de små skridt. Og hvis løsningerne ikke er tilgængelig; hvis det ikke kan købes i Føtex, så er det ikke det rigtige sted at starte for vi skal møde folk der hvor de er.

(36.45). *Liv: det får mig til at tænke på noget af det I skriver i Jeres strategiplan, nemlig at det skal være dyrt at leve ubæredygtigt og nemt at leve bæredygtigt. Hvordan arbejder I med det? Altså der er jo grænser for hvad kommunen kan gøre, men fx affaldstakster, i stedet for at alle betaler det samme så burde systemet være således at dem der sorterer bedst og derved*

afleverer mindst til forbrænding også kan mærke det økonomisk. Det er svære at ændre på fx folks madvaner, selvom det er et af de punkter hvor det ville batte for alvor, men det er jo en nationalpolitisk beslutning fx at sænke momsens på økologi. Men altså det er jo kompliceret for det er jo fair at de økologiske landmænd for mere for en liter mælk end de konventionelle fordi der er mere arbejde i det. Og det skal de jo ikke straffes for. Men et drømmescenarie er, at den forgiftede mælk har jo nogle samfundsmæssige omkostninger som ikke bliver betalt via prisen, fx degradering af miljøet, og de kunne jo så opkræves via mælkeprisen og derved indirekte være med til at støtte den økologiske mælk.

Liv: så der er nogle skridt man ikke kan tage lokalt, men hvordan spiller det lokale og nationale – og globale – sammen?

Som udgangspunkt er vi meget lokale, men vi er også bevidste om at vi er nødt til at agere nationalt og påvirke dagsordenen og beslutningsprocessen og derfor har vi lavet et netværk for lokale agendacentre hvor vi ved at stå sammen prøver at komme på banen ift. lovgivningsprocessen. Vores vision er fx hvis lokale agendacentre kunne komme på finansloven ligesom frivilligcentre. Men det sværeste er overhovedet at få politikerne i tale - at få det nationale niveau til at prioritere det lokale niveau og derved anerkende at det er afgørende for også den store nationale vision om bæredygtighed og CO2-neutralitet. Det nationale niveau må forstå at det hverken alene eller sammen med markedet kan løse udfordringerne, for markedet er ikke godt til omstilling fordi det har nogle processer der er ukonstruktive; hvis prisen på olie stiger så øger det incitamentet for grønne investeringer, men hvis det går for godt så falder prisen på olie jo igen og så stopper de grønne investeringer. Så systemet går i stampe eller bølger bare frem og tilbage. Vi så det jo i 1970'erne hvor oliepriserne eksploderede og hvor der pludselig var en enorm interesse for grøn energi, men så vendte det - og det samme skete i forrige årti som også endte med en finanskrisen. Så markedet er ikke den oplagte omstillingsaktør. Markedets mekanismer understøtter simpelthen ikke forandring og derfor er vi nødt til at skifte fokus og prioritere det lokale fordi det er dér det jeg kalder den kulturelle dimension er håndgribelig og derfor der hvor omstillingsmotoren findes. De store løsninger er nødvendige, men hvis de ikke accepteres på det lokale plan så ender det i konflikt og så er det jo igen ikke en del af en fremadskridende omstillingsproces, men en afsporing. Derfor går det nationale og det lokale hånd i hånd og de to niveauer kan noget forskelligt.

Liv: så hvis det du ser er en konflikt mellem den måde omstillingsprocessen styres nationalt og så de lokale reaktioner, er der så noget fundamentalt ved vores system som kunne ændres?

Povl: altså grundlæggende er demokratiet jo vanskeligt, men vi har ikke noget bedre, men vi er nødt til i højere grad at fokusere på at vi skal have alle dimensioner med – både det nationale, globale og lokale. Og sådan som det fungerer nu så involverer man ikke i nok grad borgerne, nærdemokratiet – eller for den sags skyld omtanke for fremtidige generationers udviklingsmuligheder. Og det perspektiv er nok grundlæggende nødvendigt for at folk kan forstå at ens handlinger har konsekvenser – nemlig at det faktisk handler om vores børn og børnebørns udviklings- og trivselsmuligheder. Men vi forsøger hvert fald her i Albertslund at involvere borgerne også i selve beslutningsprocessen således at når der skal laves et nyt lovforslag så har vi en brugergruppe der er med fra starten og kommer med deres forslag – ikke blot justeringer, men ligeværdige ideer der tages med fra starten i det politiske udvalg. Altså de fleste andre steder der begynder lokal lovgivning med at et politiske udvalg fremlægger en ide og så kan borgerne måske i en høringsperiode komme med deres indlæg,

men de er ikke med som parter og når det så endelig er vedtaget og skal udføres i praksis så begynder alle problemerne fordi skrivebordsgeneralerne har trumfet noget igennem. Her i Albertslund er der borgerrepræsentanter med og derfor får de **ejerskab og ansvar, og vi får ambassadører blandt borgerne der kan være med til at forklare politikken og derved undgår vi konflikter og misforståelser** – og brok☺. Dvs. det er en **demokratiseringsproces og en uddannelses- og dannelsesproces. Det kan godt være det i starten synes bøvet at have et ekstra led i beslutningsprocessen, men vi vinder det hele tilbage når det skal implementeres. Så det er da en lidt anderledes demokratiseringsproces end det almindelige hvor man bare vælger repræsentanter til at beslutte det hele.**

Liv: Jeg har et sidste spørgsmål – du har talt ret meget om borgernes efterspørgsel, men arbejder I også med 'udubbet' og hvordan hænger de sammen?

Altså det er jo noget vi desværre ikke har særlig stor indflydelse på, men vi kan konstatere at de vi i kommunen importere jo kan være mere eller mindre bæredygtigt. Og Albertslund skal ikke være en øde ø og derfor vil der være områder hvor det vil være svært for os fordi vi ikke selv kan producere tingene, men vi kan jo arbejde på at sætte standarder for hvad vi importere – der hvor der er et valg, fx ift. boligbyggeri hvor der faktisk er mange gode muligheder. Men vi samarbejder jo ikke direkte med virksomhedernes bestyrelser som jo er dem der beslutter det. Jeg tror der hvor potentialet og innovationen ligger er når borgerne beslutter sig for at de ikke vil have sprøjtede fødevarer – så det er borgerne der som forbrugere via ændret efterspørgsel på sigt kan påvirke udbuddet. Og det er også befolkningens efterspørgsel der måske kunne få politikerne til at turde at lave bæredygtige tiltag – for når de gør det nu så mister de jo stemmer i meningsmålingerne fordi folk ikke vil betale mere. Men altså det handler jo om samspil og ingen af aktørerne - hverken borgere, virksomheder eller politikere – kan gøre det alene. Vi har både brug for de store og for de små løsninger. Og det handler derfor om helhedstænkning, om at finde balancen mellem de forskellige niveauer.

Liv: Vi må slutte nu og jeg siger mange tak Povl, det har været en fornøjelse.

Povl: selv tak, jeg håber du bruge noget af det og held og lykke med specialet.

Steen Hildebrandt, professor ved Handelshøjskolen i Aarhus

Liv: Kære Steen. Tak fordi jeg måtte komme i dag. Jeg vil lægge ud med åbent at spørge: hvad indebærer bæredygtighed for dig?

Steen: helt kort vil jeg knytte bæredygtighed til begrebet liv. Og så i øvrigt knytte an til en Brundtland-version som handler om at os der lever nu i vores iver efter at tilfredstille vores behov ikke må forhindre eller forringe fremtidige generationers muligheder for at tilfredsstille deres behov, dvs. altså adfærd der skader menneskers liv, skader dyrs liv, skader naturen, altså i store træk skader naturens livsprocesser er ikke bæredygtige.

Liv: og hvor kommer bæredygtig ledelse så ind?

Steen: Bæredygtig ledelse handler i virkeligheden om at bidrage til eller fremme bæredygtig adfærd, dvs. hvis det handler om det politiske niveau, hvis det handler om politisk lederskab, så handler det om politisk bæredygtig lederskab om at agere med hensynstagen til naturen

og klimaet, men også med hensynstagen til menneskers sundhed og velvære. Hvis det handler om virksomhedsledelse så handler det om en ledelse som tilgodeser virksomhedens indvirkning på de mennesker der er i virksomheden, dvs. sundhed, stress, det interne fysiske og psykiske arbejdsklima, og uden for virksomheden, det eksterne, der handler det om social ansvarlighed eller social og miljømæssig ansvarlighed. Og hvis det endelig handler om 'mig', hvis man siger at der også er en ledelsesdimension også på det personlige plan, så er det mit ansvar for mig og måske mine nærmeste at leve socialt og bæredygtigt ansvarligt.

Liv: det lyder jo lidt anderledes en 'klassisk' eller mainstream ledelse og en virksomhedsansvar, som ofte handler om profit og vækst.

Steen: ja, det er rigtigt, normalt vil man sige at ledelse handler om at nå virksomhedens mål, ledelse handler om at skabe resultater. Men det man aldrig er kommet med nogen konklusion på det er; hvad er tidsperspektivet? For hvis man taler om et lidt længere tidsperspektiv, vil en virksomhedsledelse også handle om at begynde at se på hvad konsekvenserne er i lidt bredere forstand af vores adfærd? For på lidt længere sigt har den enkelte virksomhed jo også en interesse i at tage hånd om det der ligger uden for fordi omstændighederne er en forudsætning for at vi til stadighed kan nå vores også kortsigtede profitmål. Så der er en gnidning, men jeg tror det er rigtigt at sige at klassisk ledelsesteori det vil aldrig føre ind på en så bred bæredygtighedstænkning som jeg advokerer for. Og når jeg gør det, når jeg taler for bæredygtighed i bred forstand så er det fordi jeg har en forestilling om at sådan som virksomhederne har udviklet sig siden den klassiske virksomhedsopfattelse blev cementeret med Adam Smith, der er der sket så meget med virksomhedernes størrelse, med deres antal, med rækkevidden og med konsekvenserne af virksomhedernes beslutninger og adfærd at hele det klassiske grundlag for at 'slippe virksomhederne fri', for det er den grundlæggende liberale ide; at hvis man sætter virksomhederne fri i fri konkurrence så vil befolkninger få det størst mulige udbytte og der var en af antagelserne jo at virksomhederne var nogenlunde små og lige store, dvs. der var ingen der dominerede andre osv. Og alle disse forudsætninger de er ikke tilstede i dag. Så min forestilling er, og den kunne man formentlig også godt argumentere for mere håndfast for, at hvis verdens problemer; klimaproblemer og andre centrale bæredygtighedsproblematikker og udfordringer skal håndteres, så kan det kun ske ved virksomhedernes mellemkomst fordi virksomhederne er så store, nationalstaterne muligheder for at bidrage, for at agere, tage beslutninger, initiativer og handlinger er begrænset. Både fordi det er svært demokratisk at få truffet beslutningerne, men også fordi nationalstaterne på mange måder er svage ift. de store virksomheder. Så jeg tror at det vil vise sig at være i virksomhedernes egen interesse at påtage sig et stedse større ansvar for kloden, nemlig hvis de ser deres egen situation i et 25- eller 50-års perspektiv og det gør store virksomheder jo. Og derfor ser vi også flere virksomheder tage nogle bæredygtighedsinitiativer.

Liv: så du ser et fremskridt?

Steen: ja det gør jeg. I Danmark, men jeg tror også globalt set, men det er mere vanskeligt at vurdere. Men jeg har en meget klar forestilling om at både i Danmark og globalt set så er der mange steder tiltag; de er begrænsede og de er påvirket af finanskrisen og den almindelige produktivitetskonkurrence, men der er bevægelse.

Liv: når du taler om virksomheder i bogen 'Bæredygtig ledelse' så udgør de et ud af tre niveauer; det sociale som du også henviser virksomhederne til, det nationale og det globale. Så hvis det er

korrekt forstået at din vurdering er, at det er på det sociale eller virksomhedsniveauet at 'det rykker eller bevæger sig', har virksomhederne så en opgave eller rollen ud over deres egen langsigtede overlevelse? Kan dette niveau forbinde borgerne til det nationale og globale?

Steen: sådan kunne man godt sige ja, sådan har jeg ikke direkte tænkt på det før, men jeg synes det giver mening på to måder faktisk. For det første ift. virksomhedernes medarbejder fordi disse medarbejdere jo ser og oplever den virksomhed de er i og hvor virksomhederne derfor kan spille en medierende eller pædagogisk rolle. For hvis jeg som medarbejder møder virksomhedsledere der taler om og handler ud fra bæredygtighed og social ansvarlighed så kan det have en informerende og måske opdragende rolle. Men også som et pædagogisk rolle fordi selvom det er et forbrugerorienteret perspektiv, så kan der godt være forbrugeransvarlighedsprincip, altså at det ikke bare handler om mere og mere, men om et bæredygtigt forbrug. Og denne påvirkning kan virksomheden for det andet også have over for sine kunder, dvs. forbrugerne af virksomhedens varer. Det betyder at jeg som forbruger vil kunne opleve konkret i form af andre eller ændrede varer, fx emballage, men det kan måske også give mig en følelse af at jeg er med i noget som har nogle videre perspektiver. Og det kan så måske i anden omgang påvirke min politiske bevidsthed eller overbevisning, dvs. virksomhederne kan påvirke mig både som forbruger og som borger.

Liv: men er det nok at de enkelte virksomheder handler ansvarligt eller er der brug for en mere grundlæggende ændring? Altså hvordan ser du fx diskussionen mellem grøn vækst versus grænser for vækst?

Steen: Jeg ser sådan på dem, at så snart du går over i grøn vækst så har man også behov for en mere teknisk, biologisk indsigt for at bedømme det, men intuitivt er det min fornemmelse at det er rigtigt at vi kan tale om grøn vækst. Så kunne man selvfølgelig omfordele nogle af goderne og mængderne. Man kunne f.eks. holde op med at spise kød, som er en vigtig produktion. Men alligevel vil der være nogle specifikke områder, hvor mennesker skal have mere. **Så vi kan tale om grøn vækst under de betingelser, at det er inden for de områder hvor væksten ikke skader det langsigtede liv, skader mennesker eller skader naturen. Jeg tror derfor ikke på at grænser for vækst betyder at væksten overalt skal standses eller bliver til minusvækst, og på grund af det stigende befolkningstal vil der være områder hvor vi ikke kan klare os med omfordeling og hvor vækst derfor er nødvendig. Men jeg har ingen forestillinger om at vi på sigt kan opretholde det fysiske forbrug vi i dag har i Danmark, i Europa, i Vesten. Derfor kommer vi også til at diskutere hvad er fremtidens velfærd? Og hvad er livskvalitet?**

Liv: I Jeres bog skriver I, at vi er nødt til at have et radikalt opgør med nogle af de adfærdsmønstre og vaner, vi har, er det det du referere til?

Steen: Ja nemlig. Jeg deltog i en klimakonference med en professor fra Bodø, som hed Ove Jakobsen, og han viste nogle statistikker over sammenhængen mellem menneskers livsglæde/livskvalitet og bruttonationalproduktets udvikling. Og det ser ikke ud til der er en statistisk sammenhæng mellem den mængde goder vi mennesker har til rådighed og min livskvalitet. Men selvom der viste sig at være en sammenhæng så tror jeg som sagt vi er i en situation vi ikke kan opretholde det fysiske forbrug eller den sammensætning af det fysiske forbrug, vi har i dag. Jeg tror noget af det, der vil ske på sigt, og som måske allerede er i gang i øjeblikket, som er en meget vanskelig velfærdsdebat. Jeg tror vi er i gang med at nydefinere og justere vores opfattelse af hvad fremtidens velfærd indeholder. Og af hvad vi opfatter som værdi og succes. Jeg tror det samme vil ske på både det individuelle, kommunale, nationale og

politiske niveau og på virksomhedsniveauet, nemlig at vi vil justere bundlinjen. For det enkelte menneske vil det betyde at vi vil supplere vores opfattelse af hvad der forstås ved succes, udvikling og livskvalitet. Dette vil selvfølgelig omfatte noget økonomi og forbrugsmuligheder. Det vil også omfatte sociale realisationer, venskaber, netværk, fritidsmuligheder og muligheden for at være med andre mennesker. Jeg tror denne udvikling er i gang på alle niveauer. På virksomhedsniveauet med virksomhedens ansvar for både den enkelte medarbejder og helheden, hvilket jo også fører ind i en supplerende bundlinjetænkning, som handler om social ansvarlighed, en sundhedsdimension, sundhed målt ind i virksomheden, mål på virksomhedens miljøpåvirkning, som noget vi måler og som ledelsen har opmærksomhed på. Dette spiller også en rolle for investorerne, hvilket man kan se i øjeblikket. Dem vi regner for de mest professionelle og kyniske investorer af pengemidler i virksomheder er kapitalfondene. Og kapitalfondene begynder at vurdere virksomhederne ud fra kriterier om flere bundlinjer, da det er noget som vil kræves når de skal sælges i fremtiden. Så i deres kynisme, ser de for sig, at der vil være flere bundlinjer, som bliver mere og mere eksponeret og mere eksplicite. Og derfor begynder de at interessere sig mindre for virksomheder som bare buldrer af sted med kortsigtede bundlinjer og ikke andet. Sådanne virksomheder vil de ikke investere i mere. Altså kort sagt handler det om at vi får flere **bundlinjer så økonomi suppleres med fx social ansvarlighed og en sundhedsdimension - både indadtil ift. en virksomheds arbejdsklima og udadtil ift. dens påvirkning på naturen**

Liv: det er interessant for de alternative bundlinjer er vel stadig underlagt en økonomisk målemetode?

Steen: ja, det vil de være. Det vil de være ud fra den betragtning. Jeg tror man må indse at alle disse begrænsninger, der er inde i den enkelte virksomhed og også den enkelte husholdning, så er den økonomiske begrænsning, den som er den mest tunge. Det vil sige, du kan ikke som virksomhed gå ud i verden og sige: vi har en fantastisk økologisk bundlinje og vi har taget meget ansvar, men vi har ingen penge. Så kommer du ingen vegne. Økonomien er på grund af vores historiske lovgivning, den del, som vi fokuserer mest på. Det vil sige at virksomhederne, indtil det ændres og det vil blive ændret, altid vil tage mest hensyn til og det vil være det mest kritiske hensyn, nemlig det økonomiske. Det betyder også at vi er i en fase nu hvor bæredygtighedstiltag i virksomhederne skal kunne betale sig. Det vil f.eks. sige at man forsøger at påvirke forbrugerne positivt, ved at vise man praktiserer et socialt ansvar, vi bruger f.eks. ikke børnearbejde, vi forurener ikke, vi forurener mindre, vi har en sundhedspolitik osv. osv. Så det er en forretningstænkning, men en tænkning jeg synes vi kan acceptere fordi det fører til social og miljømæssig bæredygtighed.

Liv: men er det så et paradigmeskift?

Steen: ja det tror jeg noget af det er. Fordi noget af det er så radiale at det ændrer ved virksomhedernes grundlæggende formål, etik, som har rod i en dybere ansvarlighedstænkning. Og det tror jeg vi vil se mere af. Men det tager jo tid og lige nu er vi er sted midt imellem. Og der sker jo som sagt også i samspil med andre aktører og andre niveauer. Det politiske og det civile og det er den synergi vi skal understøtte hvis vi vil den her forandring. Så skal vi arbejder sammen på tværs, altså så de tre niveauer bevæger sig, måske ikke synkront, men dog sammen. Fra mit perspektiv har virksomhederne så en kritisk rolle fordi jeg ikke tror vi kan lovgive os ud af det her. Vi kan simpelthen ikke lovgive tilstrækkeligt klart til at vi får de virkninger fra virksomhederne som vi kan få hvis vi tillader dem at de selv

tager initiativ og med flere midler og hvor målet om bæredygtighed måske kan hellige midlet om økonomisk vækst fordi det er en helhedsbetragtning. Og det finder lige nu sted inden for et gammelt økonomisk forretningsmæssigt paradigme. Men jeg tror som sagt at de små justeringer af modellen vil tage til i styrke. Udfordringen er at vi endnu ikke kender et godt alternativ, socialistisk planøkonomi har vi ligesom prøvet og det er ikke attraktivt, så derfor gør vi det stadig inden for den kendte model. Men jeg tror der findes andre modeller, men de skal stadig afprøves. Og på et større plan så ser jeg for mig at der sker en bevidsthedsudvikling på kloden, som Rifkin fx på forskellige måder adresserer, fx ud fra spejlneuroner som jeg stadig kun tror vi har set de første dimensioner af, så den almindelige bevidsthedsudvikling er også nødvendig. Rifkin taler jo om et globalt spring i empati og det tror jeg er meget præcist. Og det skal vi jo facilitere, fx gennem en social proces i folkeskolen med empati og mindfulness så vores børn lærer det helt fra starten som peger i retning af en global ansvarsfølelse.

Liv: Kære Steen, jeg vil lade dette være de sidste ord. Tusind tak for inspiration.

Steen: selv tak, jeg glæder mig til at læse specialet og du må jo ringe hvis du har brug for uddybende snak. Så vil jeg gerne mødes igen.